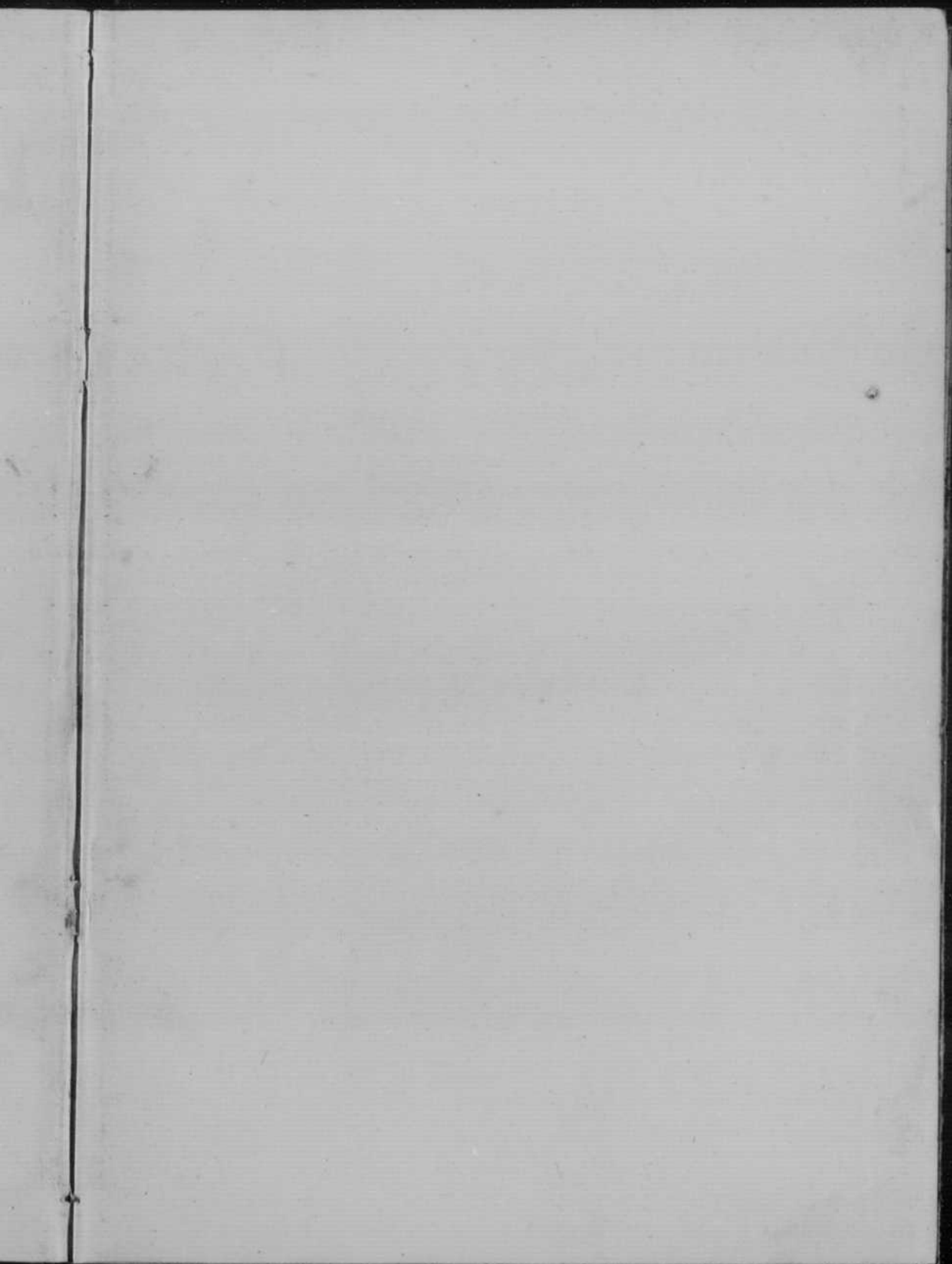
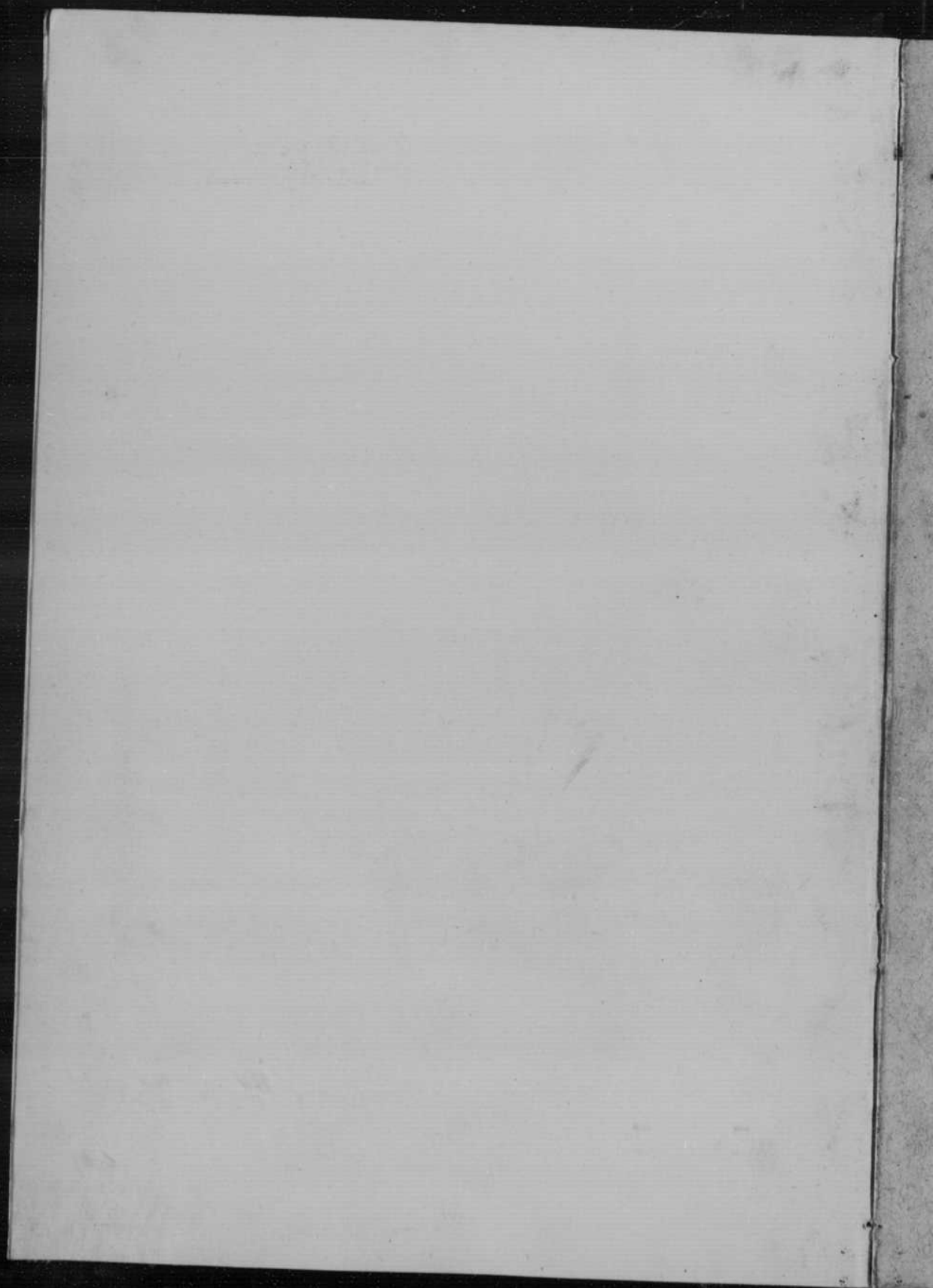

Ağowanik' erkir ew drac'ik'
mijin - dağstan
i Makar C. Vardapetê Barxowtareanc'

Barxowtareanc', Makar C. Vardapet

Goussen 3147

ԱՂՈՒՆԵՆԻՑ ԵՐԿԻՐ

ԵՒ

Դ Ր Ա Ց Ի Ք

(Մ Ի Ջ Ի Ն — Դ Ա Ղ Ս Տ Ա Ն)

Ի Մ Ա Ն Ե Ր Թ Ի Վ Ե Ր Գ Ե Պ Ե Տ Է Բ Ե Ր Ի Ո Ւ Ց Ե Ր Ե Ն Ե Ն

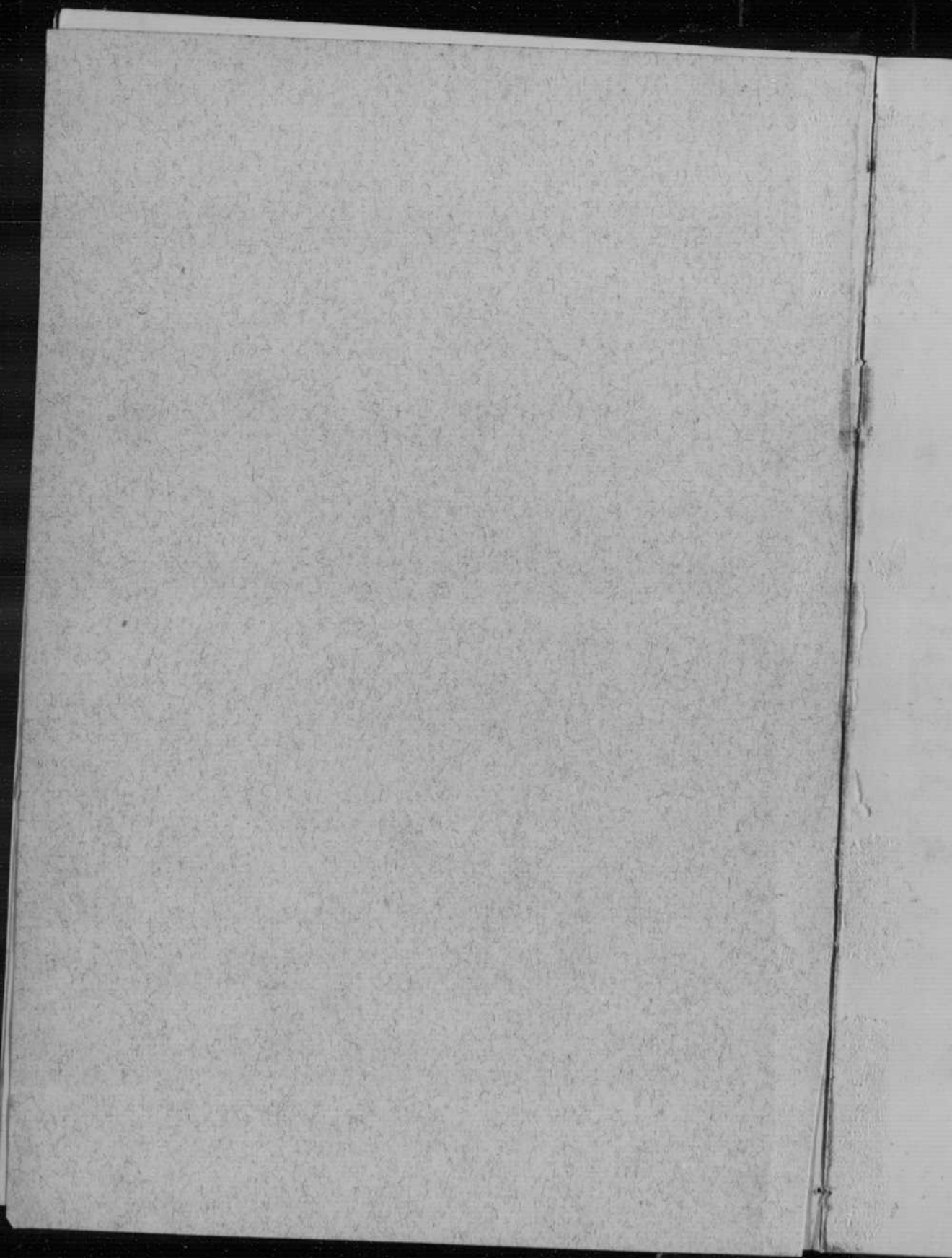
Թ Ի Ք Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէ, Նիկոլայևսկայա փողոց, 21.

Типография М. Шарадзе, Николаевская. 21.

1893

3147

ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԵՐԿԻՐ

ԵՒ

ԴՐԱՑԻՔ

(ՄԻՋԻՆ—ԳԵՂՍՏԱՆ)

Ի ՄԱԿԵՐ Ժ. ՎԵՐԳԵՊԵՏԷ ԲԱՐՆՈՒՏԵՐԵՆՑ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէ, Նիկոլայևսկայա փողոց, 21.

Типография М. Шарадзе, Николаевская. 21.

1893

Дозволено цензурою Тифлисъ, 3-го Сентября 1892 г.

Բարձրապատիւ Գրիգոր-աղա

ԹՈՎՄԱՆՆԵՆ ԵՅՎԱԶԵՆՆՑ

ՂԱԲԱՍ-ԹՈՒՄԱՆ.

Բարձրապատի՛ւ Սիրելի.

Դուք, լինելով Աղուանից երկրի բնիկ և Հարազատ դա-
ւակ, ինքնաբերաբար յայտնում էք ցանկութիւն 'ի լոյս ըն-
ծայել «Աղուանք և Գրացիք» երկասիրութիւնս Ձեր սեփա-
կան ծախքով: Ձեր այս վեհանձնութիւնն, որ Հազուագիւտ
երևոյթ է մեր ժամանակներում, ոչ միայն ոգևորեց զիս,
այլ և ստիպեց զիս նոյն «Աղուանք և Գրացիք»-ը խորին
երախտագիտութեամբ նուիրել Ձեր ազնիւ ծնողաց Թովմասի
և Աննայի յիշատակին. որպէս զի իբրև խօսուս արձան յա-
ւէրժանան նոցա անմահ յիշատակն և Ձեր վեհանձնութիւնն
Հայ գրականութեան մէջ և Հայ ընթերցողաց և բանասի-
րաց յիշողութեանց մէջ:

Մնամ լի խորին շնորհակալութեամբ միշտ բարեմաղթու-
ած Աստուած վասն Ձեր և Ձերայնոց

Մ. Ժ. Վ. ԲԱՐԻՈՒՏԱՐԵՆՆՑ

12 Օգոստ. 1892

ՂԱԲԱՍ-ԹՈՒՄԱՆ.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Handwritten text below the first line.

Handwritten text below the second line.

Handwritten text in the middle of the page.

Main body of handwritten text, consisting of several lines of cursive script.

Handwritten text at the bottom of the main body.

Handwritten text below the main body, possibly a signature or date.

1881

Handwritten text at the bottom right of the page.

Ն Պ Ա Տ Ա Կ

Հրամայուած լինելով գրել «Պատմութիւն Աղուանից»՝ որոշեցի նախ հետազօտել Աղուանից երկիրը, ծանօթանալ բնական դրից, լեռներին և դաշտերին, գետերին և հանքերին, կլիմային և բերքերին, հնութեանց և ազգաբնակութեանց, գաւառներին և վեղուներին, ևն, ևն հետ, և ապա գրել աշխարհաբար պատմութիւնը:

Ներկայ դարու մտ հետազօտած են այս երկիրը մի քանի օտարազգի հետախոյընրօ. բայց ոչ ըստ օրինի հայերն: Թէև բազմաշխատ Կ. Վ. Շահնազարեան և Ս. Եպիսկոպոս Ջալալեան շորջած են տեղ տեղ, բայց չեն յաջողած հետազօտել մանրամասնաբար. վասն զի այն ժամանակներում դեռ անգրաւ եղած է Գաղստանն, վասն որոյ և վտանգաւոր ամենուրեք ազատ շրջելը: Այս պատճառաւ հաւատացած լինելով, որ տակաւին կան անյայտ մնացած շատ թանկագին հարստութիւններ հայ պատմութեան համար, վասն որոյ վճռեցի անձամբ հետազօտել երկիրը:

1890 թուի մարտ ամսի վերջում հրաժեշտ տուի Շամախու եկեղեցում բարողչական պաշտօնիցս և հեռացայ ապրիլ 6-ին: Որովհետև Գարբանդն է Աղուանից երկրի վերջին ծայրն—արևելեան հիւսիսային սահմանն—որոշեցի այդ իսկ քաղաքից սկսել իմ հետազօտութիւնը: Բագուի կայարանից նստայ Մերկուրի ընկերութեան «Ալեքսանդր Գ.» շոգենաւում Գարբանդ ելնելու: Սակայն հայ աստիճանաւոր ոմն, որ ուղեկից էր ինձ, խորհուրդ տուաւ ինձ երթալ Միջին-Գաղստան, ասելով. «Ծս ականատես եմ. Գաթունա գիւղի մօտ կայ մի հայկական եկեղեցի» և՛ օգտակար համարելով նպատակիս՝ յորդորեց գնալ և ականել:

Արդարև օգտակար առաջարկութիւն. զի ծանօթանալու էի
 և Աղուանից դրացի երկիրներին, որ ոչ սակաւ կարևոր էր իմ
 նպատակին: Բայց որովհետև ճանապարհորդում էի սեփական ծախ-
 քովս, անբաւական էր դրամս և միանգամայն վհատեցուցի՝ ան-
 ծանօթ երկրում նիւթականի մասին կրելէք տազնապս, վասն ու-
 ըրոյ տատամսում էի վճռել—գնա՞լ թէ չգնա՞լ—: Աերջապէս վըճ-
 ուեցի սիրով կրել ամեն նեղութիւն, միայն թէ անձամբ տեսնել
 հնութիւնը. միայն թէ անձամբ ծանօթանալ երկրին, որի բնա-
 կիչներն յաճախակի արշաւելով այնքան վնասներ տուած էին
 Աղուանից երկրին և Հայաստանին: Տեսնել երկիրը, ուր արշա-
 ւած էին Հայոց թագաւորներից և զօրավարներից քաջերն: Հե-
 տեապէս փոխանակ Գարբանդ ելնելու՝ ելայ Պետրովսկ:

Համառօտ կը նկարագրեմ Միջին և արևելեան-Գաղստանի
 մասերը բացի կարևոր համարուած կէտերից և ապա կը սկսեմ
 գրել Աղուանից երկրի մասին: Երկասիրութիւնս իբրև մի ծաղ-
 կեփունջ նուիրելով հայ գրականութեան և իբրև ամենակարևոր
 նիւթ հայ պատմութեան՝ մնամ ամենխոնարհ ծառայ Հայոց

ՄԱԿԱՐ Ժ. Վ. ԲԱՌՍՈՒՅԱՐԵԱՆՑ

Պ Ե Տ Ր Ո Վ Ս Կ

1) Այս փոքրիկ քաղաքն հիմնուած է Կասպեան ծովի արևմտեան ափում Ռուսաց Մեծն-Պետրոս կայսեր անուամբ: Ունի խնամքով շինուած, գեղեցիկ, ապահով և փոքր նաւահանգիստ և պատուական կլիմայ:

Քաղաքիս բնակիչներն են ռուս և հայ, մեծամասնութիւնն է ռուս տարրն: Կան և մի քանի պանդուխտ պարսիկներ:

Հայք, որ գաղթած են Ղզլարից, Արցախից, Նուխուց և Աղէքսանդրպոլից, զբաղում են առևտրով և այգեգործութեամբ: Կան և ոմանք պանդուխտ հայեր, որք վարձքով ծառայում են այգիներում: Հայք ունին Պօղոս-Պետրոս անուն մի քարաշէն եկեղեցի, որի գոյութիւնն աւելի չէ 20 տարուց: Եկեղեցին, որ ենթարկուած է Հաշտարխանի Հոգևոր կառավարութեան, ունի 3,000 բուբլի դրամագլուխ, մի քահանայ և մի նորաշէն ծխական-ուսումնարան, որի մէջ տակաւին ո՛չ վարժապետ կայ և ո՛չ աշակերտ:

Քաղաքումս կայ 40 հայ ծուխ, որի մէջ (միջին հաշուով) լինում է տարեկան 15 ծնունդ, 1 պսակ և 3 ննջեցեալ: Զարմանալու են ընթերցողք համեմատելով ծնուածների թիւը պսակուածների թւոյն հետ: Այստեղ ևս ներգործած է մի ազգակործան ազգեցութիւն — չամուսնանալու մոգան: Տեսնուում են 50 տարեկան ամուրի հայ երիտասարդներ և 40 տարեկան օրիորդներ: Եթէ այսպէս կը շարունակուի այս տնաւէր մոգան, 60 տարուց յետոյ գուցէ հայ չգտնուի քաղաքումս: Աւելորդ է յայտնել թէ տարեցտարի զգալի կերպով նուազում է և ծնեալների թիւն:

Թ Ա Մ Ի Բ - Խ Ա Ն - Ճ Ո Ւ Բ Ա

2) 40 վերստ է Պետրովսկից մինչև Թամիր-խան-Շուրա: Խճուղին շինուած է առանձին խնամքով:

38 վերստի վերայ է Քեաֆուր-Ղուճխն, որ հիմնուած է արքունի ճանապարհի ձախ կողմում, դէպի գետակն թեքուած մի լեռնալանջի վերայ: Այս է Շամխալների *) մայրաքաղաքն: Մի մեծ ժայռի գլխին գեռ կանգուն մնում է նոյն Շամխալների ապարանն:

Թամիր-խան-Շուրա քաղաքն, որ շինուած է մի դաշտահովտի վերայ, ծածկուած է պտղատու և անպտուղ ծառերով: Այսու ամենայնիւ ամրան ծանր է օդն և կլիման և անախորժ ջուրն: Միջին-Ղաղստանի դուռն համարուած է քաղաքս, վասն որոյ Ռուսաց կառավարութիւնն շինել տուած է այս տեղ մեծամեծ զօրանոցներ, որոց մէջ բնակում են մօտ 5,000 զօրականներ իւրեանց աստիճանաւորներով միասին: Քաղաքումս նստում է և Ղաղստանի բնդհանուր կառավարիչ կնեագ-նիկալայ Զօրաբովիչ ձաւճաւաձէն, որի ապարանին արևելեան հանդէպ բարձրացած է Երկայնաբազուկ-Մովսէս Արղութեանցի հսկայ և թափձու արձանն: Ուշագրաւ է արձանի երևոյթն: Բարձրահասակ և հսկայակազմ Արղութեանցն ծածկած է երկար ետփնջին, կախած աղեղնաձև թուրը, աջ ձեռնում բռնած հեռագիտակը և ձախ ձեռնում չաչանի գլխարկը: Իւր գնացքը ուղղած դէպի Միջին-Ղաղստան, մեծմեծ քայլերով գնում է առաջ, կարծես թշնամեաց դիրքը և ամրութիւնները անձամբ դիտելու զգուշաւոր հետազօտութեամբ: Այցելուաց պատկառանք և սարսափ է ազդում արձանի վեհութիւնն, որի պատուանդանին

*) Շամխալներն, իրրև Խաղրաց թագաւորական հետագայ սերունդ, որդոց որդի իշխում էին ծովեզերեայ կողմերիս: Այժմ վերջացած է այս ցեղն. մնացած է միայն օրիորդ ոմն, որ ուսանում է Պետերբուրգում:

վերայ փորագրուած է ռուսերէն տառերով. «Երկայնաբազուկ-Մովսէս Արղութեանց կառավարիչ Գաղստանի նահանգին 1847—1853» Բայց արձանն գրուած է 1878-ին:

Պատմում են. «Երբ Արղութեանցիս Հարցնում են մահամերձ ժամում—«Ո՞վ կարող է բռնել ձեր տեղը»: Պատասխանում է. «Իւան Գաւրիլիչ Լազրեւն»: Ըստ վկայութեան Արղութեանցիս՝ իւր մահից յետոյ Ռուսաց կառավարութիւնն այդ պաշտօնը յանձնում է Շուշեցի Յովհաննէս Գաւթեան Եղիազարեանցին, որ ամենուրեք հռչակուած է ԼԱՁՐԵՒ աւուամբ:

Բացի ռուս զինուորականներից քաղաքումս բնակում են նաև Հայ, հրէայ, լեկզի, պարսիկ և վրացի գերդաստաններ:

60 ծխից բաղկացած են Հայ բնակիչներն, որք գաղթած են Ղզլարից, Մոզզոկից, Շամախուց և Արցախից: Կան և մի քանի պանդուխտ Հայեր: Սոքա ամենքն զբաղւում են վաճառականութեամբ, հիւսնութեամբ, մանրավաճառութեամբ, կօշկակարութեամբ, դերձակութեամբ և սափրչութեամբ: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուն մի հին եկեղեցի, որի չորս պատերն շինուած են թրծեալ աղիւսով, իսկ ձեղունն և կաթուղիկէն՝ փայտով:

Եկեղեցումս կայ երկու ձեռագիր աւետարան, գրուած բամբակեայ Հաստ թղթի վերայ: Ա. աւետարանը գրած է Մատթէոս անուն ոմն և ստացած է (գնած է) Տիկին-Էմին ոմն: Բայց լիշատակարանից յայտնի չէ թէ ուր գրուած է. միայն յայտնի է թուականն, որ է ՋԻՁ (1477): Բաւական գեղեցիկ են աւետարանիս մանր գրերն, սակայն գեղեցիկ չեն չորս աւետարանչաց պատկերներն, թռչնաձև գլխատառերն, ծաղիկներն և լուսանցների նկարներն: Յիշատակարանից երևում է որ Տիկին-Էմին նուիրած է աւետարանս ոմն Սարգիս քահանայի. բայց թէ ո՞ւր, կրկին անյայտ է: Սարգիս քահանային երէցկին-Տինարն վաճառում է աւետարանս Յովհաննիսի որդի Գանիէլին «ձԾ» թանկայ գրամի՝ միջնորդութեամբ

Ղարա-Քեշիշին: Ապա կցուած է «Յիշատակարան»-ին. «'Ի թուականին ԶԾ (1501) 'ի պարոնութեան Յալբանդ փաթիշահին (գուցէ փաշային) 'ի դառն և 'ի նեղ ժամանակիս, որ կամք սասանեալ 'ի անորինաց և 'ի պատուհասից վասն ծովացեալ մեղաց մերոց. ով սուրբ ընթերցողդ... ով ոք Հանգիք (Հանդիպիք) սմայ, լիշեցէք 'ի Քրիստոս միաբերան ողորմիայիւ զ'Իանիէլ: Շարայարուած է նաև. «Կամաւն Աստուծոյ ես Ուլուբէկս և Դանիէլս մեր սրտաքցութեամբ տվաք զսուրբ աւետարանս Ղուկաս վարդապետի դատաստան: Եւ ես Ղուկաս վարդապետս առի և իմ սրտի կամաքցութեամբ ետուռ լիշատակ 'ի դուռն Հռոմայրի Սուրբ Նշանին *) անմահ և յաւիտենական լիշատակ. և ով ոք յանդգնի Հանել զսայ 'ի գրանէ Սուրբ Նշանին, նա 'ի Սուրբ Նշանէն կապած և անիծած լիցի և մի տեսցէ զ'Խաչի լոյսն 'ի յաւր (յօր) դատաստանին, 'ի թվին ԶԿԸ 1519»:

Թէ «Յիշատակարան»-ի և թէ աւետարանչաց պատկերների պարապ երեսների վերայ յականէ յանուանէ նշանագրուած է զանազան անձինքներից լիշեալ վանքին նուիրուած անօթների, զգեստների, անշարժ կալուածների և ընծայողների անուններն: Հուսկ ուրեմն գրուած է վերջին թերթի վերայ. «Հընծայամ (ընծայեմ) աէս (այս) ավետարանս Տամիրխան Շուրի Հայոց եկեղեցին ես Տիփլիզու քաղսքացի Գէօրգ Դէմինեան Դէմուրովս 1856 ամի»:

Իսկ միւս գրչագիր աւետարանի լիշատակարանում նշանակուած է՝ ուր գրուած է այն Վանայ Վարագայ վանքում: Գրողն եղած է նոյն ուխտի միաբաններից Կիրակոս վարդապետն. «'ի ՌԺԸ ամի (1569) 'ի Հայրապետութեան տեառն Մուխայէլ Կաթուղիկոսին սուրբ Աթուռոյն էջմիածնայ և 'ի Գրիգորիս Կաթուղիկոսին Աղթամարայ և 'ի տեղապաւնութեան

*) Վանքս գտնուում է Լօսի գաւառի Օձուն գիւղի մօտերքում:

Շամիրամակերտին Խոսրով փաթիշահին (փաշային), որ լայսմ ամի սկիզբն արար պարսպին Վանայ քաղաքին: Փոքր ինչ յետոյ աւելացնում է. «Սխալանաց գրիս անմեղադիր լերուք, աղաչեմ, զի 'ի դառն և 'ի նեղ ժամանակիս գրեցաւ, որ փախուցեալ եմք 'ի ձեռաց Քրդացն և կամք 'ի զարիբութիւն և կար մեր այս էր»: Շարայարուած է յիշատակարանին. «Եւ արգ ես Մխիթար քահանայս ետու գրել զսուրբ աւետարանս և եզի 'ի գեաւղս, որ կոչի Արջակ, 'ի դուռն Սուրբ Գէորգեայ զաւրավարին յիշատակ հոգւոյ իմոյ...»:

Գեղեցիկ են աւետարանիս պատկերներն, ծաղկանկարներն ու թռչնազրերն: Աւետարանիս սկզբում նկարուած են Քրիստոսի թաղման, դժոխքի աւերման, Յիսուսի յարութեան, Համբարձման, Հոգեգալստեան, դատաստանի, խաչելութեան, աւետման, ծննդեան, մկրտութեան, քառասնօրեայ գալստեան, Ղազարոսի յարութեան, պայծառակերպութեան, ծաղկազարդի, ոտնալուալի և չորս աւետարանչաց պատկերներն, որք ոսկեզօծուած և գունաւորուած են գոյնզգոյն, բայց վայելուչ ներկերով: Մարկոս աւետարանչի պատկերի տակ գրուած է սպիտակ ներկով «Ձնկարող սորա Չաքարիա եպիսկոպոսն յիշել 'ի Տէր, աղաչեմ»: Նրբագննին ականողն եզրակացնում է որ բոլոր պատկերներն և ծաղիկներն ու նախշերն նկարուած և ոսկեզօծուած են նոյն եպիսկոպոսի վրձինով և գրչով, վասն զի ամենուրեք փայլում են միևնոյն ընտիր ճաշակն և գեղարուեստի նրբութիւնն:

Ուշադրութեան արժանի են աւետարանիս չորս կողակալ, մագաղաթեայ թերթերն, որոց վերայ գրուած մեսրոպեան տառերի (ամբողջապէս գրուած է գլխատառերով) գոյութիւնն պակաս չէ 1000 տարուց: Անշուշտ իմացաւ ընթերցողն, որ աւետարանիս իսկական թղթերից չեն կողակալներն, այլ առնուած են հին աւետարանից և գրուած այս տեղ: Աւետարանիս առաջի կողի վերայ (արտաքուստ) կան 4 մետաղեայ մանր խաչեր, որոց վերայ փորագրուած են.

«Ազլար յամասս»: «Աւետիս Մաւի», «Վարդիսաթուն», «Մուր-
զախանի» *): Իսկ վերջին երեւի վերայ կայ մի միջակ և 3 փոք-
րիկ խաչ, որոց շրջապատն զարդարուած է խիտ առխիտ ար-
ծաթեայ աստեղանիշ բևեռներով:

Եկեղեցիս ունի իւր հիւսիսային կողմում 2 սենեակ, որ
ծառայում է իբր միգասեան վարժոց, ուր ուսանում են
Հայերէն և ռուսերէն 15 երախայր: Եկեղեցին ունի միայն
300 բուբլի: Սակայն ժրաջան հոգաբարձուք՝ անձեռնմխելի
պահելով այս գումարը՝ վարժապետի 300 բուբլի տարեկան
ռոճիկը Հայթայթում են ուսանողաց ծնողներից և այլ աղ-
բիւրներից: Մաքուր գտայ եկեղեցու աւազանը, խորանը, սե-
ղանը, անօթները և զգեստները՝ շնորհիւ հոգատարութեան
արժ. Գէորգ քահանայ Փարեմուղեանցին, որ հոգևոր հո-
վիւն է հայոց:

Հայոց մէջ լինում է միջին Հաշուով տարեկան 15 ծնունդ,
1 պսակ և 8 ննջեցեայ:

Արժ. քահանայի հետ ներկայացանք ընդհանուր Կա-
ռավարիչ-Կնեազ Նիկալայ Զօրաբովիչ ձաւճաւաձէին: Այս ազ-
նուափայլ անձն ընդունեց մեզ ամենայն քաղաքավարու-
թեամբ և յարգալիւր սիրով և, մեր նպատակն իմանալուց յե-
տոյ, ասաց. «Շատ ուրախ եմ որ վերջապէս Հայերն ևս ու-
շադրութիւն են դարձնում ազգային հնութեանց հետախու-
զութեանց վերայ. քանզի մինչև ցայսօր Հայերից ոչ ոք այ-
ցելած չէ Դաղստանիս այդ նպատակով: Պատրաստ եմ ամեն
կերպով ձեզ օգնելու. նամակներ կը տամ ձեզ Ղոււնիբի, Խուն-
ձախի, Դարբանդի և Ղասմ-քեանդի նաչալնիկներին յանձնե-
լու, որք ըստ ամենայնի կ'աջակցեն ձեզ և կը դիւրացնեն ձեր
հետազօտութիւնները»: Ապա անձամբ բերաւ ձայնքաղ շա-
րականի մեծութեամբ մի ոսկեզօծ և փառակազմ մատեան,
որ տպուած է Պետերբուրգում: Մատեանս պարունակած է

*) Մնաց անընթեռնլի մի բառ կամ երկու:

Վրաստանի ամբողջ Հնութիւնները, արձանագրութիւնները, լիշատակարանները ևն, ևն, զանազան դարերի իսկական գր-
րուածքների և փորագրուածքների ձևերով: Մի աշխատութիւն,
որ ունի խիստ մեծ արժէք և մեծ գին:

ԱՐԿԱԶ ԱՌԵՐԱԿ ԳԻՒՂԱՏԵՂԻ

3) Թամիր - խան - Շուրալի և Ղազանիշ գիւղի միջև
գտնուում է Արկազ աւերակ գիւղատեղին, որի մասին
ասում է տեղական աւանդութիւնն. «Շատ ժամանակ ա-
ռաջ գալիս է Հայոց զօրավար ոմն մեծ զօրքով, յաղթում
Լեկզիներին (Ալանաց), շատ գերի տանում երկրիցս և բնակեց-
նում Հայաստանում: Խորենացին (Բ. գիրք ԾԲ. գլ.) ճշ-
մարտում է այս աւանդութիւնը՝ գրելով. «Քանզի մեռաւ
Հայր Սաթենկանն և այլ ոմն բռնացեալ թագաւորեաց աշ-
խարհին Ալանաց և հալածէր գեղբայրն Սաթենկան, զոր
վանեալ հերքէ Սմբատ և տիրացուցանէ 'ի վերայ ազգին
գեղբայրն Սաթենկան և գերկիր հակառակորդացն աւերէ.
զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ: Եւ
հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա 'ի հարաւոյ
յարևելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, 'ի
վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտազ. քանզի և աշխարհն՝
ուստի գերեցան՝ Արտազ կոչի մինչև ցայսօր»: Արկազի շր-
ջականերում պակաս չեն և այլ աւերակ գիւղատեղիներ:

Ղ Ո Ւ Ն Ի Ր

4) Ստացանք յանձնարարական նամակները և փոշտով
գնացինք դէպի Ղոււնիբ, որ է վերջին ապաստանարան Նէլի-
Շամիլի: Այս բնութենաստեղծ և անմատչելի ամրոցն անջը-
պետուած է իւր շրջակայ լեռներից լայնատարած և խորան-
գունդ ձորերով և բարձրացած չորս կողմի լեռներից: Կար-
ծես թէ բնութիւնն շռայլած է Ղոււնիբին ամեն տեսակ

յարմարութիւն՝ որ լինի միակ անառիկ ամրոց ամբողջ Պաղատանում: Վիմահերձ և բարձրագոյն քերծեր են ամրոցի չորս կողմերն, միայն արևելեան Հարաւային կողմից ունի մի ամենագոթուարատար մուտք, որ ամրապնդուած է քարուկիր Հաստ պատով: Արևմտքից արևելք թեքուած է ամրոցիս մակերևոյթն, որի երկարութիւնն է մօտ 15 վերստ, իսկ լայնութիւնն՝ 2—6: Այս տարածութեան վերայ կան բերրի վարելահողեր, պատուական խոտահարք, գեղեցիկ անտառ, առատ ջուր և ջրաղաց: Բայց կան նաև տեղ տեղ սալացեալ ապառաժներ և անձրևաջրի Հեղեղատներ: Գարնան, ամրան և աշնան ունի Հիանալի՛ օդ, սքանչելի՛ տեսարան և ուշագրաւ երևոյթ:

Սարահարթ ամրոցիս արևելեան կողմին մօտ է Շէյխ-Շամիլի առանձին գիւղն, որի մէջ այժմ դեռ կանգուն են Շէյխի ապարանն, կանանոցն և աղօթարանն, բայց Հետզհետէ մօտենում են քայքայուն դրութեան: Ահա այս անառիկ բերդն էր, որ երկար տարիներ կարողացաւ աննուաճելի պահել Միջին-Պաղատանը՝ Ռուսաց հզօր կայսրութեան սարսափելի ուժերի դէմ:

Ռուս զօրաց հրամանատարներն, տեսնելով թէ անհնար է գրաւել ամրոցս, սկսում են ական հատանել Ղոււնիբի Հիւսիսային կողմից դէպի ներս: Սակայն տեսնելով թէ խիստ դժուարին է տեղ հասուցանել՝ շարունակ ապառաժ կտրելով թողնում են կիսատ: Ականի բերանը կամ դուռն երեւում է տակաւին հեռի տեղերից: Այնուհետև մտածում են ուրիշ հնարք— շինում են չուանեայ սանդուխներ և 1859 թուին մի գիշեր մինչև արշալոյս բարձրանում Ղոււնիբ բերդիս արևմտահարաւ կողմից և լուսաբացին շրջապատում Շէյխ-Շամիլի բնակարանը: Վերջինս պաշարուած տեսնելով զինքը ռուս զօրքով, մտնում է իւր մզկիթն աղօթելու: Պատմում են թէ բացի Լազրեւից ոչ ոք չէ համարձակում գնալ Շէյխի մօտ և յայտնել՝ որ անձնատուր լինի: Շէյխն

իւր մօտ կանգնած տեսնելով Լազրւը՝ ասում է սմա. «Բայց դու էլ լաւ տղամարդ եղած ես Հո. Հսկայ Հասակովդ և աննկուն քաջութեամբդ այն կաս այնքան, որքան լսած եմ բազմիցս քո Համբաւի մասին»: Ապա անձնատուր է լինում Շէյխն և փոխադրւում Պետերբուրգ:

Շէյխի բնակարանից դէպի Հարաւարեւելք, փոքր ինչ Հեռի կայ այն քարն, որի վերայ նստած՝ ուռւս զօրաց Հրամանատար Բարեատինսկին՝ ընդունած է Շէյխը և զրկած Պետերբուրգ Հանդերձ գերդաստանով:

Ռուսաց եկեղեցու Հիւսիսային կողմում, որ շինուած է բերդիս դրան մօտ, շարուած են Շէյխից գրաւած 14 Հատ փոքր, կարճ և կոսիտ թնդանօղներն և 244 Հատ թնդանօղագնդակներն, որք ձուլուած են ամրոցումս:

Տեղւոյս գաւառապետ պ. Չիլակի մօտ կայ մի արծաթեայ բուրվառ և մի պղնձեայ ջրաթաս, որք ըստ ասութեան բազմաց ունին Հայերէն արձանագրութիւն: Բայց պ. Չիլակի բացակայութեան պատճառաւ չարժանացանք տեսնել այն անօթները և ընդօրինակել արձանագրութիւնները, որք գուցէ կարող էին յայտնել թէ ինչ տեղից բերուած են:

Ամրոցս գրաւելու վերջն ուռւսներն այս տեղ շինած են եկեղեցի, զօրանոցներ, դատարաններ, բնակարաններ և վաճառանոցներ և աւելի ամրացրած ամրոցիս մուտքը:

ձ Ո Ս *)

5) Այս մեծ գիւղն, որ աւելի է 300 տանից, գտնւում է Ղունիբի Հարաւային կողմում 20 վերստ Հեռաւորութեան վերայ: Նոյն բնակիչները բոլորովին տարբերւում են շրջա-

*) Ահկղիների բարբառներում չգտանք ճ ո ի արմատ կամ ճ ո ի բառ: Թուի թէ Հայերէն է բառս, որ նշանակում է Հարուստ, փարթամ կամ ընչեղ:

պատող բոլոր լեկզիններից՝ իւրեանց Հայկական տիպերով, բընաւորութիւններով և սովորութիւններով: Զանազանուժ են նաև անուններով և ազգանուններով և կերակուրներով. օր. սոցա մէջ կան Փանոս (Ստեփաննոս), Գէորգի (Գէորգ), Շահնազար, ևն, անուններ և ազգանուններ, որ պահպանուած են ցարգ: ձոխցիք ո՛չ աղջիկ Հարս են տալիս միւս լեկզիններին և ո՛չ Հարս բերում նոցանից, այլ իւրեանց օրիորդները ամուսնացնում են միայն իւրեանց երիտասարդներէի Հետ:

ձոխ գիւղի մօտ կան եկեղեցու աւերակի Հետքեր և քրիստոնէական ձևով ամփոփուած Հանգստարաններ: Գիւղիս կերակուրներն նման են Հայոց կերակուրներին, ինչպէս են թանաւ, կաթնաւ, խաշիլ, շփոթ, քալակեօշ (չորթանով եփած կերակուր) խճողակ, կլոլակ, ևն:

ձոխում կայ Հետեւեալ աւանդութիւնն. — ամեն մեծ բայրամ օրերում, տարին միանգամ, գիւղի աւագ կարգացողն կատարում է մեծ Հանդէս. պատենից Հանում է Հին թուրք և երեք անգամ բարձրացնում և զայրագին իջեցնում է նոյն թուրք Ռոճա գիւղի վերայ, որ գտնուում է ձոխի Հանդէպ: Այս արարողութիւնն կատարում է շքեղ Հանդիսաճ և ներկայութեամբ մեծ բազմութեան: Պատճառը բացատրում են սոյն խօսքերով. — Մեր նախնի պապերն աւանդած են որդւոց որդի թէ Հայ եղած են գիւղիս բնակիչներն: Գալիս է Արաբացւոց Աբու-Միսլիմ զօրավարն, թրի ուժով ընդունել տալիս Գաղստանցւոց մահմետական կրօնը և նստում Ռոճա գիւղում: Հայ-քրիստոնեայ ձոխն՝ ստիպեալ նոյն զօրավարի բռնաբարող և մահատու սրից՝ ակամայ ընդունում է մահմետական կրօնը: Այս պատճառաւ ՚ի նախատինս Աբու-Մսլիմի շարժած են երեք անգամ թուրք մեր նախնիք, ապա նոյնը աւանդած և մեզ: Ահա այս է պատճառն որ մենք ևս տարին միանգամ կատարում ենք այս աւանդութիւնը: Որդւոց որդի աւանդուած է մեզ որ Աբու-Մսլիմի իսկական թուրն է այս. աւանդուած է մեզ նոյնպէս ո՛չ աղջիկ աւանդ

այլ լեկզիններից և ո՛չ աղջիկ տալ այլ լեկզինների: Վերջապէս միշտ յարգուած է և յարգում ենք այս հնաւանդ սովորութիւնները»:

Կասկած չկայ սոցա նախնիքն գերեզմարուած են կամ Աղուանից երկրից և կամ Հայաստանից՝ նախ քան արշաւանքն Արաբացւոց, ինչպէս հաստատուում է սոցա մէջ մնացած աւանդութեամբ:

Որքան ուրախացաւ ոմն ձոխցի երիտասարդ աստիճանաւոր, որ ռուսաց ծառայութեան մէջ է, երբ տեսաւ մեզ: Նա մօտեցաւ և սասց. «Թէև անձանօթ եմ, սակայն միշտ ցանկանում եմ մօտենալ ձեզ: Ասես թէ մի աներևոյթ զօրութիւն կամ ձեռք մղում է զիս փարիլ և գրկել զձեզ»:

— «Ի՞նչպէս կարող ես չմօտենալ, մինչդեռ արիւնիցս է Ձեր արիւնն: Ահա այդ ազգային արիւնն է այն աներևոյթ զօրութիւնն կամ ձեռն, որ մագնիսաբար քաշում է զՁեզ դէպի ինձ» — պատասխանեցի և մտերմաբար փարուեցայ և նստեցուցի մօտս, տեսնելով նորա մէջ զարթած՝ ազգակցութեան քնած արիւնը իբր երաշխաւոր ճշմարիտ զգացման և անզուսպ սիրոյ:

Շատ հարցեր տուաւ հայոց մասին և ստացաւ պատասխանները. ապա պատուով ճանապարհ դրաւ մեզ:

185 վերստ է Պետրովսկից մինչև ձոխ:

Կ Ի Ր Ճ *)

6) Նշանաւոր կիրճս գտնուում է Աւար-Ղոյսու գետի աջ ափի մօտ, Ղարա-Ռազ կայարանից և զօրանոցից ոչ այնքան հեռի: Դէմ առ դէմ արձանացած են երկու քարեայ, բարձրագոյն և լերկ սարեր: Ահա լեռներիս մէջ ընկած է կիրճն, որ տանում է Ղուենիբից Խունձախ: Կրճի յատակից մինչև զագագթի բացուածքը գրեթէ պակաս չէ 80 սաժէնից:

*) Ռուսերէն Ս ա լ ա ն ց ո վ ո յ է ու շ չ ե լ ի է:

Միաշափ չէ կրճի բացուածքի լայնութիւնն, այլ գազաթից սկսեալ դէպի յատակն հետզհետէ լայնանում է զգալի երևութով: Կրճի անցքն՝ լինելով խոռոչաւոր և ոլոր-մոլոր՝ վասն որոյ դժուարաւ է թափանձում արեգակի լոյսն մինչև յատակն: Կրճիցս անցնելու ժամանակ, որ տևում է մօտ քառորդ ժամ, ձիերի քալուածքի ազմուկներն յարուցանում են սոսկալի արձագանք, որք սարսափ են ազդում չտես անցորդաց վերայ: Մանաւանդ երբ մթնապատ տեղերում ձիապաններն ստէպ ստէպ արձակում են գոռոցի ձայներ, դղրդում է կիրճն, որոտում արձագանքն, զարզանգում անցորդն, տրոփում սիրտն, փշաքաղում մագերն և սարսուռում ամբողջ մարմինն: Զիապանների յաճախակի գոռալու պատճառն այն է, որ, եթէ աւազակներ կամ գազաններ լինին պահուած մութ խորշերում, խոյս տալով հեռանան և չվնասեն ուղևորներին: Կրճիս յատակով հոսում է մի առու:

Կրճիս հարաւային մուտքի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ կայ մի քարայր, որի մէջ մեղր շինած են մեղուներն: Պատմում են թէ ռուսաց Աղեքսանդր Բ. Կայսրն կրճիս այցելած ժամանակ ոմն լեկզի, գետնից մինչև քարայրի մուտքն փայտեայ ցիցեր ցցելով իբր կռուան ոտից և բարձրանալով, իջեցրած է մեղր, մեծարած կայսեր և պարգև ստացած 25 ըուբլի:

Այս ուշագրաւ և հիանալի բացուածքի մասին խորհրդածողն յանգում է հետևեալ եզրակացութեան: Սկզբում անշուշտ միապաղաղ եղած են երկու սարերս, որոց հարաւային և արևելեան լայնագոգ լանջերի հեղեղներն ևս միանալով առուի հետ՝ նախ վազած են բացուածքի գազաթով: Ապա անձրևի հեղեղներն տարէց տարի կտրելով ապառաժ սարը միջից՝ հասցրած են այժմեան գրութեան: Նրջանկատ հետախույզն հեղեղների համանման գործը տեսնում է և շատ տեղերում, ինչպէս են Ղապալա գաւառի Ղուլթղաշէն գիւ-

դից վերև եղածն և Շուշուց ներքև Մաղի-կամուրջ կոչուած տեղի հեղեղատների բացած և կտրած ապառաժ սալ քարերն:

Խ Ո Ւ Ն Չ Ա Խ

7) Աւար գաւառի գաւառագլուխն է Խունձախն, ուր բնակում է գաւառապետն, ոռւս բնակիչներ և մօտ 5000 ոռւս զինուորական: Ռուսներն տիրապետելուց յետոյ՝ այստեղ շինած են կրաշաղախ ցեխով և քարով ամուր դղեակ, գեղեցիկ զօրանոցներ, սիրուն բնակարաններ և մի խաչաձև եկեղեցի: Գաղստանի ամենալաւ մասն կարելի է համարել Խունձախը, որ հիմնարկուած է մի գալարագեղ, ծաղկազարդ և լայնագոգ լեռնահովտի վերայ: Խունձախի արևելեան հանդէպ կայ մի բարձրագոյն սարահարթ, որ ծածկուած է գուռանահերկի արտերով և ցելերով: Այս միակ գուռանահերկի հողն է, որը տեսանք Գաղստանի լեռնային մասում՝ 215 վերստ ճանապարհորդելուց յետոյ:

Սարահարթս ունի հիանալի օդ, ուշագրաւ տեսարան և զմայլելի դիրք: Սարահարթիս հարաւային և արևելեան լանջերի ստորոտները քերելով սրընթաց խոխոջում է Աւար-Ղոյսու գետն, որ իբր սահմանագլուխ բաժանում է Աւար գաւառը Ղունիբի գաւառից: Սարահարթիցս նայողն արևելեան կողմում տեսնում է աղխաղխեալ լեռնաշղթաներ, ձուածե, ձկնածե, լիսեռնածե, վրանածե սարեր, անգնդախոր և մանուածոյ ձորեր: Տեսնում է հիւսիսային կողմում սղոցածե, սլաքածե, սոկոնածե և գլխարկածե լեռներ, լեռնակներ, բլրակներ, թումբեր, խութեր և անհամար ձորեր: Արևմտեան կողմում հեռուից պատկերանում են ձիւնագագաթ լեռներ, իսկ մօտից՝ Խունձախի կանաչազարդ լեռներն: Հարաւային կողմում արձանանում են մօտուստ Ղունիբն, համետաձե, թամբաձե, արկղաձե, սագաձե և գեղարդաձե լեռներ և լեռնակներ, խոր խոր ձորեր և ձորակ-

ներ. իսկ Հեռուստ ամենաբարձր լեռնաշղթան, որ ալեգար-
դուած է մշտապատ ձիւնով:

Ռուսաբնակ Խուլնձախի արևելեան Հանդէս է և լեկ-
զիաբնակ Խուլնձախ աւանն: Աւելորդ է իշեցնել թէ առա-
ջինն վերջնիցս առած է Խուլնձախ անունը:

Ռուսական Խուլնձախում կառքով մօտեցանք գաւառապե-
տի տան: Աւար գաւառի գաւառապետ Կնեազ-Վախովսովն, որ
կանխաւ տեղեակ էր մեր գալուն, իջաւ մինչև գետնայարկի մեծ
դուռն, դիմաւորելով բարեեց ազնուաբար, ընդունեց նամակը
և հրաւիրեց վերնայարկն: Ապա ներկայացուց մեզ իւր ազ-
նիւ գերդաստանը և պ. Չիլակի ընտանիքը, որ իւր քենին է:
Ազնուափայլ կնեազն, պատուական նախաճաշով մեծարելուց
յետոյ, մեզ հետ ղրկեց իւր ձիապանը իբրև առաջնորդ և մի
աստիճանաւոր ՚ի նշան պատուոյ:

Փ Ը Թ Ը Ն Ո Ղ

8) Խուլնձախից դէպի հարաւ գնալով իջանք մի սար-
սափելի և բարձրագոյն քերձի տակ: Ուղին այնքան զառի-
վայր էր, որ մօտ չորս վերստ իջանք ոտքով: Աւարական
բարբառով՝ փաթանող նշանակում է փարախ ոչխարաց:
Փաթանողս մի խաչաձև և քառակուսի եկեղեցու աւերակ
է, որի չորս պատերն տակաւին կանգուն են կիսով չափ, իսկ
աւերեալ՝ մնացած մասերն: Երևի թէ անսիւն եղած է տա-
ճարս, որ շինուած է ամբողջապէս տորոնագոյն տաշած քա-
րով և կրաշաղախ ցեխով: Ճաճարս չունի հայոց եկեղեցու
սեփական յատկանիշը, այն է աւազան հիւսիսային պա-
տում և խորհրդարան սեղանի աջ ու ձախ կողմերում.
այլ ունի վրացական ձև, վասն որոյ մեր կարծիքով եկեղե-
ցիս պատկանում է վրաց: Լէկզիներն՝ կարկատելով արևելեան
որմի փլուածքները և փայտերով ծածկելով պատերի գլուխը՝
փոխարկած են փարախ ոչխարաց: Յատակն ծածկուած

է կանգնաչափ բարձրութեամբ աղբով: Թէ որ դարում շինուած է տաճարս, դժուարին է որոշել:

Տաճարիս հարաւային կողմում կայ մի գիւղի աւերակ, կայտեղեր, մարագաբակեր և հանգստարան: Գերեզմանների վերայ ձգուած են մեծ մեծ, բայց անտաշ և անարձանագիր քարեր: Որ քրիստոնէի են գերեզմաններս, ապացոյցն այն է որ ամեն նշաններով և յատկութիւններով բոլորովին տարբերում են մահմետականաց մանաւանդ լեռնականացս գերեզմաններիցն: Տակաւին գիւրութեամբ նշմարում են աւերակ բակերից, որ գիւղս բաղկացած է եղել 80 տուն բնակիչներից:

Հ Ե Յ Կ Ը Կ Ը Ն Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի

9) Փաթանողից իջանք Աւար-Ղոյսու գետի ձախ օփն և անցանք Դաթունա գիւղի գլխով: Համարեա թէ մի և կէս վերստ ևս յառաջ գնալով գիւղիցս նոյն պողոտայով, ապա ծռուեցանք աջ կռան վերայ և մի նեղուցով մտանք մի ձորի մէջ, որից հոսում է մի գետակ և թափւում Աւար-Ղոյսու գետի մէջ: 10 բոստանայի բարձրացանք մերթ գետակի միջով, մերթ աջ և մերթ ձախ եզերքներով: Եւ ահա երևեցաւ մի թոնրաձև, բայց լայնագոգ և տափարակ տեղ, որի վերնակողմումն մի եկեղեցի:

Փոքր է եկեղեցիս և հիմնուած մի մեծատարած և միապաղաղ սալ քարի վերայ: Տաշուած և տորոնագոյն քարերով շինուած են բոլոր անկիւնաքարերն, երկու դռներն (արևմտեան և հարաւային կողմերից) չորս նեղ լուսամուտներն, ամբողջ խորանն, բեմն և չորս սագաձև կամարներն, որք հաստատուած են հարաւային և հիւսիսային որմերի մէջ առանց սիւների: Իսկ մնացեալ մասերն շինուած են անտաշ քարերով: Խորանի աջ ու ձախ կողմերում կան գեղեցիկ խորհրդարաններ: Հարաւային խորհրդարանի վերևից, որմի

մէջ կայ մի գեղեցիկ, բայց գաղտնի պահարան: Խորանի կարակնաձև քարերին յարմարեցրած են մի փակակալ քարեայ գուռը, որը փակած ժամանակ բոլորովին անյայտանում է ծածկապահարանի գոյութիւնն, իսկ յայտնում՝ բացած ժամանակ: Կասկած չկայ որ գաղտնի դարանումս պահած են եկեղեցուս արծաթեղէն անօթները, զարդերը և զգետները՝ գողութեան և յափշտակութեան վտանգներից ազատելունս խաղաղութեամբ: Եկեղեցիս ունեցած է և աւազան, և վարագուրի երկաթ, բայց յայտնի երևում է որ քանդուած է աւազանի կամարն և ծակուած պատն: Այժմ անյայտացած են ինչպէս աւազան քարն, նոյնպէս և վէմ ու սեղան քարերն և վարագուրի երկաթն: Եղծուած են բեմի և այլ տեղերի օծեալ փոքրիկ խաչերն և արձանագրութիւնն. միայն անեղծ մնացած է խորանի վերնակամարի ճակատի խաչն: Տաճարիս յատակն լի է անասնոց աղբով, պատերն, կամարներն և ամբողջ թաղն սևացած ծխով: Երևում է որ հովիւներն ձմրան գիշերներում իւրեանց հօտն այստեղ մակաղած և կրակ վառած են, որով ծխոտուած և ունջակալած է ձեղունն: Ահա այս գրութեան մէջ է տաճարիս ներսի կողմն:

Արտաքուստ անխախտ է ամենայն ինչ բացի աւազանի քանդուած տեղիցն: Ամբողջապէս անխախտ մնում են ստանս տանեաց սալկախ քարերն, միայն տեղ տեղ բուսած են խոտեր: Այնչափ ամուր է այս կրաշաղախ ցեխով շինուած եկեղեցին, մինչև անգամ կարծես թէ թափծու է, զի քարից աւելի քարացած է ցեխն: Ճարտարապետութեան ձևից և շինութեան արտաքին նշաններից երևում է, որ, առ առաւելն, 500 տարուց աւելի չէ եկեղեցուս գոյութիւնն:

Գեղեցիկ գետակն կարկաչահոս շուշուում է եկեղեցու հիւսիսային կողմից, սլատում արևելեան կողմով, ապա հանդարտ հոսում հարաւային կողմից. վասն որոյ թերակղզի ձևացած է տաճարիս տեղն:

Գետակի ձախ ավիում, եկեղեցու հարաւային կողմում:

կայ մի աւերակ զիւղատեղի, որի մօտ և Հանգստարան, բայց անարձանագիր են տասանաքարերն: Բոլորովին աւերուած են բնակարանների պատերից մի մասն, կիսաւէր՝ միւս մասն, բայց սեռ կանգուն՝ երրորդ մասն, որ զիմադրելով ժամանակի աւերիչ բռնութեանց դէմ՝ պահած է իւր գոյութիւնը: Հարկ է յայտնել որ բոլորովին տարբերուած են աւերակիս պատերն լեռնաբնակ մահմեդականաց բնակարանների պատերի ձևից. քանզի վերջնոցս բնակարաններն գետնափոր են ընդհանրապէս, իսկ աւերակիս բնակարաններն շինուած են գետնի երեսին պարզ հողէ ցետով, ինչպէս են Աղուանից դաշտի և Արարատեան նահանգի Հայ բնակչաց այժմեան կամ Հին տների որմերն: Գետնափոր եղած են և Փաթանողի բնակչաց բնակարաններն: Որոշակի երևում է աւերակիս բակերից և պատերից, որ խիտաւիտ շինուած են եղել տուներն կամ լաւ ևս է ասել եղած են պատկից: Հաշուելով բակերը՝ 80 գերդաստանից աւելի եղած լինելու չէ բնակչաց ծխաթիւր:

Ասես թէ ամենագէտ Նախախնամութիւնն առանձին խնամքով պատրաստած է այս տեղը՝ թշուառ Հայ պանդուխտները պատսպարելու, սիրովելու և մխիթարելու սոյն խուժագուժ և բարբարոս լեռնականաց մէջ: Եկեղեցին և զիւղատեղին ամեն կողմերից շրջապատուած են անմերձենալի լեռներով և պարսպանման ժայռերով: Երևի թէ ամրապնդուած է եղել և մուտքն պատով և դռնով: Մշտադալար և անփուտ գետնի (գի) ծառերով զարդարուած են եկեղեցու և աւերակի շուրջը: Վճիտ գետակն, ջրվէժ կազմած, անցնում է գիւղի առջևից, որ դարձրած է և ջրաղաց: Իսլաքագետ խոտերով և ծաղիկներով ծածկուած են գետակի աջ ու ձախ եզերքներն: Պետրովսկից մինչև տաճարս մօտ 250 վերստ է մեր շրջած տեղերով, իսկ 200 վերստ ուղղակի փոշտի ճանապարհով և Աւար-Ղոյսու գետի եզերքով:

Գիւղիս բնակիչ Հայերն ո՞ր երկրից կամ ո՞ր գաւառից

գերուեցան և բերուեցան այստեղ. ո՞ր թուականին եղած է գերեվարութիւնն. քնչ տեսակ նեղութիւններ կրած են. արգեօք նահատակուեցան, բնաջինջ եղան աւերակիս հայերն, թէ ձոխի բնակչաց նման ձուլուեցան մահամետականութեան հետ. հալածուեցան և այստեղից, թէ տեղափոխուեցան ուրիշ քրիստոնէաբնակ երկիրներ:—Չունիմ հաւաստի տեղեկութիւն: Եթէ Ղազարոսի նման յանկարծ յարութիւն առնէին այս ննջեցեալներից ծերունիներ, կընկնէին ողորմաբերի առջև, թախանձելով պատմել կը տայի իւրեանց գլուխներով անցածները և մի ըստմիջէ կը գրէի այստեղ և բաւականութիւն կը տայի իմ յարգելի ընթերցողներին:

ՉԸՆԿԻ ԽՆԴԻԹՈՒՆ ՕՂՂՈՒ ՏՈՒՑՄԱՆՆԵՐ

10) Վերադարձանք Դաթունայ գիւղն, որպէս զի հարցափորձելով եկեղեցու և աւերակ գիւղի բնակչաց մասին՝ կարողանայինք աւելի տեղեկութիւններ հաւաքել ծերունիներից: Մեր առաջնորդն հրաւիրեց գիւղի մէջ ամենից ծերը—Չանկի Խարիթոն⁶ օղլուն: Թարգմանի բերանով խնդրեցինք ծերունուց, որ ուղղակի պատասխանէր միայն մեր հարցերին:

—«Քանի տարեկան էք և քնչ գիտէք եկեղեցու մասին»:

—«Գրուած չէ իմ ծննդեան թուականը, միայն կարող եմ ասել որ 80 տարեկան եմ և այս գիւղի ամենից ծերունին և իմ Դաթունա պապից հինգերորդ պորտն եմ ես՝ որդուց որդի հաշուելով: Դաթունա (Դաւիթ) պապս կիւրճի (վրացի) եղած է, որ գերի բերուելով Կիւրճստանից՝ հիմնած է այս գիւղը: Գիւղումս այժմ կայ 300 տուն. այս 300 տունն հետագայ սերունդ են Դաթունա պապիս: Քրիստոնեայ Դաթունա պապս ակամայ ընդունած է մեր մահամետական կրօնը, վասն որոյ մահամետական ծնուած են նորահետագաներն, ինչպէս և մենք: Իմ լսելով մօտ 300 տարի անցած է իմ Դաթունա պապի գերի ընկնելուց մինչև այսօր»:

— Ի՞նչ գիտէք եկեղեցու և աւերակ գիւղի մասին. Բնչ ազգից եղած են գիւղի բնակիչներն. ո՞վ շինած է եկեղեցին. ինչպէս տեսած և լսած էք, պատմեցէք»:

— Իմ պապ Իսթուռնան գտած է եկեղեցին և գիւղի աւերակը այնպէս, ինչպէս է այժմ անմարդաբնակ: Այն ժամանակից ցարդ որդուց որդի աւանդելով ինձ Հասած է և ես աւանդած եմ և աւանդում եմ որդուցս, Թոռներիս և Հարցանողաց: Բայց ես աչքովս տեսած եմ մի երկաթ երկար շղթայ *), որ կախուած էր եկեղեցու միջից **), բայց թէ ո՞վ տարած է այժմ, չգիտեմ ես. չեմ կարող ծերութեամբս և ըամազանի***) ծոմապահութեան օրերումս սուտ խօսել. սուտ խօսելը մեղք է»:

— «Արձանագրութիւն և փորուած փոքր խաչեր կային եկեղեցու քարերի վերայ և Բնչ եղան»:

— Գրեր էլ կային, փոքր խաչեր էլ: Բայց մեր սուրբ Շէյխ-Շամիլն, յաղթուելուց մի քանի տարի առաջ իմանալով որ այս տեղ կայ քրիստոնէից եկեղեցի, Հրամայեց քանդել և ոչնչացնել: Բայց այնքան ամուր, այնքան կտրծր և այնքան զօրեղ էր, որը չկարողացան քանդել, որովհետև կրացելն, որ քարերի հետ միացած է, քարերից աւելի քարացած է պնդութեամբ: Միայն թէ Հազիւ կարողացան ծակել նորա (եկեղեցու) հիւսիսային պատը (աւազանի ետևի պատը) որ բարակ էր: Մեր սուրբ Շէյխ-Շամիլն, երբ լսեց որ չէ քանդուում, Հրամայեց մուրճով ջնջել գրերը և խաչերը: Մեր սուրբ Շէյխ-Շամիլը Ռուսաստան տանելուց լեռոյ, այս տեղ եկաւ Լազրեն և ստիպեց մեզնից շատերին, որ ասենք ճշմարիտը խաչերի, գրերի, քանդուածքի և աւերակ գիւղի բնակչաց մասին: Ինչպէս գեներալ-Լազրենին ասած եմ

*) Դամիր (երկաթեայ) զինջիլ:

**) Կանթեղ կամ ջահ կախելու համար:

***) Օրիջի ծոմապահութեան օրեր:

ճշմարիտը թէ այդ ամենն քանդուած է մեր սուրբ Նէյխի հրամանաւ, նոյնպէս ասացի և քեզ ճշմարիտը:

— «Եկեղեցու սլահարանի փակակալ դռնաքարը ո՞վ բացած է»:

— «Այնպէս բաց տեսած եմ մանկութիւնիցս. բայց թէ ո՞վ բացած է, չգիտեմ»:

— «Պահարանի միջից եկեղեցական իրեր, այսինքն խաչեր, աւետարաններ, արծաթեղէն զարդեր հանած են և թնջեղան արդեօք. թնջպէս գիտէք: Ես թանկ գնով կը գնեմ»:

— «Ամենևին տեղեկութիւն չունինք: Պահարանի դռնաքարը միշտ բաց տեսած ենք և սլահարանը՝ դատարկ»:

— «Անկասկած տեսած էք խորանի երկու քարերն (վէմ և սեղան քարերն). թնջեղան»:

— «Այո՛, տեսած ենք, ջարդուեցան նոյն մարդոց ձեռնով գրերը և խաչերը եղծելուց յետոյ»:

Հ Ե Կ Ե Կ Ը Ն Թ Է Յ Ո Ւ Ն Ը Կ Ը Ն

11) Լսեցինք որ մեզնից առաջ եկեղեցուս այցելած է վրացի լուսանկար պ. Ալէքսանդր Սոլոմոնովիչ Ռոինովը, հանած եկեղեցուս լուսանկարը և տարած Թիֆլիսի «Մուզէյ» կոչուած հնագրանը: Պարոն Ռոինովն ինքն կարծած և շատերին կարծել տուած է—ինչպէս ասում են շատերն—թէ եկեղեցին պատկանում է վրացոց: Պարոնն իւր կարծիքը կամ ենթադրութիւնը հիմնած է որպէս թէ հետևեալ հիման վերայ:—Եկեղեցուն մօտ է Դաթունա գիւղն, որի հիմնադիրն—Դաւիթն—(Դաթունան) եղած է ազգաւ վրացի: Աւանդութեամբ ասում են թէ երկու վրացի վարդապետներ մի ժամանակ բնակած են նոյն եկեղեցում: Նէյխ-Շամիլի անձնատուր լինելուց յետոյ՝ Լազրէն այս տեղից Կախեթ և Վրաստան վերադարձրած է բազմաթիւ վրացի գեր-

գաստաններ, որք շատ տարիներ առաջ գերի բերուած էին Գաղստան: Ուրեմն եկեղեցին պատկանում է վրաց:

Կարգարանային պ. լուսանկարի կարծիքն և ենթադրութիւններն, միայն եթէ եկեղեցին ունենար լուսնական կամ վրացական եկեղեցու, առանձին նշանները: Արդէն յայտնի է որ վրացոց եկեղեցին բաժանուած է Հայաստանեայց եկեղեցուց փրկչական 597—606 և ստացած լուսնական եկեղեցու առանձնայատկութիւնը, այսինքն է բաժանումից յետոյ վրացւոց տաճարներն չունին ո՛չ աւագան Հիւսիսային պատում և ո՛չ խորհրդարաններ սեղանի երկու կողմերում, և ո՛չ ամբողջ սեղանը ծածկելու վարագոյր, որք յատուկ են միայն Հայոց եկեղեցուն: Եթէ ընդունուի եկեղեցին իբր 500 տարուան շինութիւն, Հիմնարկուած կը լինի այն 1390 թուին: Վրացիք բաժանուած են 597—606-ին. բաժանումից յետոյ մինչև տաճարի Հիմնարկութիւնն անցած է 784 տարի: Վրացւոց եկեղեցին, որ ըստ ամենայնի ընդունած էր լուսնական եկեղեցու յատկութիւնները, չէր կարող պահպանած լինել 1390-ին Հայոց եկեղեցու առանձնայատկութիւնը—աւագան պատում և խորհրդարաններ խորանի աջ ու ձախ կողմերում և մեծ վարագուրի երկաթ:

Նպատակ չունինք ծանրանալ այս խնդրի վերայ. միայն թէ, ինչպէս ասացուցանում է Մովսէս Կաղականդուացին, Գաղստանումս նախ քարոզած է Աղուանից Գրիգորիս կաթողիկոսն. «և երթեալ (Գրիգորիսի) ՚ի Մազքթաց աշխարհն... և քարոզէր զանճառելի Երրորդութիւնն» (Մով. Կաղ. տպ. ՚ի Մոսկ. եր. 30):

Երկրորդ՝ Ե. դարում արդէն Հայագաւան քրիստոնէութիւն կար Աւարի երկրումս «Յունան Հոնաց եպիսկոպոսապետ, որ ՚ի Մազքթաց աշխարհէն էր» (նոյն եր. 43):

Երրորդ՝ Է. դարում Աղուանից Իսրայէլ եպիսկոպոսն Աւարի կողմերս գալով քարոզեց և լուսաւորեց Հոնաց և

Խազրաց ժողովուրդը. «Խորայել նշանագործ եպիսկոպոսն Մեծ-կողմանց. որ զբազում աշխարհս Խազրաց և Հոնաց դարձոյց ՚ի քրիստոնէութիւն» (նոյն եր. 236. տէս նաև 188—208): Սոյն պատմական փաստերը ունենալով հանդերձ չենք վստահանում աւելի տարեթիւ տալ եկեղեցու հիմնարկութեանն. վասն զի կրկնում ենք որ առ առաւելն 500 տարուց աւելի լինելու չէ եկեղեցու հիմնարկութիւնն:

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ր Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր *)

12) ԲՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ: Կասպից և Սև ծովերի մէջ՝ արևելքից արևմուտք՝ ձգուած է Կովկասեան հսկայ լեռն: Նոյն դիրքով սարիս հիւսիսային կողմից ձգուած են նաև պարք լեռնաշղթաների, որք աստիճանաբար ցածանալով մօտենում են ծովին: Ծովեզերքից նայողին թւում է թէ մի բնութենաստեղծ վերելակ սանդուխ են այս աղխաղխեալ լեռներն, որ դրուած են հիւսիսից հարաւ, որոց վարի աստիճանն է ծովեզերքի փոքր լեռն, իսկ վերինն՝ վերջին ձիւնապատ սարն: Մէն մի լեռ ճիւղաւորուելով կազմած է գրեթէ անհամար լեռնակներ, լեռնաբազուկներ, ձորեր և ձորակներ, կիրճեր և վիհեր: Բայց Հայաստանի լեռների նման անտառապատ և կանաչազարդ չեն Կովկասեան լեռների հիւսիսային լեռնաշղթաներն, այլ ամենաբարձրների զագաթներն ծածկուած են մշտապատ ձիւներով, իսկ մնացեալ մասերն և միանգամայն լեռներից և բլուրներից շատերն լերկ, անզարդ, ապառաժ և ժեռ քարադէզեր են: Բայց տեղ տեղ կան տարբեր մեծութեամբ հովիտներ, լեռնահովիտներ և սարահարթեր, որք երևում են կանաչազարդ և սիլաւէտ: Միայն կայ մի դաշտ, որ տարածուած է ծովեզերքով Ղըզ-

*) Կ ա Ր Ե Ի Ո Ր տ ե Ղ Ե Կ Ո Ր Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր օ չ է վերաբերում միայն Միջին-Գողտտանին, այլև բոլոր Գողտտանին:

լարի կողմից դէպի Դարբանդ, ուրեք ուրեք լայն դիրք ստացած և ուրեք ուրեք նեղ դիրք: Ամենամեծ հովիտն է Թամիր-խան-Շուրայինը:

13) ՀՈՂ. Համեմատական ճիշտ հաշուով Դաղստանի ամբողջ տարածութեան հարիւրից հինգ մասն միայն պիտանի հող է, իսկ մնացեալ 95 մասն՝ անպէտք և անօգուտ, վասն զի ապառաժոտ, աւազուտ և քարուտ լեռներ և ձորեր են: Արգիւնաբեր են միայն դաշտերի, ջրաբեր հովիտների և սարահարթերի հողերն: Արգիւնաբերութեան քանակութիւնը իմ յարգելի ընթերցողաց և ազնիւ բանասիրաց ճշտիւ հաղորդելու համար՝ յայտնում եմ որ ցորենի և գարու մի սերմը կամ մի հատիկը հողն աւելացնում է հնգից ո՛չ նուազ և 15-ից ո՛չ աւելի:

14) ԳԵՏԵՐ. Կան 3 գլխաւոր գետեր—Ղարա-Ղոյսու, Սալթի-Ղոյսու և Աւար-Ղոյսու—որք սկիզբն են առնում ձիւնապատ լեռներից, անօգուտ հոսում խոր խոր ձորերով, միախառնուելով կոչւում Սուլակ և թափւում Կասպից ծովն: Գետերս ընդունում են իւրեանց աջ ու ձախ կողմերից օժանդակ գետակներ, վտակներ և առուներ: Հարկ է յայտնել թէ բացի գետերիցդ կայ և 2 փոքր գետ. մին թափւում է ծովը Դարբանդի և Պետրովսկի միջով. իսկ միւսն հոսում է երկու Քեաֆուր-Ղումուխների միջով: Աերջինս է, որ դարձնում է շատ ջրաղացներ և ջրում պարտէզներ և բանջարանոցներ: Բայց դժուարանում ենք որոշել թէ երկու գետերիցս ո՞րն է նախնիքներից Խ ա գ ի ը կամ Խ ա գ ը կոչուած գետը: Ընդհանրապէս սակաւ է ջուրը շատ տեղերում. բայց լաւ են աղբիւրների ջուրերն առ հասարակ:

15) ՓԵՏՏ. խիստ սակաւ են անտառներ և ծմակներ: Մայր ծառերի ընտիր անտառներ միայն գտնւում են ձիւնապատ լեռների հիւսիսային ստորոտներում և լանջերում. մանաւանդ Աւար-Ղոյսու գետի ափունքներում: Ինչպէս Կուր գետը սալերով շինութեանց համար փայտեղէն է մատակարար-

րում Թիֆլիսին, նմանապէս Աւար-Ղոյսուն՝ Միջին-Դաղստանի մեծ մասին: Հազիւ թէ ուրեք ուրեք երևում են թուփեր և մացառներ բացի իշեալ անտառիցն: Սակայն հարկ է լայտնել որ հովիտներում տեղ տեղ աճեցնում են բարտի ծառեր:

16) ԿԼԻՄԱ. Բարեխառն է ամրան ծովահայեաց տեղերի օդն և կլիման. ծանր և վնասակար մեծ հովիտների օդն և կլիման. գոլելի և առողջարար փոքր հովիտների և սարահարթերինը. խիստ և անախորժ՝ մեծ սարերինը:

17) ՃԵՆԱՊԱՐԿՆԵՐ. Լեռնային Դաղստանում ճանապարհորդողն ստիպուած է շարունակ բարձրանալ օձապտոյտ և տաղտկալի ճանապարհներով լեռների գլուխներն և նոյնանման ճանապարհներով իջնել խոր խոր ձորերի և հովիտների մէջ: Ասես թէ անսպառ են աղխաղխեալ լեռներ և լեռնագօտիներ, խճճուած, մճճուած, խճողուած, կցկցուած, փաթաթուած, անջատուած և ճեղքուած լեռներ, լեռնակներ, բլուրներ, բլրակներ, թումբեր ձորեր և ձորակներ: Ռուսաց տիրապետութիւնից լետոյ Պետրովսկից մինչև Ղունիբ և Խուսձախ և Ղալի-Ղումուխ հարթուած են թումբեր, պատառուած լեռներ, լցուած ձորեր, շինուած երևելի կամուրջներ և պատրաստուած արքունի պողոտայ և խնամքով շինուած խճուղի: Ընտիր են փոշտի ձիերն, ընտել՝ կառավարներն և վայելուչ կայարաններն:

18) ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ. Զորօրինակ Դաղստանում կան շատ տարբեր տարբեր ցեղեր և զանազան ազգեր, նմանապէս կան և շատ տարբեր տարբեր բարբառներ, որոց գլխաւորներն են Անտիական, Աւարական, Բոթլիխական, Թոքիտական, Ղումուխական և Աղ-ղօշական բարբառներն: Այս բարբառներն այնքան զանազանում իրարից, մինչև անգամ չեն հասկանում միմեանց ասածները և խօսածները: Եւ զօրօրինակ հայոց, վրաց և ուտեաց բարբառներում յաճախ գործածական են ծ, ծ, խ, ղ, հ, ճ, ջ, և ք ձայներն կամ տառերն, որք գրեթէ անգործածելի են եւրոպական շատ բարբառներ:

բում կամ գործածելի են սակաւ ուրեք, յաճախակի գործածական են Դաղստանի բարբառներում: Այս մերձաւոր նմանութիւնը քննելն արտաքոյ է մեր նպատակից, վասն որոյ թողնում ենք մասնագէտ լեզուաքննիչներին:

19 ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ. Դաղստանում աւանդութիւն կայ, որպէս թէ իւրեանց առաջին նահապետ Կովկասն եղած է Յաբեթի ցեղից և Հայկ նահապետի եղբայրն *): Այս պատճառաւ որպէս թէ լեկզիները պատուիրում են որդւոց որդի ո՛չ վնասել Հայոց ո՛չ սպանել Հայ անհատ. բացառութիւն են վրէժխնդրութեան դէպքերն (անցեալն ապացուցանում է հակառակը): Որպէս թէ Հայկի և Կովկասի մերձաւորութեան պատճառաւ այնքան մօտ են Հայոց, որ եղբօրորդի են անուանում Հայերին: Որպէս թէ սոյն մերձաւորութեան պատճառաւ Հայոց թագաւորներից մի քանիսն (Արտաշէս և Տրդատ) ամուսնութեան կապով յարգեցին նախնի արիւնակցութիւնը:

20) ԿՐՕՆ. Հաւանական է որ Դաղստանի նախնի կրօնն եղած լինի տարրապաշտութիւն կամ կռապաշտութիւն, ինչպէս եղած էին իւր գրացի ազգերինն: Հիւսիսային Կովկասի

*) Ստեփ. Օրբելի. Ա գլ. և Վարդ. Բարձրբերդցի եր. 124 հաստատում են աւանդութիւնս, երևի թէ լեկզիններիցս առնելով: Սահայն Կ. Վ. Շահնազ. գրում է. «Տարածայնութիւն մեծ է առ հին և նոր մատենագիրս ի մասին ստուգաբանութեան լերինս (Կովկասու): Նախնի Հայք ըստ Եղիշէի եր. 133. ըստ Սեբէոսի եր. 64 և ըստ Մովսիսի Կաղանկայտուացւոյ բ. 2 Կապկո՛հ կոչէին զայն. որդիք յանուն Կովկասու՝ նորաստեղծ եղբօրն Հայկոյ՝ Կովկաս անուանեն» (ի յառաջաբանի Պատ. Աշ. եր. 8): Իսկ Բ. հատ. եր. 78 գրած է նա. «Հայկ, որ ի սկզբանէ անտի միածին համարեալ էր հօր իւրում Թորգոմայ, յետ ի վերայ անցանելոյ 300 և աւելի ամաց՝ ստացաւ ըստ վկայելոյ Ստ. Օրբելեանց և նմանեաց իւրոց, այլ ևս եղբարս և թ (եօթն) Բարթլոս, Բարդաւս, Մովկան, Լեկան, Հերաւս, Կովկաս, Եգրէս»:

նախնի ցեղերն (որոց մասին է մեր խօսքը) մերթ Եւրոպա արշաւելով և մերթ Ասիա, տեսնում էին այս երկիրների պաշտած առարկաները և ընդօրինակում, ինչպէս Հայաստանն և այլ երկիրներ՝ Յունաստանից: Դեռ է. դարում լեռնականներս ունէին կռոց մեհեաններ, պաշտելի ծառեր, հսկայի արձան Թանգրի-խան-աստուած անուամբ, որին զոհում էին խորոված ձի: Ունէին նաև քրմապետներ, կախարհներ, վհուկներ և քաւգեայք: Բաց յայսցանէ պաշտում էին կրակ, կայծակ, ջուր, լուսին, և այլն *): Կաղականտուացին գրում է նոյն գլուխներում թէ Աղուանից իշխանների խորհրդով զրկուեցաւ այս կողմերն Իսրայէլ եպիսկոպոսն, որ քարոզելով հաւատացնում է Քրիստոսին ժողովուրդը. կործանում կուռքերը, կտրել տալիս պաշտելի ծառը, շինել տալիս խաչեր, անկել տալիս շատ տեղերում և տարածում հայադաւան քրիստոնէութիւնը:

Ը. դարում—737-ին—արշաւում է այս կողմերն Եգիպտոսի խալիֆայի զօրավար Աբու-Մսլիմն, որ թրի և քարոզի ուժով տարածում է մահմետական կրօնը: Լեռնային լեկզիներն աշակերտելով կոչում են Ղազի-Ղումուխ, այս է ախոյեան հաւատոյ զումուխցիների գէմ. իսկ դաշտաբնակ և հովտաբնակ լեկզիներն—Բաշլի քաղաքի և շրջակայ գաւառների բնակիչներն—չընդունելով մահմետականութիւն՝ անուանում են Քեաֆուր-Ղումուխ (անհաւատ Ղումուխ): Բայց շատ ժամանակից յետոյ մահմետականութիւնն հետզհետէ տարածւում է Դապտսարան, Կայթաղ, Քեօբաչի, Աղ-Ղոշա և այլ գաւառներում ևս, որ եղած են հայադաւան և հրպատակած Աղուանից կաթողիկոսութեան և միանգամայն համարուած Աղուանից երկրի գաւառներ: Այս է հներից Շրուան կոչուած երկիրը:

Մահմետական կրօնը թէև տարածուած է լինում Դա-

*) Մով. Կաղ. հատ. Բ. ԳԼ. ԼԹ. Խ. ԽԴ.:

ըրստանում, սակայն բաժանուած է լինում շատ աղանդների: Ներկայ դարիս Բ. քառորդի սկզբում Շէյխ-Շամիլն, կամենալով 'ի մի ձուլել այդ բաժանուած աղանդները և հաւաքական ուժերով դիմադրել ռուսաց արշաւանքներին, հաստատում է Միւզիւրական աղանդը: Շէյխ-Շամիլն հրաւիրում է բոլոր աղանդաւորների հոգեւոր գլուխները և աշխարհական երևելիները և կազմում մեծ ժողով, որ Պաղըստանի համար ընտրէ մի բանիմաց գլուխ: Եւ երբ միաձայն հաւանութեամբ շէյխ է ընտրուում ինքն Շամիլն, ասում է ժողովականներին. «Որովհետեւ իսլամների օրէնսդիր Մուհամմատ մեծ մարգարէն ուղղակի Աստուծուց իրաւունք ստացաւ օրէնքներ դնելու, որովհետեւ իւրաքանչիւր շէյխ սերուած է լինում նոյն մեծ մարգարէի հետագայ սուրբ սերնդիցն. և որովհետեւ անձնիւր շէյխ յաջորդ է նոյն օրէնսդիր մեծ մարգարէին. ապա ուրեմն իւրաքանչիւր գլխաւոր շէյխ իրաւունք ունի 'ի պահանջել հարկին դնել նոր օրէնքներ: Եւ որովհետեւ միաձայն հաւանութեամբ շէյխ ընտրեցիք զիս և ձեր ազատ կամքով գլուխ հաստատեցիք զիս, ապա ուրեմն ես ևս իրաւունք ունիմ սահմանել նոր օրէնքներ յօգուտ հայրենեաց և 'ի պահպանութիւն մեր կրօնի: Բայց ինչպէս հնազանդուեցան մեր մեծ մարգարէի ասածներին զանազան աղանդաւոր ազգեր, ցեղեր և լեզուներ և նոյն իսկ մեր նախնիքն, դուք ևս նոյնպէս հնազանդելու էք իմ հաստատելիք օրէնքներին, որպէսզի լինինք մի սիրտ և մի հոգի և պաշտպանենք մեր ազատ հայրենիքը և կրօնը: Երբ ժողովականները միաձայն հաւանութեամբ արտայայտում են ընդունելութեան հաճութիւն, ապա Շէյխ-Շամիլն հաստատում է Միւզիւրական օրէնքը *): Շէյխ-Շամիլն այսպիսով

*) Այս օրէնքով պարտաւորուում է իւրաքանչիւր արու անհատ (թէ հոգեւորական լինի և թէ մարմնաւորական) որ զինուոր լինի կրօնի և հայրենեաց պաշտպանութեան համար և մէն մի լեռնական աղանդաւոր ձուլուի 'ի մի սիրտ և 'ի մի հոգի:

լաջողում է միացնել Գաղստանաբնակ աղանդները և զանազան ցեղերի սրտերը և նա հատակ անուանել, որք սպանուելու են հայրենիքը պաշտպանելու պատերազմներում *):

Արք և կանայք առնող, պնդակազմ, ժիր, աշխատասէր և տոկուն են: Շատ տեղերում, հողի և հարթ երկրի պահասութեան պատճառաւ, ջարդած և կտրած են լեռներ, բլուրներ և ապառաժ քարալանջեր, հեռի թափած՝ հանուած քարակոյտերը, հող բերած ուրիշ տեղերից և լցրած կտրուած տեղերը և ցանած նոյն հողերի վերայ ցորեն, գարի հաճար և եգիպտացորեն և ուրեք ուրեք տնկած տանձի, խնձորի, դամոնի, ծիրանի և բարտի ծառեր: Այս տեսարաններն ներկայացնում են տեսնողներին ածուած և սանդուխներ՝ դրուած ապառաժ սարերի և բլուրների լանջերին: Գետազերքներում տեղ տեղ մշակուած են և որթալիներ. բայց թթու են լինում գինիներն՝ երկրի բարձրութեան և ցրտութեան պատճառաւ: Աւելի գիւրագրգիռ և զայրացկոտ են արականք, որք միշտ կրում են իւրեանց վերայ երկսայրիներ: Բայց յարգուած է սոցա մէջ հիւրասիրութիւնն իբրև սրբազան աւանդութիւն:

21) ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. Իբր՝ սրբութիւն յարգուած է բոլոր լէկզիների մէջ բարոյականութիւնն, ինչպէս նահապետական երկիրներում: Բայց այս յարգութիւնն ոչ եթէ յառաջանում է սրտի ազնւութիւնից և կրթեալ բանականութիւնից, այլ մահուան երկիւղից. որովհետև յաճախ սպանում են անբարոյական արք և կանայք: Վերին աստիճան յարգուած է պատիւն. անպատուութեան դէպքերն բազմիցս լուծուում են սպանման վրէժխնդրութեամբ. այսինքն է պա-

*) Սպանուածներն ընդհանրապէս ամիոփուած են ճանապարհների աջ ու ձախ կողմերում, որպէս զի «ստուած ողորմի» ասեն անցորդներն: Հաւատացնում են որ պատերազմում սպանուածների թուում եղած են և պատերազմող կանայք, բայց առնացի հագուստներով:

տիւ արատաւորողներն պատժուում են սպանուելով իւրեանց ոսոխներից: Միւս մահմետականաց նման՝ սովորութիւն չը կայ երես ծածկելու՝ իգական սեռի մէջ (նամէհրամ), այլ քրիստոնէից նման ազատ են և արձակ ու համարձակ:

Համարեա՛ թէ լէկզիներն ընդհանրապէս չեն սիրում ուսում և կրթութիւն և դաստիարակութիւն (բացառութիւնն խիստ աննշան է): Գրեթէ իւրաքանչիւր ոք դաստիարակուում է միայն նորանով, ինչ որ տեսնում և սովորում է իւր ծնողներից, դրացիներից և ընկերներից: Ահա այս է ամեն ոքի ուսումնարանն, վարժոցն և կրթարանն, վասն որոյ վայրենի են շատ գիւղերի բնակիչներն: Միայն թէ սակաւ տեղերում հոգևորականներն սովորացնում են տղայոց հասարակ կարգալ և արարելէն լեզուով գրուած դուրան: Հարկ է յայտնել թէ խիստ սակաւ է ուսանողաց թիւն, զի կարգում են գրեթէ միայն նոքա, որք իբրև հոգևորականների զաւակներ պատրաստուում են հոգևորական լինելու ապագայում: Բայց Թամիր-խան-Նուրայում բացուած է տէրութեան ծախքով բէալական և քաղաքական ուսումնարան (նմանապէս Պետրովսկում, Դարբանտում, և մի քանի տեղերում քաղաքական ուսումնարաններ), այսու ամենայնիւ խիստ սակաւ լէկզի տղայք միայն են յաճախում: Քրէական շանցանք է համարուած լէկզիների մէջ իգական սեռի ուսում տալն, քանզի «կը փոխարկուին մարմնացեալ գլեւեր...», Քեաֆուր-Աումուխի օրիորդն, որ ուսանում է Պետրբուրգում, թէ ինչ համարում ունի լէկզիների աչքում, թողում ենք ընթերցողաց իմաստասիր թեան:

22) ԱՐՈՒՆՍ. Դադստանում ծաղկած ես սր քանի ասիական արուեստներ: Արդէն շատ գիւղերում, մանաւանդ Քեօբաչի գաւառում շինում են ասիական հրացան, ատրճանակ, երկսայրի, վառօդեղջիւր, վառօդշարան, դանակ և այլ գործիքներ: Շինում են նաև արծաթի զարդեր թէ զինուց համար և թէ արանց ու կանանց համար: Մանաւանդ նշանա-

ւոր է նրբագործ սաւատն և չիւթիշին թէ արծաթից
և թէ Վարշաւի արծաթից շինուած: Գաւառիցս են ելնում
քեօբաչի կոչուած շալերն, որք ունին միխակի գոյն և թանկ
արժողութիւն: Համարեա՞ թէ ամեն գիւղում կան գերձակներ,
գարբիներ, կօշկակարներ, սափրիչներ, մուշտակակարներ,
հիւսներ, որմնադիրներ, գլխարկակարներ և այլն: Հարկ
է յայտնել որ ամեն տեղ փայլում է իգական սեռի ճարտա-
րութիւնն: Կանայք և օրիորդք մատնիլիկով մանում են ոչ-
խարի, այծի և ուղտի բուրդ և գործում սպիտակ, երկնա-
գոյն, մոխրագոյն, շագանակագոյն, սև, սևագոյն, շիկագոյն,
գեղնագոյն, ևն գուներով ընտիր շալեր, շինում ե ա փ ն ջ ա-
ն եր, հիւսում գորգ, կարպետ, չուալ, խուրջ, գուլբայ և
ձեռնոց: Արքան անխարգախ, ամուր, ընտիր և ազնիւ են
մանաւանդ ծանրագին շալերն և երևելի ե ա փ ն ջ ա ն երն:

Հարկ է յայտնել թէ Գաղստանի ոչխարն բոլորովին տար-
բերում է իւր բրդի ազնուութեամբ և մտի քաղցրութեամբ
Արցախեան, Արարատեան և Շիրակեան դաւառների ոչխար-
ներից. իսկ այժն՝ իւր մազերի փափկութեամբ և երկարու-
թեամբ: Ոչխարի և այծի բուրդը և մազը ոչ թէ խուզում
են ուրիշ տեղերի նման, այլ քաշում և հանում են ձեռներով:

23) ԶԳԵՍՏ. Բացի պաշտօնական արանց հագուստներից,
որ ուռսաց ծառայութեան մէջ են, առ հասարակ տեղական
ձևով ձևուած և կարուած են բոլորի զգեստներն: Արական-
ները ծածկում են երկարածիլ և գեղազանգուր մազերով
գառնենի գլխարկ, հաքնում են շալ կ է յ մ է, կուրծքը կօ-
ճակներով միացած արխալուզ, չիթէ կամ կտակէ շապիկ,
նեղ անգրավարտիկ, սպիտակ կամ սև գուլպայ և սարգ տրեխ-
ներ կամ ոտնամաններ: Իգական սեռի հագուստն գլխովին տար-
բեր է միւս բոլոր մահմետական կանանց զգեստներից: Երկար
շապիկ, երկար արխալուզ, փաթաթուած և լաչակներով ծած-
կուած գլուխներ—ահա կանանց զգեստներն, որք ըստ ամե-
նայնի սերտ նմանութիւն ունին Արցախի կանացի զգեստնե-

րին: Թէ արականք և թէ իգականք ձմրան հաքնում են ոչ-
խարենի երկար մուշտակներ և ամրան՝ կարճ:

24) ԿԵՐԱԿՈՒՐՆԵՐ. Թէև Գաղստանն համարուած է մասն
Եւրոպայի ըստ աշխարհագրական բաժանմանց, սակայն իւր կե-
րակուրներն ամենևին նման չեն եւրոպականին, այլ գլխովին
Ասիականին, նա մանաւանդ հայկականին, բացի խնկալ կե-
րակրից: Պարզ և նահապետական են լեռնականացս կերա-
կուրներն, որք են թերախորով կամ խաշած ձու, ձուազեղ,
եփած հաւ, վառեկ, կաթն, մածուն, պանիր, կարագ, կաթ-
նաւ, թանաւ, չորթանաւ (քալակեօշ), խաշիլ, շիոթ, խաւիժ,
խաշու, ոտնազլուխ, հարիսա, խճողակ (տոլմա), կլոլակ, (քուֆ-
թա), խորոված, տհալ, փլաւ, և այլն: Թոնրահաց, դաթայ,
բլիթ, թերթերուտ, հասալի, լօշ (եուխայ) հալուա, և այլն:
Բայց պատուաւոր կերակուրն է խ ն կ ա լ ն, որը եփում են
չորս տեսակ՝ մսի կամ հաւի ջրով, որոց մէջ լինում են բռնաչափ
խմոր, բնկուզաչափ խմոր, քառակուսի, բայց մատնաչափ հաստ
խմոր և մանր ու բարակ ջարդած խմոր: Ոսկրահան են անում մի-
սը՝ լաւ եփելուց յետոյ, մանր ջարդում նոյն միսը, խառնում իւր
մսաջրի հետ, լցնում և խմորը (չորսից կամեցած տեսակը),
եփում միասին և ասլա ուտում ծեծուած սխտորով:

25) ՈՐԳԵԾՆՈՒԹԻՒՆ. Համարեան թէ ներկայ դարումս
ոչ մի տեղում այնքան աւելի չէ որդեծնութեան աճումն, որ-
քան Գաղստանում: Բնաւ մուտք գործած չէ այս տեղ եւրո-
պական տնաւէր մ ո դ ա ն — ուշ ամուսնանալու սովորութիւնն
և վերադիր դրամ կամ այլ ինչ տալու կանոնն—: Այս տեղ
չկան 50 տարեկան ամուրի երիտասարդներ և 40 տարեկան
օրիորդներ, որք (կորուսած լինելով որդեծնութեան ժամանա-
կը՝ ասլարգիւն է մնում ամուսնութիւնը) ըստ օրինի չեն
ծառայում մարդկութեան աճելութեան նպատակին: Այլ այս
տեղ ամուսնանում են երիտասարդներն 20—25 տարեկան
հասակում և օրիորդներն՝ 15—17 տարեկան: Բացի ասլահար-
դանի որոշեալ գումարից, որը ամուսնացող երիտասարդները

շէրի կոչուած օրէնքով պարտաւոր են վճարել կնոջ՝ արձակած միջոցին, ամուսնանալու ժամանակ իբր Բ ա Ղ Լ Ը Ղ *) վճարում են (ըստ կարողութեան) նշանուած օրիորդի ծնողաց նաև 15—80 ըուբլի, և ապա ամուսնանում: Աճելութեան պատճառն է բնութեան պահանջած ճանապարհով ամուսնանալը: Բազմակնութիւնը թէև ընդունած են շատ մահմետական ցեղեր, բայց ծաւալ չունի այստեղ: Հազիւ թէ գրտնուի հարիւրից հինգ մարդ, որ ունենայ 2 կին: Աւելի յարգուած է միակնութիւնը:

26) ՄԱՔՐՈՒԹԻՒՆ. Տակաւին մուտ գործած չէ լեկզինների մէջ մաքրասիրութիւնն, որ մին է առողջապահութեան գլխաւոր պայմաններից: Ընդհանրապէս աղտոտ են գիւղացւոց տուները, որք շինուած են խիտ առ խիտ: Ամեն տեղ երևում են ձախուծուռ և նեղ փողոցներ, անկարգ և անկանոն սրահներ և տձև ու անճաշակ հիւղեր: Անսարք և անկարգ են տնամիջի կահու կարասեաց դասաւորութիւնն, անօթների և գործիքների դետեղումն և անմաքուր բնակարանների յատակները: Աւելի անմաքուր են անկողիններն և փոխնորդներն և բոլոր զգեստները: Ոչինչ չենք գրում բակերի և փողոցների դրութեանց մասին, զի ընթերցողք կարող են գուշակել:

27) ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՒՂԱՅԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. Չնախելով այս անմաքուր կենցաղավարութեան, սակաւ են հիւանդներ: Գոգցես լեռնասուռն օդի զօրեղ մաքրութիւնն մաքրում և հալածում է անմաքրութեանց թունաւոր ներգործութիւնը: Եղած հիւանդութեանց գլխաւոր տեսակներն են՝ ծաղիկ, կարմրուկ, խաւարթ, փորահարութիւն, հագ, չ ու պ ա ն, ս ա թ ա լ ջ ա մ, ե ա թ ա լ ա ղ (տիֆ), պօկուռեցք, դող, ջերմ,

*) Նահապետական սովորութեամբ սրբագործուած և դարերի ընթացքում աստուածադիր օրէնքի ոյժ ստացած է Բ ա Ղ Լ Ը Ղ տուրքը, որ կար և Հայաստանում:

(հովիտներում), և այլն: Բժշկութիւնները կատարում են փորձառու արք., պառաւ կանայք և սափրիչք զանազան միջոցներով: Բայց մահն տանում է իւր բաժինը:

28) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ. Ասես թէ Դադստանում գեռ կենդանի են հայկական յիշատակներ, որք իբրև անմահ, բայց խօսուն արձաններ ողջունում են հայ այցելուաց: Հայոց Սմբատ Մամիկոնեան զօրավարի յիշատակն, որ Արտաշէս Բ-ի հրամանաւ արշաւեց հայկական զօրքով, գերեզմարեց բազմաթիւ արան գերգաստաններ և տարաւ Հայաստան (Խոր. Բ. գիրք, ծր. գլ.): Դեռ անմահ է հայոց Վաղարշակ թագաւորի յիշատակն, որ անցնելով ձորա կապանից հալածեց խազրաց զօրքը, թէև մեռաւ քաջութեամբ և զինքը զոհ բերաւ Հայաստանի համար (Խոր. Բ. գիրք, կե. գլ.): Դեռ կենդանի է Խոսրով-Մեծի քաջագործութիւնն, որ իւր հօր մահուան վրէժը լուծելու նպատակաւ անցնում է Կովկաս սարից, լուծում իւր հօր մահուան վրէժը, առնում հարիւրից մին պատանդ, և կանգնում հելլենացի գրով արձան (Խոր. Բ. գիրք. կե. գլ.): Տակաւին գոգցես խօսում է Քաջն-Տրդատ թագաւորի դիւցազնագործութիւնն, որ միջակտուր անելով Բասլաց թագաւորը՝ անցնում է Հոնաց երկիրն, իւր հետ միաբանում հիւսիսային ազգերը, առնում պատանդներ և դառնում յաղթանակաւ (նոյն գիրք ձե. գլ.): Նմանապէս Քաջն-Վարդան Մամիկոնեանի և Աղուանից Վաչէ Բ. թագաւորինն (Եղիշ. եր. 247 և 387): Կարծես թէ այս երկրում տակաւին լուում են Աղուանից Գրիգորիս կաթողիկոսի, Հոնաց Յունան և Իսրայէլ եպիսկոպոսների քարոզներն (Մով. Կաղ. եր. 30, 43 և 192):

Ասես թէ լեռների գլուխներին և ձորերի ու հովիտների մէջ գեռ լուում են Կնեազ-Մատաթեանցի, Մովսէս Արղութեանցի, Յովհաննէս Եղիազարեանցի (Լազրեի) և

Տէր-Աստուածատրեանցի արձակած ահարկու հրամանների ձայներն և յաղթանակների փառաց համբաւները:

Վերադարձանք Թամիր-խան-Շուրա, մի քանի քարոզներով մխիթարեցինք Հայ ժողովուրդը, խորին շնորհակալութիւն յայտնեցինք գերազնիւ Կնեազ-Նիկայայ ձաւճավաձէին և ուղևորուեցինք դէպի Դարբանդ: Շնորհակալութիւն յայտնեցինք նաև արժ. Գէորգ քահանայ Փարեմուղեանցին, որ օգնած էր մեզ այս գործում անձնուիրաբար:

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՐԿԻՐ

ԵՒ

ԴՐԷՅԻՔ

94078 845040PB

11

716177

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Ջ Ե Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Կ

Գաղստանից վերագառնալուց յետոյ ամբողջ եօթն ամիս շրջելով Հետազոտեցի Գարբանդ, Ղուբա, Բագու, Շամահի, Շաբի և Ճառ քաղաքները և սոցա բոլոր գաւառները: Գործիս մէջ զետեղեցի որոշակի երկրիս պատմութեանց ծանօթ սահմանագլուխները և կարգաւ նկարագրեցի լեռները և լեռնակները, դաշտերը և դաշտակները, գետերը և գետակները, ծովը և լճակները, անտառները և մացառները, եղեգները և շամբերը և միանգամայն բոլոր ծառերի և թփերի տեսակների անունները՝ յականէ յանունէ: Բնական նկարագրութեանց շարքում նշանակեցի նաև ոսկու և արծաթի, պղնձի և կապարի, աղահանքի և յեսանաքարի, ջերմուկների և նաւթահանքերի, հրաբուլդիների և քարահանքերի, սուրբ և անսուրբ կենդանեաց և թռչնոց, գազանաց և սողնոց տեսակների անունները և գտնուած տեղերը:

Պարգաւ նշանակեցի բնակող ամբողջ ցեղերի անունները բնակութեան տեղերը սահմաններով հանդերձ, կրօնական և քաղաքական, պատմական և աւանդական համառօտ անցքերը, մի քանի ցեղերի բարբառներից հատուածներ և միանգամայն բոլոր քաղաքների և գաւառների փոփոխեալ և այժմեան անունները հանդերձ ծանօթագրութեամբ: Անուշադիր չթողի կուպաշտ դարերի պաշտամունքները, մեհեանների տեղերը և հանգստարանների դիրքերը:

Բացի հայ գրականութեան ծանօթ բերդերից՝ գոսյ բաւականին շատ հին բերդեր, որք ցարգ անծանօթ մնացած էին հայ գրականութեան: Բայց որովհետև անյայտացած են շատերի անուններն և աւանդութիւնն անգամ տկարանում է մտաբերել և յիշել անունները, վասն որոյ բարեոք համարեցի հայկական Ա. Բ. Գ. Գ. ևն թուահամարներով ներկայացնել բերդերը իմ յարգելի ընթերցողաց և ազնիւ բանասիրաց:

Հաւաքագրեցի եկեղեցեաց, վանօրէից և ուսումնարանաց ար-
ձանագրութիւնները, քահանայից, վարժապետաց և վարժուհեաց,
աշակերտաց և աշակերտուհեաց որքանութիւնը, միայն հսյ բնակ-
չաց այժմեան ծխաթիւը, արականաց և իգականաց քանիութիւնը
միամեայ ծնելոց, պսակելոց և ննջեցելոց թիւը՝ ճշտելով հոգևոր
և մարմնաւոր կառավարութեանց տեսրակներից և քահանաների
չափաբերականներից: Որքան հնար եղաւ, զգուշութեամբ նշանա-
կեցինք բոլոր քաղաքների, գաւառների և գիւղերի օգի, ջրի և
կլիմայի յատկութիւնները, ամենից երկար ապրողների տարեթի-
ւերը, տեղական բոլոր բերքերը¹⁾ և պտուղների տեսակները,
ևն, ևն: Ընդօրինակեցի բոլոր գրչագրերի և հին հանգստարան-
ների հարկ համարուած յիշատակարանները (կամ հատուած-
ներ) և արձանագրութիւնները: Անուշագիր թողած չեմ եկե-
ղեցեաց, վանօրէից և ուսումնարանաց գրութիւնները, կալուած-
ների և եկամտների քանակութիւնը, քահանայից և վարժապե-
տաց վիճակները, տեղական հիւանդութեանց գլխաւոր տեսակ-
ները, մահմտականացեալ հայոց այժմեան ծխաթիւը, ևն, ևն:

Թէ որքան նեղութիւն, դժուարութիւն և աշխատութիւն
կրեցի հետախուզութեանցս ժամանակ, գործիս մէջ տեսնելու են
բարեմիտ ընթերցողք: Նեղութեանց մէջ անգամ պակաս չեն
մխիթարութիւն և սփոփանք. վասն զի մոռանում է մարդ իւր
կրած բոլոր նեղութիւն և տաժանելի աշխատութիւն, երբ ամեն
ինչ տեսնում է իւր աչքով, մօտուստ շօշափում ձեռքով, զննում
զգուշաւոր հետազօտութեամբ և ապա գրում տեսածները: Այսու
ամենայնիւ անկարելի է մոռանալ այն սրտաճմլիկ տպաւորու-
թիւնները և ցաւալի զգաշուժները, զորս դրոշմում են խուզար-
կունների զգայուն սրտերի վերայ նախնեաց հնութիւնների արտա-
քին աւեր տեսքն և քայքայուն գրութիւնն: Թամանակի անողոք

1) 2 յաջողեցաւ ինձ հետազօտել Սալեանը, վասն որոյ ոչինչ
չգրեցի ձկանց և ձկնհաւկիթների արդիւնարեւութեանց մասին:
Եթէ յաջողէ ինձ Աստուած հետազօտել և Արցախը, գրելու եմ
«Արցախի»-ի մէջ:

ճիրաններն լափում և անյայտացնում են նախնեաց թանկագին հնութիւնները և մարդկային աւերիչ ձեռներ հետապնդում են եղծել և անհետացնել հնութեանց մնացեալ փշրանքները:

Շատ ջանացի զետեղել գործիս մէջ Աղուանից երկրի և դրացի երկիրների աշխարհագրութեան քարտեզը և բոլոր բազմութիւնների, վանքերի, բերդերի, պահապան հնութեանց, նաւթահանքերի, ևն նկարները և իւրեանց իսկական ձեւերով տպագրել տալ բոլոր արձանագրութիւնները, սակայն այս շնորհքը զլացան ինձ հանգամանքներն և անյարմար պարագաները: Այս պատճառաւ թողի ապագային աջողութեան և յարմար ժամանակի օժանդակութեան: Այսու ամենայնիւ հարկ է յայտնել որ այս գիրքը կարող է մատակարարել ամենամեծ դիւրութիւն ազգային մասնագէտ հետազոտողներին և իբրև առաջնորդ կամ ուղեցոյց ծառայել հետազոտողներին և հայրենագիտութիւն ուսանողներին:

Ի վերջոյ հրապարակաւ յայտնում եմ իմ ամենախորին շնորհակալութիւնը այն արժ. քահանայից, մեծ. իշխանաց, բազմահոգ տանուտեարց, բազմաշխատ վարժապետաց և ազնիւ երիտասարդաց, որք անձնուիրաբար օժանդակեցին ինձ այս ծանր գործում:

Յուսալով, որ այս իմովսանն երկասիրութիւնն կ'արժանանայ հայ բանասիրաց ազնիւ ներողամտութեան, մեամ ամենախոնարհ ծառայ հայ գրականութեան

Մ. Ժ. Վ. ԲԱՐԽՈՒՏԵՐԵԱՅՑ

ԱՂՈՒԱՆՆԻՑ ԵՐԿՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

29) Երկրիս պատմութեան ծանօթ սահմաններն էին Հայոց Վաղարշակ թագաւորի ժամանակ արևելքից Երասխ գետը, հիւսիսից՝ Կովկաս լեռն, արևմտից՝ Հնարակերտ ամրոցն և հարաւից՝ Արցախեան լեռներն մինչև Երասխ: Այս սահմանների մէջ կուսակալ կարգուած էր Սիսական Առանն Վաղարշակ թագաւորից ¹⁾: Բայց երբ ծնում է և Աղուանից Արշակունի թագաւորութիւնն, այն ժամանակ Կուր գետը ²⁾ լինում է հարաւային սահման, Ալազանն՝ արևմտեան, այն վաղեմի պարիսպն, որ իբր սահման և արգելիչ պատուար ձգուած է Գարբանդից մինչև Ալազան գետակն՝ հիւսիսային և Կասպից ծովն՝ արևելեան: Ե. դարում Աղուանից թագաւորութեան ձեռքն է ընկնում նաև Երասխ գետի, Հակարի գետակի, Սոթի սահմանի ³⁾, Գարգմանի Կայենի լեռների և Խրամ գետակի աջ կողմի միջև եղած տարածութիւնն ևս: Ուրեմն վերջին սահմաններն են արևելքից Կասպից ծովը, հիւսիսից այն հին պարիսպն, որ երկարացած է Գարբանդից մինչև Ալազան, արևմտից՝ Ալազան և Խրամ գետակներն և հարաւից՝ Կայենի լեռներն, ամբողջ Գարգման, Գանձակ և Արցախ և Երասխի ձախ փեղերն ⁴⁾: Այս սահմանների մէջ տարածուած երկիրն հայերից կոչուած է Աղուանք: (Մխիթար

1) Խոր. Բ. գիրք Ը. գլ. և Մով. Կաղ. Ա. հատ. Գ. գլ.

2) Փաւս. Բուզ. Ե. դպր. ԺԳ. գլ.:

3) «Հատանէ և զսահման Աղուանից Ըամբի խոռն. Ծար գաւառ, Աղահէճ, ընդ որ Աղուանոյ գետն հատանէ մինչ ի Գարաւաղի կամուրջն» (Ս. Օրբել. ԾԵ. գլ.):

4) Մատեն. Խոր. սպ. Վենետ. եր. 606:

Գօշն «յաշխարհիս Առանայ» եր. 74), վրացիներից՝ Ռանի, Ջենգերից՝ Այերիանո (Առերի Հայոց), պարսիկներից՝ Առան կամ Առանշահ, արաբներից՝ Ռան, և եւրոպացիներից՝ Ալքանիա:

Բ Ն Ա Կ Ա Ն Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ի Ի

30) ԱՌՆԵՐ. Լեռներից ամենամեծն և ամենաբարձրն է Կովկասն, որ ընկած է Կասպից և Սև ծովերի մէջ, արևելքից արևմուտ գիրքով: Այս ահագին լեռն է, որ՝ իբր բնութենաստեղծ և յաւիտենական ամբարտակ և անփոփոխելի պատուար՝ բաժանում է ինչպէս բնական սահման Ասիան Եւրոպայից: Լեռնաշղթայիս ամենաբարձր գագաթներն են Էլբրուս և Կազբէկ¹⁾ արևմտեան կողմում, իսկ Շահ-դաղ (լեռների թագաւոր), Թիֆան-դաղ և Շէյխ-Շալբրուս արևելեան կողմում, որոց գագաթներն ծածկուած են մըշտապատ ձիւներով: Կովկասեան լեռնաշղթաներից ամենաբարձրն է Հարաւայինն, որ բազմաթիւ սարաւանդներով, լեռնաբազուկներով, անդնգախոր ձորերով և ձորակներով, յանկարծ խոնարհած է բազասական դաշտի և Զարդուշի դաշտակի վերայ: Իսկ Հիւսիսային կողմն, ինչպէս նկարագրած ենք Գաղստանի մասում, բազմաշղթայ է, որ աստիճանաբար կամ սանդղաձև ցածանալով Հասնում է ծովին և տեղ տեղ դաշտերին: Թէև անպակաս են և Հիւսիսային կողմում սարաւանդներ, լեռնաբազուկներ, տարբեր խորութեամբ ձորեր և ձորակներ: Լեռանս բարձր գագաթն սկսուած է Շամախու

1) Եւրոպացի արդի մատենագիրներից ոմանք հեռակեցնում են թէ Կովկազ անունն ծագած է Կազը ազգանունից, օրինակ, Կասպից ցեղ, Կասպից ծով, Կազբէկ լեռ, վասն զի Կազբից ժողովուրդն, որ բնակած էր Բագուի սահմաններում, ապա Գարբանդի կողմերով և ծովեզերքով անցնելով բնակած էր Կազբէկ լեռան Հիւսիսային կողմում:

մօտից—Բաբա-դաղից—և շարունակուած զէպի Ելբրուս։ Այս
Հսկայ լեռն Հալոց պատմագիրներէից Ագաթ. տպ. Թիֆ. եր.
453. Խոր. տպ. Վենետ. եր. 19. Թովմ. Արծ. դպ. Պետ. եր.
175 անուանում են Կաւկաս, իսկ Եղիշէն, Կաղականդուա-
ցին և Սերէոսն՝ Կապկոհ¹⁾, մնացեալք Կովկաս. Եւրոպացիք
Կօկազ, լեկզիններն՝ Եալ-բուզ (սառցագագաթ), պարսիկները՝
Կոհկաֆ և արաբացիք՝ Քաֆքաֆ։

Երկրորդն է Արցախի լեռնաշղթան, որ սկսուած է Ե-
րասխի ձախ ափից, անցած Արցախի, Գանձակի, Գարդմանի
գլուխներով և միացած Գեղարքունեաց, Կայենի և Կանգարի
լեռներին։ Լեռնաշղթայիս բարձրագոյն գագաթներն են Մը-
ռաւ և Արուժիւն՝ Գանձակից վերև, Քիրս՝ Շուշուց վերև,
Գիզափայտ՝ Գտիչ Վանուց վերև։ Լեռնաշղթաս արձակած է
զէպի Հիւսիս, Արցախի և Գանձակի և Գարդմանի դաշտի
կողմերն Հարիւրաւոր, բազմաճղի լեռնագօտիներ, սարաւանդ-
ներ և լեռնաբազուկներ, որք աղխաղխելով միմեանց կազ-
մում են ուրեք ուրեք անդնգախոր ձորեր և ահարկու վի-
հեր, սարսափելի կիրճեր և զարհուրելի նեղուցներ, օձապը-
տոյտ ձորակներ և լերկ ապառաթներ, վիմահերձ քերճեր,
խոխոմներ և խրամներ և միանգամայն սագաձև, ձկնաձև,
ձուաձև, թամբաձև և լիսեռնաձև լեռնակներ, բլուրներ,
թումբեր և սեռեր։

Փորը լեռնաշղթաներ. Այն երկարաձիգ լեռնաշղթան՝
որ ընկած է Վատնեան դաշտի, Կովկաս լեռան, Աղուանից և
Զարդունի դաշտերի մէջ, սկսուած է Գարբանդի գլխից, ան-
ցած Ղուբալի տակովը, Հասած մինչև Բագու, ապա դար-
ձած զէպի արևմուտ, անցած Շամախու և Նուխու տակե-
րով և Հասած մինչև Թիֆլիս։ Եւ ապա Թիֆլիսի տակով ձը-
ռուած զէպի Պարսկաստան, անցած դաշտաբերանով, միացած
Գարդմանի, Գանձակի և Արցախի լեռնոտեաց և Հասած Ե-

1) Եղիշ. եր. 145. Մով. Կաղ. եր. 89 «Կապիկու» Սեր. եր. 37.

րասխի մօտերքը: Զանազան անուններ ստացած է փոքր լեռնաշղթաս, օրինակ սկսած տեղերում կոչւում է Գարբանդի սար, Ղուբալի մօտ՝ Շարբանի սար, ապա Աւշարան և այլն: Շամխու մօտերքում՝ ունի առանձին անուններ. իսկ Կոկիսոն գետակից մինչև Նուխու կողմերն ընդհանրապէս կոչւում է՝ Բոզ-դաղ (Եսայ. Կաթ. տպ. Երուս. եր. 27 Պօզ): Որովհետև լեռնակիս այս մասն գրեթէ ամբողջապէս բաղկացած է միսրազոյն և փխրուն հողից. այս է Բոզ-դաղ կոչուելու պատճառն: Գարբանդից սկսեալ մինչև Երասխ գետը տեղ տեղ ընդհատուում է լեռնաշղթաս նեղ և խոր ձորերով, որոց միջից անցնում են գետեր և գետակներ: Համարեա՞ թէ ամենուրեք կազմում է լեռնաշղթաս զանազան մեծութեամբ սարահարթեր, դաշտակներ և հովիտներ: Բայց Նուխու գաւառների մէջ ընկած մասն անպէտք է ամենամեծ մասամբ, վասն զի նախ զուրկ է բուսականութիւնից և երկրորդ անմատչելի է ընտանի անասուններից: Այս մասում ամենուրեք երևում են խռնեալ, խտացեալ, անջատեալ, աղխողիեալ, շղթայաշարեալ մերկ մերկ հողեայ լեռներ, սրածայր, ատամնաձև, սեպաձև, անզարդ սարակներ, բլրախմբեր, թումբեր և լիսեռնաձև լերկ սեռեր և անախորժ երևոյթներ, մանաւանդ Աղուանից դաշտաբերանի կողմերում: Անթիւ և անհամար են անձրևի հեղեղատներն, բայց բոլորովին անջրդի և տխրատեսիլ:

31) ԳԵՏԵՐ ԵՒ ԳԵՏԱԿՆԵՐ. Ամենամեծն է Կուր *) գետըն, որ Խրամ գետաբերանով մտնում է Աղուանից երկիրն, Արաշ գաւառի Քանդակ գիւղի մօտ կազմում մի ջրվեժաման փոքր ջրավազ, անխօս հարսի նման լուռ ու մուռնջ ոլոր մոլոր անցնում Աղուանից և Գարգարացւոց կամ Արցախի

*) 26-րդ նկարագրում լեռների, գետերի և դաշտերի այն մասերը, ահուներերը և շարունակութիւնները, որք արտաքոյ են Աղուանից երկրիցն և յայտնի գրականութեան:

դաշտերի միջով և ապա թափւում է Կասպից ծովը: Բայց գորովագութ մօր նման ընդունում է իւր ծոցն իւր աջ կողմից Խրամ, Զորագետ (յետոյ միացեալ), Աղստե, Հասան, Տաւուշ (կամ Թովուզ), Զակամ, Շամքոր, Բանանց, Գանձակ, Կուրակ, Սև (Ղարա չայ), Տրտու (Թարթար), Խաչէն և Գարգար գետակները, որք բխում են Կանգարի, Փամբակի, Ծաղկունեաց, Գարուայ, Գարգամանի, Գեղարքունեաց, Ծարի, Գանձակի և Արցախի լեռների հիւսիսային և արևելահայեաց լանջերից:

Իսկ ձախ կողմիցն ընդունում է Ալազան, Կախաւան, Արջկան, Գուրկան, Կոկխոն (Գեօգ-չայ), Գարգաման (այժմ Գիրգեման), Սպիտակ (Աղ-սու) և Փիր-սհաթ գետակները, որք բխում են Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւային լանջերից, սկսեալ Բաղասական (Բալաքեանի) կողմից մինչև Շամախու մօտ Մազրա գիւղաւնի լեռներն: Ահա այս մեծ գետըն հայերէն անուանւում է Կուր, վրացերէն՝ Մթկուարի, պարսկերէն և տաճկերէն՝ Բեուռ:

Երկրորդ մեծ գետն է Երասխ, որ Մեծ-Սիւնեաց սահմաններից մտնում է Արցախի դաշտն, ուրեք ուրեք հոսում սրընթաց, գրկախառնւում և միանում իւր քոյր Կուր գետին, կարօտակէզ սէրը յազեցնելուց յետոյ բաժանւում և ճիւղաւորուած թափւում Կասպից ծովը: Երասխն իւր ձախ կողմից ընդունում է Հակարի գետակը և մի քանի փոքրիկ գետակներ, որք են Ղոզլու, Ղուրու-չայ (Թաղլարի գետակ) և Քէօնդալան: Առաջին գետակն հոսում է Մեծ և Փոքր Սիւնեաց սահմանից և բաժանում է Մեծ-Սիւնիքը Փոքր-Սիւնիքից, իսկ մնացեալներն բխում են Գիգափայտ սարի արևելեան և հիւսիսային կողմերից: Այս գետն հայերից կոչւում է Երասխ, յոյներից՝ Արաքսիս, պարսիկներից և տաճիկներից՝ Արազ:

Կովկասեան լեռնաշղթայի հիւսիսային և արևելեան լանջերից սկիզբն են առնում և Կասպից ծովն թափւում՝ Գարբանդից մինչև Բագու՝ Բուբաս, Փոքր-Սամուր, Մեծ-Սամուր, Գուտար,

Ղուբա, Աղ-չայ, Ղարա-չայ, Չաղաջուղ, Վալվալա, Շարբան, Գաւաշի, Կիլհին, Աթա, Արբաթ և Սուղայի գետերը:

32) ԱՄԵՆԱՄԵՏ ԱՂԻՒՄՆԵՐ. Առաջին կարգի աղբիւրն որ կարող է դարձնել երեք ջրաղաց, բղխում է Կովկասեան սարի հիւսիսային լանջից, Թիֆան-Գաղի և Ղարա-Գաղի միջից: Ունի պատուականագոյն, ցուրտ, քաղցրահամ և ախորժելի ջուր: Սաստիկ արտավիժելու պատճառաւ՝ ական մօտ փրփրում է ջուրն և եռացեալ կաթսայի նման շրջապտոյտ անելով գոգցես եռում, եփում և պճպճում և գոլացնում անհամար պղպջակներ: Այնքան ուշագրաւ են յորձանքի ձայնն, պղպջակների պատկերն և շրջապտուտի տեսարանն, մինչև անգամ մարդ (տեսնող) կամենում է փոխ առնել երկու աչք և երկու ականջ ևս, և նայել ու լսել անյագաբար: Ակից 40 քայլ հեռի դէպի վեր նստոյն, ասես թէ գետնի տակից լսում է ուժգին փոթորկի, ահեղ որոտման և ահարկու երկրաշարժի ձայներ: Մանաւանդ աւելի սաստկանում են ձայներն, երբ մարդ ականջները մօտեցնում է գետնին: Երևի թէ շատ բարձրից է շոշուում այս ստորերկրեայ ջրվէժը: Ահա այս է Գուսար գետի ակն:

Երկրորդ աղբիւրն, որ մօտ երկու ջրաղացի ջրի չափ է, գտնւում է Շամախու Գարգման (Գիրգեման) գաւառում, Գիրկ գիւղի դիմաց՝ հարաւահայեաց հովտում: Անախորժ, ծանր և վնասակար է աղբերականս ջուրն, որ ունի մի տեսակ անբացատրելի գոյն, որ մօտ է երկաթի գոյնի:

Երրորդ աղբիւրն, որ դարձնում է մի ջրաղաց և մի ջրատինկ, գտնւում է Նուխու Ղաբալա գաւառի Խաչ-մաս գիւղի արևելեան կողմում, Ուտիական աւերակ մի գիւղատեղի մօտ, մի խոր ձորում: Աղնուագոյն, գովական, ցուրտ և թեթև է աղբերականս ջուրն, որ ունի մարսեցուցիչ գորութիւն: Բայց որովհետև ջուրս ելնում է մի ամենամեծ խողովակից, վասնորոյ հաւանական է որ բերուած լինի մօտակայ Կովկաս սարի հարաւահայեաց լանջից: Խեցեղէն խո-

ղովակների մեծութիւնն, երկարութիւնն, հաստութիւնն և ամրութիւնն ապացոյց են խիստ հեռաւոր անցեալի բրտական արուեստի ճաշակին և ճարտարութեան: Իսկ քարացեալ կրացեխի ամրութիւնն, որ կարծես ի մի ձուլուած է խողովակների հետ, զարմացնում է տեսնողները՝ ժամանակի որմահիւսութեան վարպետութեամբ:

Չորրորդ աղբիւրն, որ զարձնում է մի ջրաղաց, գտնուում է Արցախի Տիգրանակերտ (այժմ Թառնագիւտ) աւանի մօտ: Աղբիւրս, որ շատ հեռի չէ մեծ ճանապարհից, բղխում է մի մեծ սարի ստորոտից երկու ակից և միանում իսկույն ևեթ: Եւ որովհետեւ հոսում է ջուրը սպիտակ քարերի միջով, վասնորոյ ունի արծաթափայլ և վճիտ գոյն, այսուամենայնիւ անախորժ է ըմպելեաց, հետեւապէս և անառողջարար: Բայց սքանչելի է թէյի համար: Աղբերակիցս փոքր ինչ հեռի՝ ջուրն իւր երկու եզերքներում գոյացնում է կանաչագոյն, բայց լարձուն բոյսեր, որոց նմաններն ընդհանրապէս տեսնուում են վատ ջրերի-առուների և առուակների ափերում և ճահճային տեղերում:

33) ԴԱՇՏԵՐ. Ամենամեծ է Գարգարացւոց կամ Արցախի դաշտն, որ լեզուակաձև սկսուելով Թիֆլիսի արևելեան կողմերից, և հետզհետէ լայնանալով տարածուած է Կուր և Երասխ գետերի և Արցախի, Գանձակի և Ղազախի փոքրլեռնաշղթայի մէջ: Գաշտիս նշանաւոր մասն է Մուղանի դաշտ հռչակուածն, որ ընկած է Կուր և Երասխ գետերի մէջ և որ յայտնի է իւր պատմական անցեալով:

Երկրորդն է Աղուանից դաշտն, որ սուրանկիւնաձև սկսուած է Արաշ գաւառի Քանդակ գիւղի վերևից, աստիճանաբար լայնացած և տարածուած Բօզ-դաղ լեռնաշղթայի, Կուր գետի ձախ ափերի և Կասպից ծովի մէջ:

Երրորդն է Վատնեան դաշտն, որ երկարաձիգ և նեղ գիրքով ընկած է Կասպից ծովի և փոքր լեռնաշղթայի մէջ Գարբանդից մինչև Բագուի կողմերը:

Չորրորդն է Ջարդունի ¹⁾ դաշտն, որ տախտակաձև սկսուած է Կոկիսոն գետակի աջ եզրից, ընկած Կովկաս սարի և Բօզ-դաղ լեռնաշղթայի մէջ, ապա ձառի մօտ լայնանալով հասած է մինչև Ալազան գետակն: Լայնացած տեղս է Բաղասական դաշտը:

Դաշտակներ. Ամենանշանաւորն է Սարունա յորջորջուածն, որ ընկած է Բօզ-դաղի վերայ իւր երկարութեամբ, սկսուած Կոկիսոն գետակի աջ կողմի բարձրութիւնից, ընդհատուած Գուրկար և Արջկան գետակներով և վերջացած Նուխի տանող ճանապարհի մօտ:

Երկրորդն է Գարգման և Կոկիսոն գետակների և Կովկաս և Բօզ-դաղ լեռնաշղթաների մէջ ընկածն, որը կարելի է անուանել և գեղեցիկ ու ընդարձակ հովիտ:

Երրորդն է Արաշ գաւառի Խանաւատ գիւղի դաշտակն Արջկանի աջ ափում:

Չորրորդն է Գիրկ գիւղի դաշտակն, որ սկսուած է վերջիշեալ մեծ աղբիւրի մօտերէից և հասած մինչև Աղ-սու գետակի աջ կողմն:

Հինգերորդն է Պաշնճաղ գիւղի մօտի դաշտակը: Բացի երկրորդ դաշտակիցդ, մնացեալք ընկած են Բօզ-դաղ լեռնաշղթայի մէջերքում:

Վեցերորդն է Կովկասեան լեռնաշղթայի և փոքր լեռնաշղթայի մէջ ընկած դաշտակն, որ սկսուած է Գարբանդի արևմտեան կողմից դէպի Ախտու կողմերն և դէպի Ղասմ-Քեանդի կողմերն, ապա ընդհատուած, ապա Ղուբայի արեւելեան կողմից կրկին սկսուած և վերջացած Քիլուար գիւղի հիւսիսային հանդէպում:

1) Բոլոր Յայսմաւուրքներն և Ղ. Վ. Ինճիճեան գրած են Ջարդունի դաշտ: Նիժ գիւղաբաղաբի մօտ կայ մի գիւղ, որ ցարդ ևս կոչուում է Ջարդուն: Երևի ընդօրինակողների սխալ է պատ. տպ. Աղուան. ի Մոսկ. Չերզունի և տպ. ի Փար. Չերզունի անունն:

34) ԱՆՏԱՌՆԵՐ. Նշանաւոր անտառներ տարածուած են Արցախի, Գանձակի, Գարգմանի, Ղազախի և Սևորդեաց Մեծ լեռնաշղթայի Հիւսիսահայեաց լանջերի վերայ: Նմանապէս Կովկասեան Մեծ լեռնաշղթայի ստորոտից մինչև կէսն ծածկուած են անտառներով, այնպէս որ Ալազանից մինչև Շամախու մօտերքն սարիս Հարաւահայեաց, իսկ Ալթի-Աղաջից մինչև Ղուբայի արևմտեան կողմերն՝ Հիւսիսահայեաց լանջերն ծածկուած են անտառներով: Որոց մէջ կան կաղնի, սղոցի, ընկուզի, հաճարկի, թեղի, լայնատերևի, տխկի, կոզնենի, հացի, բելի, ճղանի, լորենի, սղնի, կիչի (վայրի կեռասի), գենի (գիհի), ցրգնի, մայրի (սակաւ), ճրւ-տանձի, ճրւ-խնձորի, տկողնի (արքայակաղնի), զկուի (զղեարի), ծոխ տանձի, մոխրի տանձի, ուլորի, լիլթնի և թքեռնի (միայն Արցախի կողմերում) ծառեր:

Նշանաւոր են նաև այն անտառներն, որք ընկած են Կուր գետի աջ և ձախ ափերում, սկսեալ Քանդակ գիւղից գէպի վար ծովակողը: Բացի վերոյիշեալ ծառերի տեսակներից, այստեղ կան նաև սաղուզի ¹⁾, սուտ ընկուզի և կարմիր ծառեր, որք կոչուած են տեղական բարբառով *եալանդոզի* և *ղզրւ-աղած*: Այսպէս են և Վատնեան գաշտի և ծովեզերքի միջև տարածուած անտառներն, միայն սաղուզի չկայ այստեղ: Նմանապէս և Գուսարի և Ղասմ-Քեանդի և Զարդուսի գաշտի անտառներն առատ են և գեղեցիկ, նոյն տեսակ ծառերով:

Իսկ Բօզ-Գաղ լեռնաշղթայի վերայ ընդհանրապէս բուսնում են միայն գենի, ցրգնի, սաղուզի և սակաւ ուրեք կաղնի և սղնի ծառեր. նմանապէս և Ղուբայի Շաբօրան գաւառի լեռնամասում Խալթան գիւղի շրջականերում:

1) Ամենակարծր, խիստ ծանր և անփութ և անպտղատու ծառ, որ փշոտ է և սւնի նեղ նեղ տերևներ: Բաւականին հաստանում է ծառն, բայց շատ չէ բարձրանում:

Փոքր լեռնաշղթայի վերայ՝ Արցախի, Զակամի և Ղազախի կողմերում անպակաս են մացառուտներ, շամբեր, ծմակներ և թաւուտ թուփեր, որոնց մէջ կան դժնիկ, մասրի, գերմասրի, մորենի, ցախաւելի, թբլղի, և այլն և այլն թուփեր:

Կուր գետի աջ ու ձախ կողմերում անտառանման կանգնած են մի քանի տեսակ եղեգներ և զանազան լայնատերև և երկայնաձիգ խոտեր, նոյնպէս և Նուխու և Շամախու գաւառներում ուրեք ուրեք և Վատնեան դաշտի ծովակողմերում: Բայց այժմ չկան Կաղականդուացու ակնարկած ձիթենիքը:

Պակաս չեն և ընտանի ծառոց անտառներ կամ միայնակ բուսած ծառեր, ինչպէս են կաղամախի, սօսի, բարտի և ուռի, մանաւանդ Արցախի դաշտային մասում, Գանձակում և Նուխու Ղաբալա գաւառում: Աղուանից երկրի ամենահաստ ծառն, որ կաղամախի է, գտնուում է Ղաբալու Վարդաշէն զիւղաքաղաքում: Ծերունազարդ ծառս, որ տակաւին շատ առօրգ է ըստ երևութին, մօտ է Հայոց եկեղեցուն: Ծառիս բնի հաստութիւնն է քսան և չորս (24) արշին ուսի, շրջապատից չափելով: Եթէ լայտնէր իւր ծնրնգեան տարեթիւը, գրելու էի թէ քանի՞ տարեկան է ծառս, որ այնքան ուշագրաւ է և փառաւոր իւր տեսքով:

35) ԱՄԱՐԱՆՈՑՆԵՐ. Աղուանից երկիրն հարուստ է և ամարանոցներով: Դարբանգի, Ղուբայի, Բագուի, Շամախու, Նուխու և Նառի (Զաքաթալա) գաւառաբնակ ժողովրդոց հովուական դասակարգի ամարանոցներն են Կովկաս սարի հիւսիսային և հարաւային գագաթներն և սարահարթերն, ձորակներն և սարայանջերն: Լերանս գագաթնազիծն տարուան բոլոր եղանակներում գրեթէ ծածկուած են մշտասառօրց ձիւնով, միջի մասերն արօտատեղի են առանց անտառի, իսկ ստորին մասերն ծածկուած են թանձր անտառներով թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմերից: Լերանս միջնամասերն գարնան ամիսներում, գոյնզգոյն գործած գոր-

գերի նման զարդարուում են հազարագոյն և երփներանգ ծաղիկներով և խոտերով: Հարկ է լայտնել որ Կովկաս սարիս հարաւահայեաց լանջերի համարեա՛ թէ կէս մասերն ապառաժ քարեր են ցցուած և հետեւապէս անմատչելի և անբոյս, այսու ամենայնիւ իբր ամարանոց բաւական են անասուններ դարմանելու:

Արցախի, Գանձակի, Գարդմանի և Սևորդեաց ամարանոցներն են իւրեանց լեռներն, որք չունին այնքան ապառաժ և անզարդ տեղեր Կովկասի պէս, այլ հիանալի են դալարագեղ սարահարթերով, հարթակներով, հովիտներով, ձորերով, լանջերով, գերազանց ականակիտ և առատ ջրերով:

36) ՉՄԵՐԱՆՈՑՆԵՐ. Արցախի, Գանձակի, Ղազախի և Սևորդեաց անասնադարման ժողովրդոց *ձմերանոցներն են Կուր գետի աջ ափերն կամ այսպէս ասել մեծ դաշտն՝ Խրամ գետակից մինչև Երասխ:*

Նուխու, Շամախու և Բագուի գաւառների ձմերանոցներն են Աղուանից դաշտն. իսկ Ղուբայի և Գարբանդինն՝ Վատնեան դաշտն:

Շատ տարիներ այս դաշտերում ձիւնը չէ զօրում մնալ նստած, այլ շուտով հալում է և անհետանում: Վասն որոյ դաշտերս ունին անասուններ աճեցնելու ամեն տեսակ լարմարութիւններ և դարմանելու միջոցներ, այն է շատ տարիներ ձմրան եղանակում անգամ ոչխարներն արածելու խոտ են գտնում արօտներում:

37) ՎԱՅՐԻ ՍՈՒՐԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ԵՒ ԹՈՂՈՒՆՆԵՐ. Առատ են որսալու կենդանիներ Կովկասեան և Արցախեան անտառներում և ամարանոցներում, ինչպէս են քօշ, եղջերու, եղնորթ և կինճ, մացառուտներում՝ նապաստակ, փասեան, կաքաւ, սալամն, մոշահաւ և դաշտերում՝ այծեամն հօտերով, կատակ հաւ, լորամարգի, հաւփալ, աղաւնի և տատրակ: Կուր գետի անտառներում և եղեգնաշամբերում խիստ առատ են

մանաւանդ կինճ և եղջերու. իսկ ջրերում և լճակներում վայրի սագ և բադ:

Գազաններ և անսուրբ թռչուններ. Առիճ, վագր, լուվազ, ինձ (Կովկաս լեռներում), իսկ ամեն անտառներում արջ, գայլ, լուսեմն, աքիս, դաշտերում և մացառներում աղուէս, չաղալ ¹⁾, գիշերի և սևահանջ (տեղական բարբառով Ղարա-ղուլաղ): Գիշակեր թռչուններ արծիւ, անգղ, գառնաբարձ, լաչին, բազէ, կարմիր բազէ, ուրուր, ցին, հողմահար, ճայ, ձկնկուլ, զուլ, բու, ագուաւ, կաչաղակ ևն.:

38) ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ. Գոմէշ, եզն, կով, ոչխար, այծ, ուղտ, ձի, ջորի, աւանակ: Ականաւոր են Արցախի ուկեգոյն նժուգներն:

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

39) Ոսկի. Ախտի քաղաքից վերև կայ մի լեկզիաբնակ գիւղ Իղրի անուն: Գիւղիս մօտ կայ ոսկու Հանք:

Արծաթ. Յիշեալ Իղրի գիւղի մօտ կայ նաև արծաթի Հանք:

Երկրորդ արծաթահանքն գտնուում է Շամախու Գեօգչայ գաւառի Խանազեալ թրքաբնակ գիւղի մօտերքում, մի ձորի մէջ, որ ընկած է Կովկաս սարի հարաւահայեաց լանջի վերայ: Արծաթի նման պսպղում և փայլում է ապառաժ քերձի ճակատն, մանաւանդ արեգակի ճառագայթները դիպած ժամանակ: Մի քանի տարի առաջ, ոմանք գրամանենգ լեկզիներ գալով ծածուկ հայրում են առատօրէն արծաթիցս և կտրում ռուսաց 20 կոպէկանոցի ձևով բաւականին դրամ: Ապա իմանալով կառավարութիւնն Սիբիրիա է աքսորում գրամանենգները:

Երրորդ արծաթահանքն գտնուում է Նուխու գաւառի

¹⁾ Ճագար չէ այս, այլ նմանութիւն ունի աղուէսի թէ մեծութեամբ և թէ կերպարանքով: Մաղերն սորոնագոյն են և անազնիւ, գործ են անում մուշտակի համար: Իսկ գիշերու մորթուց շինում են հրացանի պատեան:

Խաչ-մաս գիւղի արեւմտահիւսիս կողմում Փիլիսպուլ կոչուած գիւղի մօտ:

Չորրորդ արծաթանանքն գտնուում է Նուխու գաւառի ձալէթ և Մուխանց գիւղերի մէջ եղած սարաւանդակի վերայ: Մի քանի տարի առաջ գաւառապետի օգնականն՝ գաւառիս մարգիկներով բանալ տուած է հանքս և կտորներից զրկած Թիֆլիս՝ վերլուծելու և փորձելու:

Հինգերորդ արծաթանանքն գտնուում է նոյն գաւառի Օրաբան և Քունգիւտ գիւղերից վերև Կալ-տակ անուն հին բերդի արևելեան կողմի հանդէպ եղած սարի վերայ՝ գետակի ձախ կողմում:

Կապարախառն արծաթ. գտնուում է Նուխուց 60 վերստաչափ հեռի Խնօ գիւղի մօտ՝ Խնօ կոչուած գետակի վերայ: Կայ նաև Սամուր գետի սկունքներում Կուրումի գիւղի մօտ, որ 60 վերստաչափ հեռի է Ղուբայից:

Կապար. նշանաւոր կապարանանքն գտնուում է Ախտի քաղաքից վերև Ղուռչ լեկզիաբնակ գիւղի մօտ, որ մատակարարում է առատ կապարի պաշար:

Երկրորդ գտնուում է Ալազան գետակի կողմում Շիլտի անուն գիւղի մօտերքում:

Պղնձանանք. գտնուում է լիշեալ Օրաբան և Քունգիւտ գիւղերից վերև:

Ծծմբանանք. գտնուում են Շամախու գաւառի Մարագա գիւղաւանի մօտ ¹⁾:

Ք Ա Ր Ը Հ Ը Ն Ք Ե Ր

40) Յեսանաքար. Ընտիր յեսանաքարերն, թէ անուաձև լինին և թէ սրոցաձև, արտահանուում են Ախտի քաղաքի կողմից:

¹⁾ Գործածական չեն այժմ արծաթահանքերից և պղնձահանքներից և ոչ մին:

Ա. Շինութեանց քարահանքեր կան ձառի և Շաքուայ գաւառներում: Միայն կարելի է լաւ համարել ձալեթի քարահանքն որով շինուած է ձալեթի նոր վանքն:

Բ. Քարահանքն, որ գտնուած է Գուրկան գետակի աջ ու ձախ կողմերում, Խոշկաշէն գիւղի մօտ, արտադրում է տորոնագոյն, բայց սպունգի նման ծակոտկէն չիչ քար: Սոյն քարով շինած են Խոշկաշէնի Եղիշ-Առաքեալ վանքը և շատ գիւղերի եկեղեցիներ:

Գ. Քարահանքերն, որ գտնուած են Շաքուայ գաւառների վերջին գիւղերում—Ամուր-աւանում և Բլեղում և սոցա լեռների վերայ, աւելի լաւ են չիչ քարից: Քարերն, տաշած ժամանակ՝ երևում են մոխրագոյն, մի քանի տարի անցնելուց յետոյ ապա ստանում են ոսկու գոյն: Այսպէս են նաև Շամախու Գեօգչայ գաւառի Վանքաշէն և Ռուշանաշէն գիւղերի հանքերի քարերն:

Դ. Բագուի և Գարբանդի քարահանքերի քարերն աւելի կակուղ են և բաց տորոնագոյն և միանգամայն թեթեւ, համեմատելով Արցախի քարերի հետ:

Բոլորովին տարբեր են Շամախու քարահանքերի քարերն, վասնզի լի են ծովային խեցեմորթի պատեաններով: Այնչափ շատ են այս քարացեալ լուղակներն, մինչև անգամ ասես թէ ամբողջ լեռներն գոյացած են ծովային կենդանիներից ¹⁾,

Չուղեցիներ հանքերիս շարքում գրել որձաքարերի հանքերը կամ մատնացոյց անել գտնուած տեղերը, զի կան շատ

1) Եթէ ենթադրուի, որ մի ժամանակ Վասպից ծովն միացած է եղել Աւ ծովի հետ և բաժանուելուց յետոյ խեցեմորթներից գոյացած են լեռներս, գուցէ հաւանական լինի: Բայց տարակուսութիւնն նորանուստէ է, որ նմանօրինակ քարեր և քարահանքեր չեն երևում Արցախի, Գանձակի, Թիֆլիսի, Նուխու և Գարբանդի ու Ղուբայի կողմերում: Ծանօթագրելով այս իրողութիւնը՝ քննութիւնը թողնում ենք հնագիտաց:

տեղերում: Սակայն մեր սիրելի ընթերցողաց մի գաղափար տալու նպատակաւ ասում ենք, որ Աղուանից երկրում ընդհանրապէս կան միապաշտող, քառակուսի և շերտ քարեր: Միապաշտող են տորոնագոյն քարերի, չիչ քարերի, խեցեմորթ քարերի և տեղ տեղ կրաքարերի հանքերն: Քառակուսի են ելնում հանքերից որձաքարերն: Իսկ շերտաքարերն, որ ունենում են թղթի բարակութիւնից սկսեալ մինչև հինգ արշին կամ աւելի հաստութիւն, գտնուում են սպիտակ, մոխրագոյն և երկնագոյն քարահանքերում, մանաւանդ Ղուբայի կողմերում:

Քարածուխ. Այս նիւթից գտնուում է Կոկիսոն (Գեօգչայ) գետակի ձախ ափում: Գետակս է որ բաժանում է Շամախու հոգևոր կառավարութեան սահմանը Արցախի թեմի հոգևոր կառավարութեան սահմանից: Քարածխի հանքն գտնուում է Վանքաշէն և Բօղաւանդ գիւղերի մէջ եղած գետափում: Երկու գաղղիացի գետակիս մէջ լողանալու ժամանակ գտնում են քարածխահանքը, որից մի կտոր տանում և թողնում են անտառապետի (հայազգի է) մօտ, որ նստում է Իվանովկայ մալախանի գիւղում, բայց որոշակի չեն լայտնում հանքի տեղը՝ մեզ անյայտ պատճառաւ:

Քարացեալ ոչխարներ. Քարացեալ կենդանիքս գտնուում են Շէլխ-Շալբրուս սարի վերայ, որ առանձնացած է իւր չորս կողմի լեռներից և բարձրացած հսկայաբար Կովկասեան ամենաբարձր լեռնաշղթայի վերայ՝ Շահ-դաղի մօտ: Շէլխ-Շալբրուսի գլուխն բարձրանալու համար կայ միմիայն մի նեղ անցք: Անցքն կամ լաւ ևս է ասել կիրճն այնքան նեղ է, որ հաստ մարդիկ ստիպւում են կողքի վերայ բարձրանալ: Կրճիս երկու կողմերի ապառաժներն ձևացած են բարձր պատեր, որոնց մէջ ընկած է ելեմուտ անելու նեղ անցքն: Սարիս գլուխն բարձրացած ժամանակ հեռուից երևում են ոչխարի հօտն, իւր հովիւն և հովուական շներն: Բայց մօտեցած ժամանակ երևում են քարացեալ հովիւն իւր հով-

ուսական ցպով, քարացեալ էզ ու որո ոչխարներ կանգնած և քարացեալ հովուական գամբո: Յայտնի երևում են ոչխարի արտաքին բոլոր նշաններն, որք են գլուխներ, ակունջներ, եղջիւրներ, աչքեր, ոտներ, կճղակներ և բրդով մորթիներ: Բայց հարկ է լայտնել որ կոտլուած են այժմ մի քանիսի մի մի ոտն, մի քանիսին՝ մի մի եղջիւրն և մի քանիսին ականջն:

Քարացեալ ոչխարներից փոքր ինչ վերև կայ մի ուխտատեղի Մէլիս-Շալբրուս անուն, որի անուամբ կոչուած է և լեռս, որ ունի մի հիանալի և դալարագեղ սարահարթ: Լէկզիների աւանգութիւնն տալիս է հետևեալ բացատրութիւնը. «Ուխտատեղումս ամփոփուած է Մէլիս-Շալբրուս ճրգնաւորի ս. մարմինն, որ 40 տարի ճգնուած է այստեղ, ապա վախճանուած և այստեղ թաղուած, ինչպէս երևում է իւր գերեզմանն: Ճգնաւորիս կենդանութեան ժամանակ ոչ մի հովիւ չէ համարձակած հանել իւր հօտը սարիս գլուխն՝ սուրբ Մէլիս-Շալբրուսի ահից ակնածելու պատճառաւ: Քարացեալ ստահակ հովիւս լանդգնում և հանում է այստեղ իւր հօտը, վասնորոյ Մէլիսն քանիցս ազդարարում է բարձր ձայնով լետ դարձնել հօտը և չհամարձակուել մօտենալ, սակայն ականջ չէ դնում հովիւն: Այս պատճառաւ անիծում է ս. Մէլիսն և իսկոյն քարանում են հովիւն, ոչխարներն ու շներն 1)»:

1) Կան համանման քարացեալ հովիւ, ոչխարներ և շներ նաև Բաշլու գիւղի մօտ, որ գտնուում է Գարբանդի հիւսիսային կողմում մի քանի ժամաւ հեռի (արտաքոյ Աղուանից երկրից): Քարացեալ հովիւն յենած է իւր ձեռնափայտին և կանգնած են շներն և ոչխարներն: Կրակատեղի վերայ դեռ մնում է քարացեալ կաթսան: Թէև Շիա մահմետականների գերեզմանների վերայ տեղ տեղ կան խոյածնի և ծիածնի տապանաքարեր, ինչպէս են Արցախի Ղարաղաճ կոչուած տեղինն, սակայն Սիւննու մահմետականներն չունին այսպէս տապանաքարեր: Բաց յայսցանէ ճգնաւորնսր եղած չեն սիւննուներից ցարդ և ոչ լսուած: Մանաւանդ

Հիանալի են զագագթիս կենսատու օգն, ուշադրաւ տեսարանն և շրջակայ երևոյթներն: Հիւսիսային կողմում, ի հեռուստ երևում են Կասպից ալեծածան ծովն, Գարբանդի, Կուրի, Ախտու գաւառներն իւրեանց դալարագեղ դաշտերով: Մօտուստ արձանացած են ՇաՀ-Գաղ, ՇաՀ-Նաբաթ և Թիֆան-գաղի լեռներն, որք, ասես թէ, հսկայազարմ ծերունիներ են՝ վեհապանծ կանգնած կարճահասակ մարդոց մէջ՝ իւրեանց բարձր զիրքով և բաց զլիսով: Իսկ արևելեան և արևմտեան կողմերում և ներքևում պատկերանում են բազմաճղի աղիսաղիւեալ լեռնաշղթաներ, օձաձև զալարուած ձորեր, նաւակաձև ընկած ձորակներ, վիմահերձ և խորթ լեռնաճակատներ, մերկ և անզարդ բլուրներ և անմազ գլուխների նման կնտակ լեռնագլուխներ:

41) ԱՂԱՀԱՆՔ. Գլխաւոր աղահանքն (ծովային աղ) գտնւում է Բագուի հիւսիսային կողմում: Այս հանքն տալիս է մեծ քանակութեամբ աղ, որ գործ է ածւում ամեն տեսակ պէտքերի: Բայց ստոր է աղը համեմատելով Կողրի, Կաղզվանի և Հին-Նախիջևանի հանքային քարաղերի հետ:

Նրկրորդն գտնւում է Սալեանի կողմերում: Բայց այս աղը գործ են ածում ոչ թէ ուտելու համար, այլ ձկան ապուխտ և ձկնհաւկիթ աղելու:

Նրրորդն գտնւում է Գարխանդի մօտերքում: Սակայն այս ևս գործ չէ ածւում կերակրի և ուտելեաց համար, այլ միայն կաշիներ և մորթիներ աղելու համար, վասնզի խիստ դառն է:

այս սարի գլխի սառնամանիք տեղում դժուարաւ կարող է ապրել ճգնաւոր ձմրան եղանակներում: Եթէ ընդունուի որ ձեռագործ են քարերս, գուցէ հաւատալի լինի, բայց այն ժամանակ խիստ զարմանալու է նրբագործ գեղարուեստի վերայ: Եթէ հանգստարան է այս. ուրեմն ո՞ր ժամանակից մնացած է. — դժուարին է ստուգել:

42) ՀՐԸՐՈՒԼԽՆԵՐ. Աղուանից երկրում գտնուած Հրաբուռիներն ընդհանրապէս զազային են և ոչ ժայթքող: Ա. և գլխաւոր հրաբուռիներն, որ կոչուում է Աթաշկեան, գտնուում է Ղուբայի լեռնային գաւառի Խինալղ կամ Խնալղ գիւղի մօտ, Շէյխ-Շալբրուս սարից ցած: Հրաբուռիս տեղի տարածութիւնն կալաչափ է և աւազուտ, իսկ շրջապատն դալարագեղ է և կանաչազարդ: Կալաչափի վերայ կան երեք թոնրաձև փոսեր զանազան մեծութեամբ, յորոց բարձրանում են Հրդեհանման կրակ և սարսափելի ըոցեր: Յանկացող այցելուներն Հրաբուռիներին վերայ ոչ միայն եփում են կերակուրներ, այլ և սլատուական խորոված: Թոնրաբերանների վերայ ծածկում են շերտաքարեր, որոց վերայ շարում են աղած միւր, որ խորովում է ըստ կարգին և աւելի համով է լինում քան փռան մէջ խորովածն:

Մօտ 26 տարի առաջ գալիս են այստեղ Հնդկաստանից Հրապաշտներ և շինում բնակարաններ կամ անում նորագութիւններ, որոց աւերակներն երևում են տակաւին: Ապա չկարողանալով դիմանալ լեռնային վաղահաս և թանձրատարափ ձեան, սաստկագին բուքերին և անտանելի ցրտերին, վերստին տեղափոխուում են Բագու: Բայց սարիցն իջնելու ժամանակ շատերն կոտորուում են բքի և ցրտի սաստկութիւնից:

Երկրորդ համանման հրաբուռիս գտնուում է Բագուի Հիւսիսային կողմում՝ Սուրախանի կոչուած տեղում: Տարբերութիւնն այն է միայն՝ որ այստեղ եղածներն չունին բնական թոնրի ձև, այլ տեղ տեղ փորուած են յատկապէս փոսեր, որոց վերայ դիզում են կրաքարեր: Ապա նետում են փոսերի մէջ վառ լուցկիին, իսկոյն վառում և կիր են դարձնում հեռահեռէ քարերը: Իսկ երբ կամենում են անցուցանել կրակները, փոսերի մէջ լցնում են մի քանի բուռն հող և անմիջապէս անցնում են կրակներն: Ո՛րքան օգտակար են Հրաբուռիներս, վասն զի գիւրութեամբ և աժանագին կիր են մատակարարում թէ՛ Բագուին և թէ՛ մօտակայ գիւղօրէից:

Նրորորդ յար և նման հրաբուլղիս կայ նաև Շամախու կողմերում Լահիճ գիւղաքաղաքից դէպի արևմտահիւսիս Սանվարի յորջորջուած տեղում, որ գտնուում է Բաբա-դաղի հարաւային ստորոտում: Այս ևս ունի թոնրաչափ բերան, մշտավառ է, բայց չունի ծուխ:

Չորրորդ նոյնանման հրաբուլղիս կայ նա ևս Հաւթասիով գիւղի մօտ, որ ժամաչափ ճանապարհաւ հեռի է Լահիճից՝ գետեզերքով դէպի վեր:

Հինգերորդ կան հրաբուլղիսներ և Շամախուց շատ ցած երկաթուղու վերի կողմերում: Հրաբուլղիսներս մշտավառ չեն, այլ երբեմն երբեմն վառուում են շաբաթներով և ամիսներով և երբեմն երբեմն բոլորովին անցնում, թողնելով անցած տեղերում այրուած և սևացած հողեր: Մի քանի տարիներ առաջ այստեղ երևցած է մի ահագին, սիւնաձև հրեղէն խարոյկ և անյայտացած մի քանի ժամից լետոյ ¹⁾:

43) ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋԵՐՄՈՒԿՆԵՐ. Առաջին ծծմբային ջերմուկն գտնուում է Ախտի քաղաքում Մեծ Սամուր գետի ձախ կողմում: Ռուսաց կառավարութիւնն շինել տուած է ջերմկիս վերայ գեղեցիկ հիւանդանոց, առանձնասենեակներ, բաղանիս և լուացուելու աւազաններ: Կան նաև բժիշկներ, գեղատուն և հիւանդապահներ: Վերջապէս նախապատրաստուած են բժշկական և առողջապահական ամեն միջոցներ: Բազմամեայ փորձերով արդէն հաստատուած է ջերմկիս օգտակարութիւնն և միանգամայն փրկարար ազդեցութիւնն: Գարնան և ամրան եղանակներում խոնում է մեծ բազմութիւն Գարբանդից, Ղուբայից, շրջականերից և Գուսարի ոռու աստիճանաւորներից և զինուորականներից:

Երկրորդ ծծմբային, պաստուական ջերմուկն գտնուում է

1) Հրաբուլղիսների մասին տես նաև ի շարս Մեհնաց: Վառուղ և անցնող հրաբուլղիսներս գտնուում են Հաջի-Վարուլ կայարանի մօտերքում: Այս է միայն արտավիժող հրաբուլղիսն

Լիկնաց երկրում, այս է Ղուբայի գաւառի Խալթան գիւղից ներքե՝ մի խորանդունդ ձորի մէջ: Զորիս միջով վազում է մի ջրաղաց դարձնելու չափ ջուր, որի աջ ափից բղխում է բազկաչափ հաստութեամբ խիստ տաք ծծմբային ջուր: Ձերմկիս վերայ շինուած է մի շատ հին, քառակուսի, գմբեթաւոր շինութիւն, իսկ յատակի մէջտեղում մի մեծ քառակուսի աւազան. լուացուած ջուրն փոխուում է աւազանի տակի խողովակն բանալով և փակուելով: Աւանդութեամբ ասում են թէ շինութիւնս շինել տուած է Աղէքսանդր Մակեդոնացին: Ուղիղ սորա հանդէպից՝ ջրի ձախ ափից ևս բղխում է նոյնչափ հաստութեամբ տաք ջուր, որի տաքութեան աստիճանըն ստոր է աջ կողմի ջրից: Երկնութիւն չունի այս, բայց բնական քարայր ձևացած է: Ափսոս, որ այս պատուական ջուրն չունի պատասպարուելու սենեակներ: Բարեպաշտ ոմն քանի տարիներ առաջ շինել տուած է վեց սենեակներ, որոց լուսամուտների շրջանակները և դռները գողացած և տարած են մահմետականներն: Բազմաթիւ են յաճախորդներ Բագուից, Շամախուց և Ղուբայից և մօտակայ գիւղերից, որոց ամենամեծ մասն բնակում են վրաններում:

Երրորդ ծծմբային ջերմուկն գտնուում է Նուխու Ղապալա գաւառի Բում անուանեալ գիւղից վերև, մի խոր ձորում: Տաք ջուրս, որ աւելի առատ է և յորդահոս, բղխում է Շահ-Կաղի հարաւահայեաց ստորոտից—մի ժայռից—և թափուում Գուրկեան գետակի մէջ՝ ականց մօտ: Նշանաւոր է և ջերմուկս իւր համբաւով և մատակարարած բժշկութեամբ: Յաճախորդների համար շինուած են մի քանի սենեակներ Կարմիր-Վան գիւղացի լեկզիներն, որ մօտ է ջերմկիս: Գարնան և ամրան եղանակներում հաւաքուում են այս Պրոպատիկէի մօտ յօգացաւ, քամի, ջերմ և դող ունեցող հիւանդների և ցաւազարների մեծ բազմութիւն, մի քանի գաւառական բժիշկներ և պաշտօնական անձինք հանդերձ գերդաստաններով: Հիւանալի է մանաւանդ տեղիս օդն և ջուրն:

Չորրորդ ծծմբային ջերմուկն գտնուում է Նուխու գա-
ւառի Կախաւան գիւղաքաղաքից վերև գետաձորում: Այս
ջուրն, որը Եսայի Կաթուղիկոսն անուանում է Ինի-Սելու
(ռուս. Իլի-Սու) վատ չէ, միայն թէ ժայռեր են ջերմիկ շըր-
ջապատներն և միանգամայն նեղ և վտանգաւոր յաճախոր-
դաց պատսպարուելու տեղին՝ հետեւապէս և անյարմար գար-
նան և ամրան եղանակներում, վասնզի ստէպ ստէպ յորգում
են տեղատարափներ Կովկասեան սարի վերայ, ծովանում են
հեղեղներ և առաջացնում ջրահեղձ մահ յաճախորդաց մէջ:
Մի քանի տարի առաջ խեղդուած են մի քանի յաճախորդ
մարդիկ:

44) Ծծմբային ցուրտ ջերմուկներ. Առաջինն՝ որ կոչ-
ւում է Բատով, գտնուում է Ծամախու Գարդման (Գիրզիման)
գաւառում, Զարկեարան հայաբնակ գիւղից ներքև: Կաղնի
և տխի ծառերի տակից եռացեալ կաթսայի նման քլքլում
է բազկաչափ հաստութեամբ աղբերակն, որ չափազանց վճիտ
է և արծաթափայլ, ապա հոսում է դէպի վար: Աղբերակի
մօտ շինուած է մի ստորերկրեայ, բայց անշուք բաղանիս,
որի յատակի մէջ տեղում մի աւազան: Բաղանեաց մօտ վա-
ռուած է մի մեծ խարոյկ՝ լի բւնաչափ մեծութեամբ շատ
քարերով: Հրաշէկ քարերս թափւում են աւազանի մէջ, տա-
քանում է ջուրն, որի մէջ լողանում են ցաւագարներն և
առողջները: Հանքային ջրիս մօտ կան կանաչազարդ հար-
թակներ, փոքրիկ փոքրիկ հովիտներ և տերեւախիտ ծառոց
փառաւոր հովանիներ, որք ծածկուած են խիտ առ խիտ վը-
րաններով: Այստեղ գալիս են միայն ամրան եղանակներում:

Երկրորդ յար և նման ջուրն գտնուում է նոյն Զարկեա-
րան և Քեանդի գիւղերի մէջ եղած ձորում: Այստեղ կայ և
պատուական երկաթաջուր, որ կոչւում է Դամիր-Բուլաղ:

Երրորդ նոյն և նման ծծմբաջուր գտնուում է Ծամա-
խու Կոկիսոն (Գեօգ-չայ) գաւառում՝ Գիալու թըքաբնակ
գիւղի մօտ: Տարբերութիւնն այն է միայն որ այս ջուրն ա-

ւելի առատ է քան Զարկեարանի մօտ եղածն:
 Չորրորդն գտնուում է Նաքուայ գաւառում Կախաւա-
 նից ներքև Մարսան թրքաբնակ գիւղի մօտ:
 Հինգերորդն գտնուում է Ղուբայի գաւառում Թալաբի
 գիւղից վերև Զիմի անուն մահմետականաբնակ գիւղի մօտ:
 Զրիս նմանն կայ և Կախաւանի արևմտեան կողմում:

Ն Ա Ր Թ Ա Հ Ա Ն Ք Ե Ր

45) Առաջին և գլխաւոր նաւթահանքն գտնուում է
 Բագուի Հիւսիսային կողմում Բալախանի կոչուած տեղում:
 Մի լայնագոգ և աւազուտ հովիտ է Բալախանին, որ Բա-
 գուի հետ կապուած է երկաթուղով և հեռախօս թելերով:
 Հեռուից նայող անծանօթ այցելուն տեսնում է Բալախանում
 բարձր, քառակուսի սրածայր, խիտ առ խիտ, երկաթագոյն,
 Յգիպտոսի բուրգերի նման ըուրգեր, բայց մօտեցած ժամա-
 նակ համոզուում է որ բուրգերն ոչ թէ քարուկիր, այլ փայ-
 տաշէն գործարաններ են, որք ծառայում են հորերից սև
 նաւթ հանելու շոգեշարժ մեքենաներով: Իւրաքանչիւր նաւ-
 թահորատէր շինել տուած է այստեղ բնակարաններ թէ իւր
 համար և թէ իւր գործաւորների համար: Կան նաև ուտել-
 եաց և ըմպելեաց վաճառանոցներ և երկաթի գործարաններ,
 որք պատրաստում են նաւթահորերի համար խողովակներ,
 փորելու, փորուածքը արտահանելու, և այլն և այլն գոր-
 ծիքներ: Կան նաև մղիչ գործարաններ, որք շոգեշարժ մե-
 քենաներով խողովակների միջով մղում են Բալախանու ամ-
 բարների սև նաւթերը Բագուի Սև-քաղաքի նաւթաւազան-
 ների մէջ՝ սպիտակ նաւթ պատրաստելու:

Նաւթահորերը ինչպէս փորում են շոգեշարժ մեքենա-
 ներով, նոյնպէս նաւթը հորերից արտահանում են շոգեշարժ
 մեքենաներով: Նաւթն ելնում է զանազան խորութիւնից
 ըստ տեղւոյն և ըստ պատահման, այսինքն 80—180 սամէն

խորութիւնից: Մէն մի նաւթահորի մօտ պատրաստուած են փոսեր, որոց մէջ լճանում են արտահանուած կամ արտավիժուած նաւթերն՝ զորս մղում են փոքր մղիչ մեքենաներով Բալախանու նաւթամբարներն և այստեղից մեծ մղիչ մեքենայով Սև-քաղաքն:

Ուշագրաւ է աւելի նաւթի արտավիժի տեսարանն: Նաւթն, գրեթէ իւր շարժուած տեղից մինչև դէպի գետին խոնարհուած տեղի բարձրութիւնն, շատրուանի նման արտավիժուելով բարձրանում է աւելի քան 250 սաժէն: Արտավէժերն, խողովակների մեծութեան և փոքրութեան համեմատ, 1—2 ջրաղացի ջրի հաստութեամբ յորդած շարունակ հոսում են սև նաւթ և տևում են օրերով, շաբաթներով և երբեմն ամիսներով: Արտավիժելու ժամանակ լրսւում են սաստիկ փոթորկի, ահեղ որոտման և տեղատարափ հեղեղների խառնաշփոթ ձայներ: Կարծես թէ ուժգին ցրնցմամբ շարժոււմ է երկիրն օտներից տակ և քայքայւում դժոխքն մանաւանդ արտավէժների մերձակօր շրջականերում: Շատ անգամ նաւթի հետ արտավիժոււմ են աւազներ, խիճեր և զանազան մեծութեամբ քարեր և հորերի շրջապատը ձևացնում աւազակոյտ բլուրներ և երբեմն աւազով ծածկում մերձակայ շինութիւնները: Ուժեղ քամիներ պատահած ժամանակ նաւթահեղեղներն՝ փոխանակ թափուելու յատկացեալ լճակների մէջ՝ մղուելով հողմերի բռնութիւնից ողողում և սևացնում են շատ դրացիների բնակարանները: Շատ անգամ արտահանուած աւազներն խարտում և տեղ տեղ ծակոտում են մատնաչափ հաստութեամբ երկաթ խողովակները:

Բայց կան և այնպիսի նաւթահորեր, որոց նաւթն հանդարտօրէն բղխում է առանց բարձրանալու և հոսում գետօրէն:

Երկրորդ նաւթահանքն գտնոււմ է Բագուի հարաւային կողմում ծովի արևմտեան ափի վերայ: Այս նաւթահանքի գործարաններն և գործիքներն իւրեանց բոլոր պարագանե-

ըով նման են Բալախանում եղածներին: Տարբերութիւնն այն է միայն՝ որ նաւթահանքիցս ստորերկրեայ և անյայտ անցքով վտակօրէն հոսում է ծովի մէջ նաւթահեղուկն: Բագուի հանդէպ ծովի մէջ եռացեալ կաթսայի պէս պղպջում և ջրի երեսը նաւթագօծում է ծովի տակից վեր բարձրացող հեղուկն: Վառ լուցկին այստեղ ծովի երեսին ձգածին պէս, խսկոյն վառւում է նաւթն և ծաւալւում կրակն:

Երրորդ նաւթահանքն գտնւում է Աւշառանի մօտերքում, որ երբեմն երբեմն հոսում է աղբիւրի նման:

Չորրորդ նաւթահանքն գտնւում է Ղուբայի գաւառի Քիլվար գիւղի հարաւային կողմում նաւթասարի ստորոտում: Չորս մօտ առ մօտ ակունքներից բխում է սև նաւթն և միախառնուելով թափւում յատուկ շինուած աւազանի մէջ: Երջաբընակ գիւղացիներն գալիս և ամաններով տանում են նաւթիցս:

Հինգերորդն գտնւում է Քիլվար գիւղի հարաւարեւելեան կողմում, Գովջան գետակի ձախ ափում: Գետակս բխում է Շիհար-Երի կոչուած աւերակ քաղաքատեղի արեւմտեան լանջերիցն և յետոյ խառնւում Գաւաչի գետին: Մերթ ընդ մերթ այնքան առատ հոսում է սև նաւթն, մինչև անգամ գետակի ջրի երկու չափիցն աւելի:

Վեցերորդն գտնւում է Շամախու գաւառի Մատրասա գիւղի աջ ու ձախ կողմերում: Բայց աւելի առատ է իւր ձախ-արեւելեան կողմինն, որ խիստ մօտ է գիւղին: Սև նաւթն լճակ լճակ երևում է գետնի երեսին շատ տեղերում: Նաւթի հետ պլթպլթում և արտավիժում են սպիտակ գունով ջուր և ցեխ: Իսկ աջ կողմինն մատակարարում է կուպր, որով կպրամածում են բնակարանների տանիքները:

Եօթներորդ նաւթի նշաններ երևում են Շամախու արեւելեան կողմի ձորում, ուր փորած են մի քանի տարիներ առաջ մի նաւթահոր, բայց մնացած է կիսատ:

Ութերորդ Շամախու Գարգման (Գիրգիման) գաւառի Քիւրծվան գիւղի մօտ՝ Աճի-Դարա անուն ձորում:

Իններորդ նոյն գաւառի Քեանդի գիւղի Հիւսիս-արեւելեան կողմի ձորում: Գիւղիցս Զարկեարան տանող ճանապարհի տակին՝ առուի աջ կողմից (չրաղացի մօտից) ժամանակ ժամանակ բղխում է սև նաւթ:

Տասներորդ Բագուի Սուրախանի կոչուած կռապաշտական մեհէնի արեւմտակողման ձորում մի հորից ելնում է բնական սպիտակ նաւթ:

Ուշիմ խուզարկուն երբ տեսնում է որ Բագուի, Ղուբայի և Շամախու գաւառների շատ տեղերից արտահոսում են նաւթեր, յանգում է այն եզրակացութեան՝ որ նաւթի վերայ բազմած են այս գաւառներն, մանաւանդ Շամախի և Բագու քաղաքներն: Իսկ երբ տեսնում է որ Բալախանու նաւթերի արտավէժը բարձրանում է մինչև 250 սաժէն, խելամտում է թէ այս նաւթի ստորերկրեայ մեծ ամբարն կամ ակունքներն լինելու են բարձրագոյն և հեռաւոր տեղերում, որ կարողանում են ճնշել և այսչափ բարձրացնել արտավէժը:

Բացի առաջին և երկրորդ նաւթահանքից, որք գործածութեան մէջ են, մնացեալներն անձեռնմխելի մնում են ցարդ:

Կ Ա Մ Պ Ի Յ Ժ Ո Վ

46) Այս ծովի դիրքն—երկարութիւնն—ընկած է հարաւից Հիւսիս: Ծովս՝ թռռները և ծոռները սիրող պառաւտատի պէս ընդունում և իւր գորովագութ ծոցում քնացնում է շատ գետեր: Բայց մեզ հարկաւոր են միայն Աղուանից երկրիցն ընդունած գետերն, որոց մասին արդէն կանխաւ տեղեկութիւն տուած ենք ազնիւ ընթերցողաց:

Ծովս ունի շատ հին և նոր անուններ, զորս ստացած է դարերի ընթացքում իւր շուրջ բնակող ազգերի անուններից: Օրինակ Վրկաններից ստացած է ծով Վրկանայ անունը. Կասպերից՝ ծով Կասպից, Մասքութներից՝ ծով Մասք-

Թաց, Խազիրներից՝ ծով Մազրաց, ևն: Բայց այժմ սաւում է Բազուի ծով. Ռաշտի ծով, Դարբանդի ծով, Հաշտարխանի ծով, ևն: Ծովս է Աղուանից երկրի արևելեան սահմանն:

Գարնան, ամրան և աշնան եղանակներում պատահում է՝ որ Հանդարտ է լինում ծովս: Պայծառ երկնքի պէս գեղածիծաղ և դուրեկան է լինում իւր երևոյթն. իսկ իւր երեսն՝ ասես թէ՝ մեծատարած ջինջ հայելի է, որի մէջ ցերեկները լողում է արեգակն, իսկ պարզ գիշերներն՝ արծաթափայլ լուսին և պսպղուն աստեղները: Խաղաղ երթևեկում են շոգենաւերն, առագաստաւորներն և նաւակներն՝ թողլով իւրեանց ետևից ծիր կաթին նման նախշուն գօտի ջրի երեսին:

Սակայն երբեմն երբեմն հրացանների ձայներից զարթնած և բարկութիւնից կատաղած առիւծի նման մռնչում, գոռում և գոչում է ահեղ ձայնով, յարուցանում անսաստ ալիքներ, ստեղծում ջրային լեռներ և ձորեր, լեռնակներ և ձորակներ, բանում սոսկալի վիհեր և ահարկու փոսեր. ջարդում և փշրում շատ առագաստաւոր նաւեր և նաւակներ. քայքայում ծովալին բազանիսներ և կամուրջներ, գոփի եղանակով պար ածում նաւահանգստի նաւերը և կարծես սպառնում է քանդել իւր սահմանի պատուարները և դուրս յորդել սահմանից:

Բագուի արևելեան հանդէպ ծովի մէջ կայ մի կղզի Զիրա անուամբ, որ չունի ընդարձակ տարածութիւն և ո՛չ բնակիչ, զի չունի խմելու ջուր: Միայն ախորժելի զբօսարան է գարնան և ամրան եղանակներում:

Լ Վ Ը Կ Ն Ե Ր

47) Առաջին լճակն գտնւում է Թիֆան-Դաղի գագաթի մօտ հիւսիսահայեաց կողմում: Լճակս շատ մեծ չէ, բայց ունի գեղեցիկ տեսք, քաղցր, սառնորակ և ախորժելի ջուր, որ չափազանց խոր է երևում: Ըստ երևութին ոչ

ջուր է ընդունում արտաքուստ և ո՛չ ջուր է արտահանում: Ասում են թէ Գուսար գետի ակն (մեզ ծանօթ մեծ աղբիւրն) ջուրը ընդունում է լճակիցս ստորերկրեայ անյայտ երակով: Լճակումս երևում է մի ուշագրաւ նշան, որ շատ զարմացնում է այցելուները և միանգամայն ենթարկում անվերջ մտածմանց:—Փոքր ինչ հեռուից նայած ժամանակ լճակումս երևում է մի երկար տախտակ. բայց երբ մօտենում է այցելուն, անյայտանում է տախտակն: Ներկայանում և աներևութանում է միևնոյն տախտակն լճակիս որ և է կողմից դիտած ժամանակ: Բայց թէ ինչ առարկայից է ընդունում լճակն տախտակի պատկերը և ներկայացնում այցելուաց:— Ցարդ իմացող եղած չէ այս գաղտնիքը: Երկինքն պարզ և յստակ, լճակի շրջակայքում չկան տախտակաձև առարկաներ որ մարդ կարողանայ գոնէ վերջ տալ իւր խորին մտածութեանց մի որ և է ենթադրութեամբ: Լեկզիններն գաղտնիքը բացատրում են հետևեալ աւանդութեամբ.

«Մենք լսած ենք մեր պապերից և մեր պապերն իւրեանց պապերից, թէ այս տախտակն Նոյ նահապետի տապալանի տախտակիցն է: Տապանն ջրի երեսին շրջած ժամանակ հանդիպում է այս կողմերն և սաստիկ քամին փրցնում է տախտակս, ձգում ջրի երեսին: Բայց երբ ցածանում է ջուրն, տախտակս մնում է լճակիս երեսին, որ պահպանում է ինչպէս սուրբ աւանդ և պահպանելու է մինչև աշխարհիս վերջն: Այս է պատճառն որ ձուկ չէ գոյանում լճակիս մէջ¹⁾»:

Երկրորդ նոյն և նման լճակ (առանց տախտակի) գտնւում է Ղուբայի գաւառում Նովուր կոչուած ամարանոցում (Քիլվար և Խալթան գիւղերի մէջ բարձրացած մի սարի հիւ-

¹⁾ Սոյն խօսքերը մենք գրեցինք ո՛չ իբրև ճշմարտութիւն, այլ իբրև աւանդութիւն: Յայտնի է որ իրական տախտակն չէ կարող աներևութանալ: Բայց թէ ջուրն ի՞նչ առարկայից է ընդունում տախտակի ստուերը, մնում է գաղտնիք:

սխահայեաց լանջի հարթակի վերայ): Այս ևս ջուր չէ ընդունում արտաքուստ, բայց գարնան եղանակում ջուր է տալիս իւր արևելեան կողմին կցուած փոքրագոյն լճակին: Երկոցունց շրջապատներում բուսած են լեռնային եղեգնաբոյսեր: Անախորժ է ջուրն և անըմպելի: Երկոցունց մէջ բացի գորտից և կրիայից չկան ուրիշ լողակներ:

Նորրորդ լճակն գտնուում է Շամախու գաւառի Մէյսարի վանքի հիւսիսային կողմում: Կտրակ է լճակն և լի կողակ ձկներով: Արտաքուստ չէ ընդունում ջուր, բայց արտահոսում է: Եղեգնուտ է իւր արևմտեան և հիւսիսային կողմերն, իսկ կանաչագարդ արևելեան կողմն: Զուրն անախորժ է և ծանր:

Չորրորդն, որ գտնուում է Սաղիան գիւղի արևելահարաւ հանդէպ, ձորի միւս կողմում, փոքրիկ լճակ է ծածկուած եղեգներով:

Հինգերորդ լճակն, որ ունի մի վերստաչափ երկարութիւն և կէս վերստաչափ լայնութիւն, գտնուում է նոյն Սաղիան գիւղի արևմտահիւսիս կողմում, Փախրաքիւշ շինի մօտ: Լճակս, որ թէ ընդունում է ջուր և թէ արտահանում, լի է օձերով, գորտերով, կրիաներով և տզրուկներով: Լճակիս տեղն խոր փոս է, ջուրն անախորժ և վատ, և իւր շրջապատն խիտ եղեգնուտ:

Վեցերորդ լճակն գտնուում է Շամախու Կոկիսոն (Գեօգչայ) գաւառում, Կարմախանի գիւղի մօտ: Այս ևս ո՛չ ջուր է ընդունում և ոչ ջուր արտահանում. բայց քաղցր է ջուրն¹⁾:

Բ Ն Ա Կ Ի Չ Ն Ե Ր

48) Աղուանից երկրի հեռաւոր անցեալն ծածկուած է խորին մթութեան թանձր քողով: Մարդկային ծաւալման ինչ

1) Լճերի շարքում չենք համարում Կուր գետի աջ ու ձախ ավերում լճացեալ ջուրերը, որք լցւում են գետի յորդած ժամանակ և ապա ցամաքում ցածացած ժամանակ:

Հոսանքներ տեղի ունեցած են այս երկրում. ինչ տեղափոխութիւններ եղած են անդրսպատմական դարերում. ինչպիսի պատերազմներ և յաղթութիւններ կատարուած են. ինչպիսի գերեվարութիւններ և աւարառութիւններ պատահած են. քանի՞ անգամ աղքատացած է երկիրս գերիներ տալով և քանի՞ անգամ Հարստացած գերիներ ընդունելով. լիշատակութեան արժանի որպիսի գործեր գործուած են, ևն ևն:—Այս հարցերի պատասխանը ոչ ոք չէ կարող ստուգիւ տալ բերանացի կամ գրել ճշտութեամբ: Գիրն և պատմութիւնն, որք ամենաթանկագին հարստութիւններ են ազգաց համար և հաւատարիմ աւանդապահ անցեալի լիշատակը սպառազ սերնդոց համար, շատ ուշ ծնած են այս երկրում: Որպէս երևում է յետածին պատմութիւններից, Աղուանից նախնի բնակիչներն՝ գրեթէ ընդհանրապէս լինելով հովիւ և երկրագործ և վարելով նահապետական կենցաղավարութիւն՝ ուշ չեն դարձրած գրագիտութեան:

Այսչափ մթութեանց առաջ մնում է շուար գրողն և ավիբերան հետազօտողն, վասն որոյ որպէս լուութեամբ անցած են նախնի և արդի հեղինակներն երկրիս անցեալի մասին, ահամայից լուութեամբ անցնում ենք և մենք և հետեւում միայն պատմութեանց ծանօթ իրողութեանց, մինչև ժամանակն պարզէ այս մութ կէտերը:

Հայկազն Սիսակից սերուում են Գարգարացւոց, Գարգմանցւոց, Ուտեացւոց և Ծովդէացւոց ժողովուրդներն և իշխանութիւնները (Ա.գաթ. եր. 593, Խոր. Բ. գիրք Ը. գլ. Բուդ. Գ. դպր. ժէ. գլ.):

Գարգարացիք ժառանգում են Գարգարացւոց (Արցախի) մեծ դաշտը և լեռները:

Գարգմանցիք ժառանգում են Գարգմանի ընդարձակ լեռները:

Ուտիացիք ժառանգում են Աղուանից դաշտը և Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերը Կասպից ծովեզ-

ընդ մինչև այժմեան Կախաւան գիւղաքաղաքը:

Ծովդէացիք ժառանգում են Բաղասական դաշտը և Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերը — Կուր գետի Ալազան և Կախաւան գետակների միջնավայրը:

Իշարս իշխանացն Հայաստանի յականէ լանուանէ լիշատակում է Ագաթանգեղոս նաև հետևեալները.

«Ութերորդ իշխանն Գարգարացւոց.

Երկոտասաներորդ իշխանն Ծաւդէացւոց.

Երեքտասաներորդ իշխանն Ուտիացւոց» (եր. 593):

Սևորդիք, որք չեն լիշուում պատմութեանց մէջ մինչև է դարն¹⁾, բնակում են Խրամ և Աղստև գետակների մէջ՝ լեռնային և դաշտային մասերում:

Փայտակարանն բաժանուած էր երեք մասի: Ա. մասն ընկած էր Երասխ գետի աջ ափի և Կասպից ծովի մէջ, որ հաշուում է մասն Ստրպատականի: Բ. մասն ընկած էր Կուր և Երասխ գետերի խառնուրդի մէջ, այս մասումն էր Փայտակարանի Վարդաճափերտ քաղաքն: Գ. մասն էր Բագունե իւր գաւառներով. իսկ մեծ քաղաքն Փայտակարան շինուած էր այժմեան Սալեանի տեղում: Մեզ կարևոր են միայն Բ. և Գ. մասերն, որք բնական սահմաններով կցուած են Աղուանից երկրին: Այս մասերն, որք սկզբում պատկանում էին Հայոց թագաւորութեան²⁾, ապա անցնում է Աղուանից թագաւորութեան: Կասպից ցեղն, որ եկած էր Բագտրիայի կողմից, նախ բնակում է Փայտակարանի Ա. մասում, հետզհետէ

1) «Չուէ զօրու ծանու հրոսակ Գէորգեայ նահապետին Սևուորդեաց, որք սակս սև կոչեցելոյ հաւուն իւրեանց՝ ազգն այն յանուն Սևուորդիք անուանէին» (Յովհ. Կաթ. եր. 234): Մեր նպատակից արտաքոյ է քննել ցեղերի ծագումը, միայն յիշեցնում ենք ազնիւ ընթերցողաց, որ Գարգամացւոց ցեղի անունն չկայ Ագաթանգեղոսում և ոչ Սևորդեաց անունն Խորենացու և Եղիշէի մէջ:

2) Ագաթ. եր. 624. Բուզ. եր. 210:

անցնում է Բ. և Գ. մասերն և ժառանգում Բագուի բոլոր գաւառները, այն է Կասպից ծովի, Սուղայիդ գետի և Կովկաս սարի արևելեան լանջերի միջավայրը մինչև Շամախու մօտերքն (Աշխար. Խոր. եր. 609—610):

Լփնաց ցեղն¹⁾ բնակում էր Սուղայիդ և Գաւազի գետերի մէջ և Կովկասեան սարի Հիւսիսահայեաց լանջերի վերայ, ինչպէս երևում է Մով. Կաղականդուացու պատմութիւնիցն և նոյն իսկ այժմեան բնակավայրից:

Ճղբաց ցեղն բնակում էր Գաւազի և Ղուբա կոչուած գետերի և ծովի միջավայրում և լեռնամասում:

Մազքթաց ցեղն, որ եկած էր Հիւսիսային կողմից և Հետգհետէ ծովեզերքով Հասած Աղուանից երկիրն, բնակում էր Գարբանդի, Կասպից ծովի և Փոքր լեռնաշղթայի մէջ:

Որ այս ցեղերն բնակում էին այս տեղերում, վկայում է և Մովսէս Կաղականդուացին. «Իսրայէլ եպիսկոպոս Մեծ կողմանց... յուղարկեալք... ՚ի Պերոզապատ քաղաքէ... անցանէին ընդ գետն մեծ Կուր, անցանէին ընդ սահմանս Աղուանից... Հասանէին ՚ի քաղաքն Լփնաց... և անտի անցանէին յաշխարհն ճղբաց առ ստորոտով լերինն մեծի... և . . . երթեալ ի վաղնջուց թագաւորանիստն Հասանէին կայանս, յայն տեղի, ուր վկայեաց սուրբն Գրիգորիս կաթուղիկոսն Աղուանից: Անտի յետ աւուրց ինչ Հասանէին ի դուռն Չողայ, որ է մերձ ի Գարբանդ» (Մով. Կաղ. Բ. Հատ. ԼԹ. ԳԼ.):

Այն Հնադարեան պարիսպն, որ ձգուած է Գարբանդից մինչև Ալազան, Կովկաս սարի Հիւսիսային կողմին Հպած տեղը ձևացնում է սրածայր եռանկիւնի: Եռանկիւնուս Հիւսիսային կողմն է պարսպի ամուր պատն, Հարաւակողմն է Կովկաս սարն և արևելեան Փոքր լեռնաշղթան, որ երկարած է Գարբանդից դէպի Ղուբա: Այս ընդարձակ եռանկիւնին՝ լինելով պարսպի ներսի կողմում պատկանում էր Աղուանից

¹⁾ Լփնաց երկիրն և ցեղն այժմ կոչուում է Լահիճ, իսկ բարբառն՝ Լահճերէն:

երկրին: Եռանկիւնուս մէջ բնակում էին մի քանի ցեղեր, զորս լիշատակում է Խորենացին ի շարս Սարմատացւոց՝ գրելով «Թաւասպարք, Հեճմատակք, Փասխք, Փուսխք, Փիքոնակք, Բաքանք, Մազքութք մինչև ցԿասպից ծովն, յոր և բազուկն Կովկասայ Հսլի, ուր ածեալ է զպարխայն Գարբանդար» (Աշխարհ. եր. 604—605): Յիշում է նաև Բուզանդ (Գ. գպր. է. Գլ.) (Սանեսան թագաւորն Մազքթաց) «Ժողովեաց զամենայն զօրս. .Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց. .Գաթաց, և Գղուարաց, Գուգարաց և ձղբաց» և ել ի վերայ թագաւորին Հայոց (Խոսրովու Բ-ի): Բայց որովհետև Ե. դարում Պարսից իշխանութեան տակ ընկած էր Աղուանից երկիրն և Վարդան Մամիկոնեան տեղ տեղ խրամատած էր պարխսպը և դաշն կապած Հոնաց Հետ, վասնորոյ գրում է Եղիշէն (177 և 246—247) «Սակայն և վասն նոցա (Հոնաց, որպէսզի չմտնէին խրամատեալ տեղերովն Աղուանից երկիրն) կուտեաց զբազում այրուձին Արեաց (զօրավարն Պարսից) արգել և փակեաց զգրունս ելին նոցա . . կոչէր . . . զզօրսն Լփնաց, զձղբաց և զՎատն, զԳաւն և զԳղուարն, զԽրսանն և զՀեճմատակն, զՓասխն և զՓուսխն և զՓիւքաւնան և զամենայն զօրսն Թաւասպարանն և զԼեռնային և զԳաշտային և զամենայն ամրակողմն (եռանկիւնու մէջ եղածները) լերանցն (Կովկասու): Գրում է նաևս Կաղականդուացին (եր. 70) Սուրբն Մեսրօբ «ձգէր զքարոզութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտէացւոց և ի Լփնիս և ի Կասպս և ի դուռն Չողալ և յալլ ազգի ազգիսն, զորս գերութեամբն էր ածեալ Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ ¹⁾ և նստուցեալ զմեծ լերամբն Կովկասու զԳարգարս ²⁾ զԿամիճիկ Հեփթաղսն

1) Ցանկալի է իմանալ թէ որտեղից բերած է Աղէք. Մակեդոնացին այս ցեղերը. Ինչ էին սոցա տեղափոխութեան պատճառներն. ոչք եղած էին եռանկիւնուս. նախկին բնակիչներն և ինչ եղան:

2) Այս ևս սխալ է գրչագրի. ուղիղն է Գղուար:

դարձուցեալ ի հաւատս՝ զկարգ Աստուածապաշտութեանն ուսուցանէր, զոր ի վաղնջուց ուսեալն էին և մոռացեալ, և բոլորովին քարոզ և առաքեալ խուժադուժ սարսափանեացն լինելով:

Դիտմամբ մէջ բերինք վերևի հատուածները, որպէսզի ազնիւ բանասէրներն զիւրաւ կարողանան շօշափել, համեմատել և համոզուել որ այդ ցեղերն այդ ժամանակ բնակուած էին նոյն պարսպի ներսի կողմում—Աղուանից երկրի մասում: Խորենացու «Փիքոնակք և Բաքանք» Բուզանդի «Փոխաց, Գաթաց և Գուգարաց» Եղիշէի «Վատն, Գաւն և Խրսանն» տարբեր յատուկ անուններն և Կաղականդուացու «յայլ ազգի ազգիսն» մեր համոզմամբ ոչ այլ ոք են, եթէ ոչ միևնոյն ցեղերն: Տարբերութիւններն, մեր համեստ կարծիքով, միայն սխալներ են գրչագրերի: Գրչից գրիչ անցնելով ձեռագիրներն՝ կարծում ենք որ սպրդած են սխալներ, օր. Բուզանդի Փոխաց-ն Եղիշէի և Խորենացու Փուսխն է, Գաթաց-ն Եղիշէի Գաւն է, իսկ Գուգարաց-ն սխալմամբ կրրկնուած է Գղուարաց անուան տեղ:

Որ այս ցեղերն բնակուած էին Աղուանից երկրում, որ այս ցեղերն ընդունած էին Հայադաւան քրիստոնէութիւն ս. Լուսաւորչի, Աղուանից Գրիգորիս Կաթուղիկոսի և ս. Մեսրոպի քարոզութիւններով և մտած հայոց եկեղեցու ծոցն, հաստատուում է Հայաստանի այն նախարարական ցանկերով, որք գտնուում են Պ. Կ. Կոստանեանցի Հիւսուածքի Գ. Հատորում, որից քաղում ենք հետևեալը.

Նախարարութիւն	Նախարարութիւն	Նախարարութիւն
Աղուանից	Աղուանից	Աղուանից
Գ. դարում.	Գ. դարում.	Ե. դարում

Իշխանն Գարգարաց- Խաչեանք.
ւոց

Իշխանն Ծովդէաց- Բաղասականք.
ւոց

Իշխանն Ուտիացւոց
Ուտեացի.

(Ագաթ. Կր. 593) *Չորարձակք*
 (Գուցէ Սևորգիք) *Գարգամանայ տէր*
Գարգամանաց տէր
 Կազրք *Կասպէից տէր.*
 Կազրուհիք

Ճիզբք.
Լեռնականք
 (Գուցէ Լիսնիք)
Հեճմատակք,
Գորոզուարք,
Լեկանեանք,
Գարբանդեանք.

Կ Ր Օ Ն Ը Կ Ը Ն Ն Կ Ը Բ Ը Գ Ի Ի Բ

49) Յիսուսի Քրիստոսի ծննդից շատ տարիներ առաջ Աղուանից ժողովուրդն շրջապատուած է եղել տարրապաշտ գրացիներով:

Պարսկաստանն պաշտում էր հրապաշտութեան աղանդը, որի հեղինակն եղած է Զրադաշտն Ա. Գարեհի հայր Վըշտասպի օրով: Թէև Աղէքսանդր Մակեդոնացին կործանած էր այս աղանդը Պարսկաստանում, սակայն վերստին նորոգւում է Սասանեան թագաւորների օրով:

Հայաստանի բնակիչներն պաշտում էին արեգակը և լուսինը: Արտաշէս Ա. Յունաստանից Հայաստան է բերում Յունաց չաստուածները — Եփեսոսեայ, Աթենասայ, Արամազդի, Ապոլոնի, Հերակլեայ և Արտեմիդեայ արձանները և աւելացնում իւր ունեցած Անահիտ, Գիսանի և Վահագն կուռքերի վերայ:

Վրացիք պաշտում էին Ամպրուպային Արամազդի և Հայոց Վահագն թագաւորի արձանները:

Հիւսիսային ազգերն ունէին ծառապաշտական աղանդները:

Այսչափ տարրապաշտ դրացիներով շրջապատուած Աղուանն չէր կարող ազատ մնալ տարրապաշտութիւնից: Տակաւին ուրեք ուրեք երևում են կռատան նշաններ և նշմարւում են հետքեր:

Ա. Աղուանից կրօնական զգացմանց նուիրատեղին և գլխաւոր կենտրոնն եղած է Նօթնփորակեան բազինն Բագուի հիւսիսային կողմում, որ այժմ կոչւում է Սուրախանի: Այժմ չեն նշմարւում այստեղ հնութեան հետքեր, որովհետև շատ տարիներ առաջ Հնդկաստանից հրապաշտներ գալով նորոգած են շինութիւնը, որ ունի քառակուսի ձևով պարիսպ: Պարսպիս ներսի կողմում շինուած են միաբանից կացարաններ, իսկ մէջ տեղին մօտ ննջեցելոց դիակներ այրելու վառարան: Հաւանական է որ շինութեանց հիմքերն հնութիւն եղած լինին: Եինութեանս հարաւային հանդէպ եղած լեռնակից ստորերկրեայ խողովակներով բերուած է հրաբլիսային շոգին և բաժանած մասերի: Մի մասն դիակ այրելու վառարանին յատկացրած են, մի մասն կրօնապետի սենեկին և երրորդ աւելի մեծ մասն շինութեան ծովակողի դրան դիմաց եղած մեծ խողովակին: Վառ լուցկին խողովակների բերաններին մօտեցրած ժամանակ, իսկոյն վառւում են, իսկ քարով փակելուն պէս՝ անցնում:

Բ. բազինն շինուած է եղել Ղուբայի գաւառի Խինալդ կամ Խինալուդ գիւղի մօտերքում Աթաշկեան կոչուած հրաբլիսի մօտ, բայց իբր ամրան եղանակներում միայն պաշտաման տեղի: Այստեղ նշմարւում են վաղեմի հնութեան հետքեր, որոց վերայ լետոյ Հնդկաստանից եկած հրապաշտներն շինած են շինութիւններ, (տես 'ի շարս հրաբուլիսների):

Գ. բազինն գտնւում է Ղուբայ գետի ձախ կողմում Մալականի նորաշէն գիւղի ստորոտում: Բաւական ընդարձակ եղած է շինութիւնս, որի պատերից տեղ-տեղ փլած և ահագին կտորներն ընկած՝ մնում են դեռ անքակ: Դժուարէ

ճշտիւ որոշել շինութեան տարեթիւը, միայն թէ 2000 տարուց աւելի լինելու է սորա գոյութիւնն:

Գ. բազինն շինուած է Շամախու մօտ Սաղիանի վանքի հարաւային կողմում: Բայց այս մնում է տակաւին կանգուն և շինուած է քառակուսի ձևով: Չորս անկիւններում ունի չորս միջակ սենեակներ, արևելեան կողմից մի դուռն և շինութեան վերայ մի բոլորշի և բարձրագոյն գմբեթ: Տաշած քարերով շինուած այս կրաշաղախ շինութիւնն այն աստիճան ամուր է, մինչև անգամ հազարաւոր տարիներ դիմադրած է այն սաստիկ շարժերին, որովք քանիցս կործանուած է Շամախին: Ծխոտուած և մրոտուած են սենեակների պատերն, նամանաւանդ կամարակապ ձեղուններն:

Ե. Մեհեանն շինուած է եղել Շաքի քաղաքի Ղաբալա գաւառի Հոմէնք անուանեալ տեղում, Բում գիւղից վերև Կովկասեան սարից կախուած մի լեռնաբազկի վերայ: Այժմ հաղիւ են նշմարուում շինութեան հետքերն: Աղուանից պատմիչը գրում է թէ Եղիշա¹⁾ առաքեալն «անցեալ ընդ դաշտակն Զերգունի (Զարգունի) ի տեղի զոհարանի դիւցամոյ կռապաշտիցն՝ անդ էառ զնահատակութեան պօսակն: Եւ անդէն ի գուբ մի մահապարտաց ընկեցան պատուական նըշխարքն և ծածկեցան ՚ի տեղւոջն, որ կոչի Հոմէնք» (Մով. Կաղ. եր. 9):

Զ. Գտնուում է Շաքի քաղաքի արևմտեան հանդէպ եղած սարի գլխին: Շինութեան ստորին մասն մնում է ամբողջապէս կանգուն, կառուցեալ է կրաշաղախ ցեխով և հոլակապ կամարներով:

Է. Զոհարանն գտնուում է Նուխու և ձառի մէջ եղած Կախաւան գիւղաքաղաքի մօտ և կոչւում Բուրմուղխ (գուցէ բազմութիւն քրմաց): Այս մի ահագին և միասլաղաղ քար

¹⁾ Եղիշէ, որ ձեռնագրուած էր Տեառնեղբայր Յակովբոս Առաքեալից:

է ցցուած, որի մէջն փորուած է և որ վերևից ունի մի երգիկ իբր ծխնելոյզ, իսկ ներքևից՝ մի փորուած դուռն: Փորուածքի պատերն սևացած են մխով:

Բայց թէ Աղուանք քնչ անուն կուռքեր կամ արձաններ էին պաշտում, յայտնի չէ որոշակի: Յայտնի է միայն որ Սևորգիք պաշտում էին քարտի ծառեր, արեգակն և լուսին, մինչև իւրեանց մկրտուիլն: Նոյնպէս բոլորովին անյայտ է և Արցախի հին կրօնն և պաշտամունքն:

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Է Ա Կ Ա Ն Կ Ր Օ Ն

50) Աղուանից ժողովրդեան ազգային, կրօնական և քաղաքական ճակատագիրն միացած է եղել Հայաստանի ճակատագրի հետ, իշխանութիւնն՝ իշխանութեան հետ, նախարարութիւնն՝ նախարարութեան հետ, թագաւորութիւնն՝ թագաւորութեան հետ, փառքն՝ փառաց հետ և անկումն՝ անկման հետ:

Հայաստանի առաջին լուսաւորութեան հետ քրիստոնէական լուսաւորութիւնն ողջունում է Աղուանից մայրաքաղաքն Չողայ Եղիշ Առաքեալի քարոզութեամբ: Սոյն Առաքեալն քարոզելով հասնում է Աղուանից Ղարալա գաւառն, մտնում և քարոզում Սահառ ¹⁾ քաղաքում: Յետոյ գնում է Նուխու մօտ եղած Գիս գիւղականն, լուսաւորում ժողովուրդը ճշմարիտ աստուածապաշտութեան լուսով, կառուցանում առաջին եկեղեցին և մատուցանում պատարագ: Ապա սերմանելով Աստուծոյ խօսքերը և աշակերտելով շատերը անցնում է Չարդունի դաշտակով և նահատակւում Հոմէնք կոչուած գիւցամոյ զոհարանում (Մով. Կաղ. եր. 8—9)

Հայաստանի երկրորդ և ընդհանուր լուսաւորութեան

¹⁾ Փարիզում տպուածում Սահառ, իսկ Մոսկուայում տպ. Սահառ:

Հետ՝ քրիստոնէական ընդհանուր լուսաւորութիւնն ծաւալուում է և Աղուանից երկրում ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաքելասարաս Հայրապետի ձեռով, որպէս երկնառաք հրեշտակի ձեռով: Ամենուրեք ծաւալուում է քրիստոնէութիւնն. շինուում են եկեղեցիներ և կարգուում հոգևոր պաշտօնեաներ: Կռատուններն կամ բազիններն փոխուում են տաճարների, քրմութիւնն քահանայութեան, զոհազործութիւնն պատարագի և սնտիապաշտութիւնն աստուածապաշտութեան: Վերջապէս Աղուանից երկրի ընկի (Գարգարացւոց, Գարգմանյւոց, Ծովգէացւոց և Ուտիացւոց) և եկամուտ ազգերն— Կասպից, Լփնաց, ձղբաց, Մազքթաց և եռանկիւնու մէջ բնակող ցեղերն— ձուլուում և միանում են Հայաստանեայց Առաք. և ս. եկեղեցու Հետ քրիստոնէական կրօնով, դաւանութեամբ և եկեղեցւով ¹⁾:

Հայաստանի գրականական և մատենագրական լուսաւորութեան Հետ՝ գրականութեան և մատենագրութեան ²⁾ լուսաւորութիւնն մտնում է և Աղուանից երկիրն ս. Մեսրոպի ձեռով, որ միևնոյն ժամանակ լինում է քարոզիչ առաքելաւ և երկրորդ լուսաւորիչ, ինչպէս տեսանք կանխաւ: Բայց հազար ափսոս, որ Աղուանից մատենագրութիւնն այրուում է Զ. դարում Խազրաց ձեռով (Մով. Կաղ. եր. 10 և 91):

1) Որք էին ամենքեան հաւատացեալք ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի» (Եղիշ. եր. 15, 32—33. 93 և 246—247):

2) Միջին Գաղստանից մինչև ճառն ամենուրեք խուղարկեցինք եկեղեցիների, գրչագրերի, հանգստարանների և բերդերի արձանագրութիւնները և յիշատակարանները, որպէսզի գէթ գրտնէինք Աղուանից գրերի հետքը: Միայն գտանք մի քանի տառեր, որք փորագրուած են Գարբանդի հիւսիսային պարսպի արտաքին կողմում— պ. Անդրէաս Զաքարեանի պարտիզում: Տառերս սերտ մերձաւորութիւն ունին Մեսրոպեան զլիսագիր տառերին սակաւ տարբերութեամբ, որոց մասին յետոյ:

Աղուանից եկեղեցին, Վ. դարից սկսեալ մինչև թ. դարի առաջին քառորդն, ունեցած է իւր առանձին կաթողիկոսութիւնը, եպիսկոպոսութիւնը և հոգևոր իշխանութիւնը: Սակայն հայոց և աղուանից միացեալ եկեղեցու սերտ կապը անբախտելի պահպանելու հեռատեսութեամբ, ընտրեալ կաթողիկոսացուներն օժուժը միշտ ընդունած են Հայոց ընդհանուր հայրապետներից, բացի մի քանի նրո և ինքնակոչ կաթողիկոսներից, որպէս ապացուցանում են պատմութիւններն: Դեռ Զ. դարում Աղուանից կաթողիկոսներին ուղղեալ նամակների երեսներին գրում էին «Աղուանից, Լփնաց և Չողալ Կաթողիկոսին» (Մով. Կաղ. եր. 275):

Բայց հարկ է յայտնել որ ոչ մի երկիր, ոչ մի ժողովուրդ ենթարկուած չէ այնքան կրօնական և հաւատափոխութեան հալածանաց, որքան Աղուանից ժողովուրդն: Հետզհետէ յաջորդում են միմեանց պարսից կրակապաշտական և արաբացւոց ժամանտական դարձնելու բռնաբարութիւններն, նահատակութիւններն, մարտիրոսութիւններն և անբացատրելի հալածանքներն: Թողում ասել Չինկիզ-Խանի, Լանկ-Թամուրի, Ջհան-Շահի, Ջալալիների, Ա. Շահ-Աբասի Օսմանցւոց, Նադիր-Շահի և Լէկզինների գործած արիւնհեղութիւնները, և սպանութիւնները, որք անասելի են և անհամար:

Այս կրօնական հալածանքներ, նահատակութիւններն և բռնութիւններն քանզում են Աղուանից տունը: Այսօր Ծովդէից, Կասբից և Մազքթաց, (Աղուանից երկրում մնացեալ մասերն) Լփնաց, ձղբաց և եռանկիւնու մէջ եղած ցեղերն ամբողջապէս մահմետական դարձած են. Ուտեաց մի փոքր մասն յունադաւանութիւն ընդունած է, իսկ ամենամեծ մասն՝ մահմետականութիւն: Ուտեաց ազգիցն մնացած է հայադաւան միայն վեց գիւղ, Լփնաց ցեղից մի գիւղ և ձղբաց ցեղից մի գիւղ: Այնպէս որ այսօր մօտ 150000 ծուխ ժողովուրդ կրօնափոխ եղած է լիշեալ ցեղերից, որք են Ծովդէացիք, Ուտիացիք,

Լփնացիք, Կասպեցիք, ձղբացիք, Մասքթացիք և Եռանկիւնու
մէջ բնակող ամբողջ ցեղերն:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Վ Ա Ն Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ի Ի Ր

51) Արդէն ծանօթացանք Աղուանից երկրի բնակչաց, ազգութեանց և կրօնական կենաց, այժմ ծանօթանանք քաղաքական կենաց: Թէպէտ քաղաքական գործերն ամենամեծ մասամբ թաղուած են անյայտութեան մէջ, սակայն Համառօտ դասաւորում ենք՝ ինչ որ կարողացանք՝ ձեռք բերել պատմութիւններից:

Աբրահամ նահապետն ժԱ. ծնունդն էր Սեմից, իսկ Հայկազն Սիսակն՝ ժ. ծնունդ Յաբեթից՝ ըստ Խորենացուն¹⁾: Մովսիսի օրով, Քրիստոսից մօտ 1600 տարի առաջ, Հրէից ժողովրդեան թիւն անցնում էր միլիօնից՝ արական և իգական միասին Հաշուելով²⁾: Այս աճումն եղած էր միայն 350 տարուայ միջոցում: Ենթադրում է Հարցասէր միտքն թէ այսչափ բազմացած լինելու էր և Սիսակի ցեղն նոյնչափ միջոցում:

Խորենացին Հետեւելով ս. Գրոց ոճին Գունդ³⁾ է անուանում Սիսակի ցեղը. «Մոռացումն եղև մեզ յառաջին նատենին յիշատակել զգունդն Սիսական, որ ժառանգեաց ըդաշտըն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի⁴⁾»:

Ա. Մօտ 1828 տարի Քրիստոսից առաջ՝ Հայկազն Արամ նահապետը նուաճում է արևելեան կողմերը (իմանալու է և Աղուանից երկիրը) և կարգում նուաճեալ ցեղերի վերայ իշխաններ Սիսական ցեղից (Խոր. Ա. Գիրք ԻԲ. ԳԼ.):

1) Խոր. Ա. Գիրք Ե. և ժԲ ԳԼ:

2) Թուոց Ա. 45—46. Գ. 39 և Ելից 1Բ. 28

3) Թուոց Գ. 18, 19, 20, 33 և այլն:

4) Խոր. Բ. Գիրք Ը. ԳԼ:

Երկրորդ Հայկազն-Տիգրան Երուանդեան, Փրկչից մօտ 550 տարի առաջ, Մարաց Աժդահակի դէմ պատերազմելու համար՝ հայ զօրաց հետ տանուժ է նաև վրաց և աղուանից «ընտիր զօրքերը» (Խոր. Ա. Գիրք ԻԹ. ԳԼ.): Այս խօսքերից երևում է՝ նախ որ Աղուանք հպատակ էին հայոց թագաւորութեան՝ սկսեալ Արամի օրից. և Երկրորդ որ Աղուանք ունեցած են ընտիր զօրք:

Երրորդ հայոց Վաղարշակ թագաւորից կարգուում է կուսակալ Սիսական Առանն Աղուանից երկրի վերայ ¹⁾: Ակնբեռ է որ Վաղարշակ թագաւորն՝ հետևելով Արամի կարգադրութեան՝ վերստին յատկացնում է կուսակալութեան իրաւունքը Սիսակի ցեղին-Առանին: Կաղականդուացին ընդարձակելով Խորենացու խօսքերը՝ գրում է. «Վաղարշակ արքայ հայոց, որ ի կարգել իւրում զհիւսիսայինսն՝ կոչեաց զվայրենի եկամուտ ²⁾ ազգս, որ ի դաշտէն հիւսիսոյ (Վատնեան դաշտ)՝ կամ որ զստորոտով Կովկասու, կամ որ ի հովիտս և ի խորանոս զհարաւով մինչև ցմուտս դաշտին: Պատուէր առնէր՝ զաւազակութիւն և զմարդագաւութիւն թողուլ և հարկաց արքունի հնազանդ կալ: Այս կարգեաց նոցա առաջնորդս և վերակացուս, յորոց զլիաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբեթական ծննդոց կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առաննուն, որ ժառանգեաց զգաշտս և զլեբինս Աղուանից ³⁾: աջյտնի է որ Առաննուն էր և ամեն մտաւոր և հանճարեղ գործով առաջին մարդ: Բայց յայտնի չէ թէ քանի՞ տարի վարեց կուսակալութեան պաշտօնը. ո՞վ յաջորդեց Առանին. քանի՞ կուսակալներ տեղակալեցին և ի՞նչ յատկութեան

1) Խոր. Բ. Գիրք Ը. ԳԼ:

2) Կարդացողն տնչուշտ ըմբռնեց որ «եկամուտ ազգերն» էին Կաղբք, Լիմիք, Ճիղբք, Մաղբութք և Եռանկիւնու մէջ ընակող ցեղերն:

3) Մով. Կաղ. եր. 6 — 7:

տէր մարդիկ էին: Բազմաշխատ Կ. Վ. Շահնազարեան (լառաջ պատ. Աղուան. եր. 65—66) առնելով Հռով. պատմութիւնից՝ գրում է թէ Հռովմայեցւոց Պոմպէոս զօրավարն 60—70 տարի Քրիստոսից առաջ սաստիկ պատեշագմում է Աղուանից զօրաց հետ, բայց չկարողանալով յաղթել, կանգնեցնում է սահմանապահ լէգէոն:

Երբ զօրանում է Պարսկաստանի Արշակունեան թագաւորութիւնն, ապա հետզհետէ ծնում է Արշակունի թագաւորներ և թագաւորութիւններ Հայաստանում և Բագարիայում և Աղուանքում և Վրաստանում: Դժուարին է գտնել Աղուանից թագաւորութեան ծննդեան տարեթիւր: Այսչափ միայն յայտնի է որ փրկչական Ա. դարում Աղուանից մայրաքաղաքն էր Չողայ, ուր և նստում էր Աղուանից Արշակունի թագաւորն ¹⁾: Աղուանից թագաւորութիւնն ծնում է Ա. Քաջն-Վաչականով ²⁾ և վախճանում բարեպաշտ-Վաչական ³⁾ Գ-ով է. դարի առաջին քառորդում: Ահա թագաւորաց անուններն.

- Քաջն-Վաչական Ա.
- Վաչէ Ա.
- Ուռնայր — քրիստոնեայ
- Վաչական Բ. »
- Մրհաւան »
- Սատոյ »

1) Մով. Վաղ. Ա. հատ. 2. ԳԼ. և Բ. հատ. 1Թ. ԳԼ.

2) Մով. Վաղ. եր. 32—33

3) Չարմանայի է որ Վաղականդուացին գրած չէ գովելի թագաւորիս մահը և թաղումը: Ստեփ. Օրբէլեան Խե. ԳԼ. ԳԼ-րում է. «ի գրան եկեղեցւոյն (Վահանայ վանուցն) վիմարդեան մահարձանօք յորում հանգուցեալ կան ի շիրմի բազում թագաւորք և թագուհիք Աղուանից և Բաղաց»: Իսկ ԻԱ. գլխի վերջերում գրած է. «Ապա մեռան ի Բարկուշատ թագաւորն Վաչական և Աբլ-Արաս (իեսայ իւր)»:

Ասայ	Քրիստոնեայ
Նսուադէն	»
Վաչէ Բ.	,
Վաչական Գ.	»

Որպէս կանխաւ յայտնած ենք, Աղուանք Գ. դարից ըսկսեալ մինչև Ը. դարն ունեցած են և նախարարութիւն:

Վաչականեան թագաւորութեան անկումից յետոյ Աղուանից երկրի վերայ իշխում են Սասանեան Միհրան և իւր յետագայ սերունդն մինչև Թ. դարն, որոց ամենամեծ մասն եղած է քրիստոնեայ (ընդունած են Հայադաւան քրիստոնէութիւն):

Ժ. դարում յարութիւն է առնում Աղուանից թագաւորութիւնն Համամ իշխանով:

Համամ թագաւոր (Ստ. Օրբէլ. ԾԵ. Գլ.:Մով. Կաղ. եր. 269)

Ատրնբրսէ » (Յով. կաթ. եր. 273):

Փիլիպպոս կամ Փիլիպէ (Մատ. Ուր. եր. 4 և 279):

Սենեքերիմ (Մով. Կաղ. եր. 273 և Ստ.

Օրբէլ ԿԱ. Գլ.):

Գրիգոր, որդի Սենեքերիմայ (Մատ. Ուր. եր. 279):

Կրկին անգամ յաւիտեան մեռնում է թագաւորութիւնն և թաղում Գրիգոր թագաւորի գերեզմանում ԺԲ. դարում:

Այնուհետև Աղուանից երկիրն դարձեալ կառավարում է իշխաններով:

ԺԵ. դարում Ջհան-Շահի հրամանաւ իշխանութիւնն փոխում է Մելիքութեան: Մելիքութիւնն մաքառելով՝ ըստ կարելւոյն ամեն խոչնդոտների դէմ, պահպանում է իւր գոյութիւնը մինչև 1830 թիւն և ապա մեռնում:

Ոչ մի երկիր ենթակայ եղած չէ վերջին աստիճան նշման, սրածութեան, արիւնհեղութեան, սուլի և զերեվարութեան, որքան Աղուանից երկիրն: Աղուանից երկիրն, լինելու հիւսիսից հարաւ և հարաւից հիւսիս անցուդարձ անելու միակ ճանապարհն կամ դուռնն, բազմիցս ոտնակոխ է լի-

նում յաճախակի անցուղարձ անող բռնաւորների հրոսակներից մանաւանդ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց լետոյ:

Փրկչական Ա. դարում Ալաններն՝ միացնելով իւրեանց հետ բոլոր լեռնականները՝ հեղեղի նման խուժում են Գարբանդի դռնիցն և ոտնակոխ անում Աղուանից երկիրը: Միայն Արտաշէսի հուժկու սուրը տանում է յաղթութեան փառքը և լետ մղում հրոսակները ¹⁾:

Բ. դարում նոյն դռնից արշաւում են Խազրաց և Բասլաց միաբանեալ զօրքն և մարախի նման ծածկում Աղուանից երկիրը: Հասնում է հայոց Վաղարշ թագաւորն և ազատում երկիրը և կոտորելով հալածում նոյն դռնից ²⁾:

Գ. դարում ներս են յորդում նոյն լեռնականներն և հեղեղի պէս աւերմամբ ողողում Աղուանից երկիրը: Գիմաւորում է իւր զօրքով Մեծն-Տրդատ և հալածում մինչև իւրեանց բնակած լեռները ³⁾:

Ե. դարում Աղուանից երկիրն ընկնում է հրապաշտ պարսից իշխանութեան ներքև, աւերւում է երկիրն, քանդւում են եկեղեցիքն, նահատակւում են բազմաթիւ և հաստատահաւատ քրիստոնեայք և սկամայ ընդունում հրապաշտութիւն թուրահաւատ ժողովրդականք:

Ե. դարում Հոնք, Զ. և Է. դարում Խազիրք լցւում են Աղուանից գաւառները, կողոպտում, կեղեքում, գերեվարում, այրում եկեղեցիները և մատենագրութիւնները և աւերում երկիրը և նահատակում շատ մարդիկ ⁴⁾:

Ը. դարում Աղուանից երկիրն տիրում են Արաբացիք, գործ դնում մոլեռանդութեամբ սուր և տանջանք, շատերին բռնի ընդունել տալիս մահմետականութիւն և նահատակում ջրնդունողներից շատերը և Աղուանից իշխանները:

1) Խոր. Բ. Գիրք. Ծ. ԳԼ:

2) Խոր. Բ. Գիրք. ԿԵ. ԳԼ:

3) Խոր. Բ. Գիրք. 2Ե. ԳԼ:

4) Մով. Կաղ. եր. 73—78, 91 և 104—129:

Մանաւանդ Բուդա Հրէշը լուանում է արիւնով երկիրը և բազմաթիւ Խազիրներ տեղափոխում և բնակեցնում Աղուանից Բուստի գաւառում, որի պատճառաւ այժմ կոչւում է Ղազախ այս գաւառը ¹⁾։

Ճ. դարում Աղուանից երկիրն ընկնում է Սելճուկեան տիրապետութեան ներքեւ. ՃԲ. դարում թաթարաց և ՃԳ. դարում Լանկ-Թամուրեան և ՋՀան-Շահեան արշաւանաց։ Խիստ դժուարին է պատկերացնել այստեղ այն սոսկալի սպանութիւնները և բազմաթիւ գերեզմարութիւնները և աւերմունքները, զորս կրեց Աղուանից քրիստոնեայ ժողովուրդն այդ արշաւող բռնաւորներից։ Յանկացողներն թող բարեհաճին ահանել Մով. Կաղ., Յովհ. Կաթ., Կիր. Գանձ., Թով. Մեծոբեցու պատմութիւնները։

ՃԷ.-ՃԸ. դարերում Օսմանցուց և պարսից պատերազմավայր է դառնում Աղուանից երկիրն. երկու սրերի մէջ են մնում ողորմելի բնակիչներն և մեծապէս վնասուում թէ կեանքով և թէ գոյքով։

ՃԸ. դարի երկրորդ քառորդում արշաւում է Նազր-Շահն Աղուանից երկիրն, կործանում Շամախի քաղաքն և դատարկում շատ գիւղեր և 700,000 գերի հայեր և վրացիներ տանում Պարսկաստան ²⁾։

1712 և 1722 թուականներում լէկզիներն և խազիրներն յարձակում են Շամախու, Շաքուայ, Արցախի և Գանձակի գաւառների վերայ, կողոպտում, կոտորում, կրակում բնակութիւնները և շատ հայեր գերելով փոխադրում իւրեանց երկիրներն (Եսայ. կաթ. եր. 23—26 և 35—40)։

1796—1826 տեղի են ունենում երկրումս ռուս-պարսկական պատերազմներն, վերջապէս ռուսաց տիրապետութեան ներքեւ է ընկնում Աղուանից երկիրն։

1) Տես Կ. Վ. Շահնազարեան յառաջ. պատ. Աղուանից։

2) Աբր. Կրետ. եր. 58։

Այսչափ սպանութիւններն և գերեզարութիւնները դատարկում են խղճալի Աղուանից երկիրը, և հաւատափոխութիւններն նուազեցնում են ճուաբաղ եղածների թիւը: Աւերւում են եկեղեցիներն, քայքայւում վանքերն և հետզհետէ իսպառ նուազում ուսումն և ուսումնականութիւնն:

Թ Ը Ր Թ Ը Ռ Ն Ե Ր

52) Սրցախի, Գարգմանի և Գանձակի ժողովուրդն պահպանած է իւր հայերէն պապենական լեզուն, զոր համեմատելով Մեծ-Սիւնեաց բարբառի հետ, որից ծնած է, չունի նշանաւոր տարբերութիւն: Բոլորովին անհետացած են Կասպից, Մասքթաց և Ծովդէացւոց բարբառները: Եռանկիւնու մէջ բնակող ցեղերն այժմ գրեթէ մեծ մասամբ խօսում են լեկզիների բարբառով: Նղբաց գաւառներում առհասարակ խօսում են որպէս թէ լփնաց բարբառով, որ կոչւում է լահիճերէն: Բայց մեզ յայտնի չէ թէ տեղափոխուած է ուրիշ տեղ ճղբաց ցեղն թէ 'ի մի ձուլուած է լփնաց ցեղի հետ ինչպէս մահմետական կրօնքով, նոյնպէս և լեզուով: Լփնաց-լահճաց և ուտիացւոց ցեղերն պահած են ցարդ իւրեանց սեպհական բարբառները: Նետաքրքիր բանասիրաց և հնդ-եւրոպական բարբառները իմաստասիրողաց մի ճաշակ տալու նպատակաւ մէջ ենք բերում լահճաց, լփնաց և ուտիացւոց բարբառներից հետևեալը.

ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ԼԱՃԵՐԷՆ՝	ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ԼԱՃԵՐԷՆ՝
Տարի,	Սալ	Հինգշաբթի	Փէնջշամբի
ամիս	մահ	ուրբաթ	առնա
շաբաթ	հէլթա	շաբաթ	շամբի
օր	ուռզ	կիւրակէ	քրաքի
երկուշաբթի	գիւշամբի	հաց	նուն
երեքշաբթի	սաշամբի,	ջուր	օ կամ ով
չորեքշաբթի	չարշամբի	կրակ	աթաշ

ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ԼԱՃԵՐԷՆ՝	ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ԼԱՃԵՐԷՆ՝
մարդ	ադամին	ինձ Համար	բերը մէն
կին	զէն կամ զէան	քեզ Համար	բերը թըն
տղայ	քուք	նորա Համար	ուրա բերի
աղջիկ	քիլա	մօտ	նէզիկ
Հարսն	արուս	Հեռի	բուզրուր
փեսայ	եզնէ	ինչպէս	չը թարզ
գլուխ	սէար	այսպէս	իւթովրիւն
մազ	մու	այդպէս	Հէաչիքը
ճակատ	փիշնի	այսօր	իմբուզ
յօնք	բիւրգ	վաղն	սաբաՀ
ականջ	գուշ	ամեն օր	յարուզ
աչք	չիմ	շուտ	զու
երես	ուու	ուշ	գիր
քիթ	վինի	անցեալ տարի	կիւրիւշտէլ սալ
ինքն	խիշդանի	ես	մէն
իւրեանք	խիշդանիւն	զու	թիւ
խեղճ	խեղճ	նա	ու
գնալ	ուալթան	մենք	իմուն
գալ	իմարան	զուք	իշմուն
խաղալ	վազիսդէն	նոքա	ուՀա
սրբել	բուրուՖ	ափսոս	ՀայիՖ
սպանել	քիւշդէն	վայ	վայ 1)

1) Այս բարբառով են խօսում լինիներից հայաբառան մնացած ֆիլվար գիւղի ժողովուրդն, որ Ղուբայի գաւառումն, և այն գաղթական լինացի հայերն, որք Զուբովի ժամանակ Ղուբայի գաւառից տեղափոխուած են Ռուսաստան և բնակում են այժմ Մոզդոկի Ղուրա և Մաջառ և Ղզարի Սարաֆան գիւղերում: Ըստ փափուկ և միավանկ հնչելու է ընթերցանութեան ժամանակ:

ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՌԻՏԻԵՐԷՆ՝	ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՌԻՏԻԵՐԷՆ՝
Աստուած	Բիխաջուխ	Կիւրակէ	բէինդ
Հրեշտակ	Ֆարշտա	Հայր	բաբա
արքայութիւն	Չաննադ	մայր	նանա
երկինք	գեօգ	եղբայր	վիչի
արեգակն	բէդ	քոյր	խունչի
լուսին	խաշ	Հօրեղբայր	բաբավիչի
աստեղք	խաբուն	մօրեղբայր	դայի
ամսլ	բուլութ	Հօրեղբօրորդի	միրաս,ամիկուն-
անձրև	աղալա		դար
եղեամն	դուով	մօրեղբօրորդի	դայունդար
ձիւն	իժ	եղբօրորդի	վիչէդար
կարկուտ	թէագար	քեռօրդի	խունչէդար,
որոտումն	գիւռուփսուն	սլասլ	քալբաբա
Հողմ	մուշ	տատ	քալնանա
եղանակ	հաւա	հարսն	բին
ամառն	դառիժողիլ	եղբայրակին	վիչէբին
ձմեռն	իժէն	ազգական	դովում
աշուն	դայի մողիլ	մարդ	ազամար
գարուն		կին	չբուխ, ճուխ
դար	բաճուսէն (100 տարի)	տղայ	դար
	տարի)	աղջիկ	խինար
տարի	ուսէն	մանուկ	այլել
ամիս	խաշ	երիտասարդ	ջայիլ
օր	դի	ճերունի	ահիլ
կէսօր	բիլագար	սլառաւ	դօջա
երկուշաբթի	բաշամաթ	ճով	դարիա
երեքշաբթի	խիբշամաթ	զետ	էուխ
չորեքշաբթի	բիբշամաթ	առու	արխ
հինգշաբթի	խօշամաթ	աղբիւր	օրէյին
ուրբաթ	փարասքի	ջուր	խէ
շաբաթ	շամաթ	լիճ	զեօլ

սալ

մնա-
ւ այն
ւբայի
այժմ
երում
ժա-

ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՈՒՏԻԵՐԷՆ՝	ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՈՒՏԻԵՐԷՆ՝
փոքրիկ	կիծի ¹⁾	աշան	Հաշան
վրան	չաղիր	եղուի	եաբա
հովիւ	չօբան	հոսելի	չալանգեօգ
գոմէշ	քեալ	ցախաւել	մուգուլ
գոմշակով	գեամիւշ	շատարար	շատարա
մողի	գետտակ	ամբար	Համբար
կով	չուր	ալիւր	խարի
եզն	ուս	Հաց	շում
որթ	մողի	գաթայ	բիշի
ոչխար	էղէլ	տանձի	արրախոգ
խոյ	ղօջ	խնձորի	էշնախոգ
բուրդ	խա	շագանակի	ծարուլլախոգ
կաթն	մուճանաղ	սերկելի	փուշիննախոգ
մաճուն	նակղէլ	նռնենի	ալամնախոգ
սեր	մուճանաղնաղօ	արքայակաղնի	ուղնախոգ
պանիր	ղուսմէ	դամոնի	դամբուլ
իւղ	ճային	կեռասի	խայնախոգ
խնոցի	խնոցի	սալորի	ղօշնախոգ
կաթսայ	լէվէտ	հոնի	զոկղալախոգ
արօր	խիշ	թգենի	թոխաննախոգ
լուծ	բայնդրուղ	որթենի	ճապ
սամի	սամի	գզիբ	գիզիբ
սամէտ	սամէտ	1	սա
կորի	կորի	2	պա
սերմն	ցիլ	3	խիբ
ցորեան	արում	4	բիպ
կորեակ	տայինա	5	խօ
բրինձ	բրինձ	6	իւղ
կալ	էճ	7	վուղ

¹⁾ Արցախեցիք հնչում են պիծի:

ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՈՒՏԻԵՐԷՆ՝	ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՈՒՏԻԵՐԷՆ՝
8	մուղ	դուք	էֆան
9	վույ	նոքա	շէնօր
10	վիծ	իմ	բէզի
11	սածէ	քո	վի
12	պածէ	նորա	շէտա
13	խիբէծէ	մեր	բէշի
14	բիպէծէ	ձեր	էֆի
15	խօծէ	նոցա	շէտղո
16	ուղէծէ	ինքն	իզէն
17	վուղէծէ	իւր	իզ
18	մուղէծէ	այս	մէնօ
19	վուլէծէ	այդ	շէնօ
20	ղա	այն	քանօ
30	սաղովիծ	ամարանոց	էյլաղ
40	պաղօ	ձմերանոց	ղշլաղ
50	պաղօվիծ	լեռ	բուրուխ
60	խիբխօ	փարախ	աղլ
70	խիբխօվիծ	մակաղատեղ	մէաղեալ
80		փայտ	ուշ
90	բիբխօ	խոտ	օ
100	բաճ	գլուխ	բուլ
1,000	հազար	բերան	Ժոմոխ
10,000	վիծ հազար	սչք	փուլ
100,000	բաճ հազար	ականջ	իմուխ
1000000	միլիօն	երես	չո
ոմանք	սաէմօտ	բեղ, բեղեր	բիղուր
ամենեքեան	բիւթիւն	ձեռն	ամ, քուլ
ես	զու	մէջք	ճապան
դու	ուն	ոտք	թուռ, թուր
նա	շէնօ	արածել	ուքեստեսուն
մենք	եան	կթել	չախտեսուն

ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՌԻՏԻԵՐԷՆ՝	ՀԱՅԵՐԷՆ՝	ՌԻՏԻԵՐԷՆ՝
տաքացնել	զամգեսուն	շատ	կէօլէօ
գնալ	թաղին	սակաւ	կիձի
գալ	էղին	լաւ	շէլ
նստիլ	արցին, արցե- սուն	վատ	փիս
խօսիլ	ալգփեսուն	հոգի	էլմուխ
ասել	փեցուն	մարմին	լաշակ
խմել	ուղէն	միտք	հալղ
վերև	ալա	սիրտ	ուկ
ներքև	օղա	աւազակ	աբազակ
կամաւ	քեֆէն	յունվար	յունվար
բռնի	զօրին	փետր.	փետր.
բայց	ամմա	մարտ	մարտ
եթէ	ագետար	ապրիլ	ապրիլ
և, ու	ղա	(միլենոյն են)	
կամ	եա	շուտ	ուսին
իբր թէ	սաքի	ուշ	ճալի
մօտ	իշա	այս կողմն	մաղա-մէջօ
հեռի	ախիլ	այդ կողմն	քա չօ
այստեղ	համիա	եկ այստեղ	մի էքի
այնտեղ	դի ա	կերակուր բեր ու քալաշէ էչա	

Տան տէրն տեղեկութիւն չունի:

Կօթին կոնշոգօ էգալ թէ դու ապա 1):

1) Թէև մեծ նեղութեամբ հաւաքեցինք այդ բառերը, այսու ամենայնիւ այն ձայների իսկականն չէ, ինչպէս արտասանում են նորա, այլ մերձաւորը: Արպէս գրած է Խորենացին (Գ. գիրք. ԾԳ. գլ.) «կոկորդախօս, աղխագոր, խժական, խեցքեկազոյն» է այս բարբառն, հետևապէս և դժուարագրելի: Արքան հնար եղաւ, որքան կարողացանք, զգուշութեամբ աշխատեցինք նոյնութեամբ պատկերացնել այստեղ սոյն լեզուին յատուկ եղած ձայները, սակայն խոստովանում ենք, որ անհնարին է իսկութեամբ պատկերացնել:

Փ Ո Փ Ո Ւ Մ Ո Ւ Ն Ք

53) Այսչափ քաղաքական և կրօնական փոփոխութիւններն յառաջ են բերում Աղուանից երկրում մեծամեծ փոփոխութիւններ: Երկար դարերի Հոլովումն, տիրող կառավարութեանց փոփոխութիւններն և Հնչիւնների տարբեր ձայներն և այլ և այլ պատմագրաց գրիչներն հետզհետէ գրոշմում են միեւնոյն տեղանուան վերայ տարբեր անուններ: Օրինակ Գարգարացոց բնակութեան տեղին՝ որ սկզբում կոչուած էր Գարգար¹⁾, հետզհետէ ընդունում է Արցախ²⁾, Փորր-Սիւնիք³⁾ Խաչնիք, և Ղարաքաղ⁴⁾ անունները:

Ահա այսպիսի փոփոխութեանց ենթարկուած են նաև բոլոր գաւառների, քաղաքների, աւանների և գետերի անուններն ևս: Մեր յարգելի բանասէրները և ազնիւ ընթերցողները ծանօթացնելու համար այսչափ բազմափոփոխ տեղանուանց հետ, պարտք համարեցինք կրել տաժանելի, բայց համբերատար նեղութիւն և դասաւորել այստեղ գաւառների և քաղաքների նախկին, փոփոխեալ և այժմեան անունները:

54) Բայց նախ հարկ է կանխաւ պարզել մի խնդիր, որն ո՛չ միայն ցարդ մնացած է մթութեան մէջ, այլ և պատճառած է մեծ շփոթութիւն: Որպէս զի մեր յարգելի բանասէրք և ընթերցողք ազատ լինին շփոթութիւնից, կարևոր համարեցինք նախ բացատրել շփոթութեան շարժառիթները և ապա

¹⁾ Ցարդ ևս Գարգար է կոչուում այն գետակն, որ սկիզբն է առնում Ջառիսա գաւառի լեռներից, բաժանում Խաչնի գաւառը Արանդայից, հոսում գարգարացոց դաշտի միջով և խառնուում Կուր գետին:

²⁾ Խոր. Գ. Գիբբ. Գ. Գլ.: Ասող. եր. 65 ևն:

³⁾ Մով. Կաղ. եր. 272: Ասող. եր. 107, ևն:

⁴⁾ Առաջին անգամ պատահում ենք Ղարաքաղ անունն, որը գործածած է Թովմ. Մեծոբ. (եր. 20) 1388 թուին:

դասաւորել գաւառների փոփոխեալ անունները: Ահա շփոթութեան պատճառը:—Աղուանից երկրում կայ երկու Գարգման գաւառ: Ինչպէս միւս պատմաբանները, նոյնպէս և Կաղականդուացին և շարայարողն անխափր գործ դրած են Գարգման գաւառ անունը առանց զանազանելու մէկը միւսից: Որովհետեւ երկու գաւառներս հեռի են իրարից երեք աւուր ճանապարհաւ. որովհետեւ երկացունց մէջ ևս նստած են ջոկ ջոկ ցեղերից իշխաններ, և որովհետեւ երկոցունց մէջ ևս կատարուած են պատմական գործեր և իրողութիւններ, վասն որոյ պարտք համարեցինք որոշակի մատնանիշ անել տեղերը: Արդէն յայտնի է Արցախի Գարգման գաւառի տեղին, որի մէջ միշտ գահակալած են հայազուն իշխաններ, ինչպէս տեսանք Վ. դարի իշխանաց շարքում «Գարգմանայ տէր»:

Այժմ ծանօթանանք միւս Գարգման գաւառին, որ մին է Շամախու գաւառներից և գտնոււմ է սոյն քաղաքի արեւմրտեան կողմում և որն այժմ կոչոււմ է Գիրդիման: Գարգմանիս նախկին իշխաններն էին Առանի իշխանական տոհմի լետագաներն, որք յորջորջոււմ էին Առանշահիկ կամ Յռանշահիկ տիտղոսով: Գրում է Կաղականդուացին. 2. դարում Սասանեան «Միհրանն այն ազգային Խոսրովու (արքային պարսից)... առեալ երգս իբրև երեսուն հազար, անցանէ 'ի կողմն Աղուանից... կամէր մտանել 'ի Խազիրս և յաւելուլ 'ի թըշնամիսն (Խոսրովու):... նա (Խոսրով). իսկ և իսկ առնէ գիր... զկնի Միհրանայ թէ «Եղբայր իմ և հարազատ, մի լիցի քեզ հեռանալ յինէն թշնամութեամբ... ուր հրովարտակդ իմ հասանէ, երկիրդ այդ քեզ լիցի 'ի բնակութիւն...: Եւ 'ի գալ հրովարտակին պատահի նմա 'ի սարտոն գաւառին Գարգմանայ, զոր առեալ ընթերցաւ և լի եղև ուրախութեամբ: Եւ տեսեալ զբարեխառնութիւն աշխարհին՝ հաճեցաւ 'ի նմա լինել բնաբար. և շինեաց լիւր անուն քաղաք¹⁾ մի՛ կոչելով

¹⁾ Այժմ քաղաքատեղին կոչոււմ է Աղ-սու, որ գտնոււմ է

զինա Միհրաւան: Իսկ 'ի գալ գարնանային աւուրցն ելանէ 'ի վեր կոյս Գարդման գաւառին, գաւով առ ինքն կոչէ 'ի գլխաւորացն արս երկոտասան, սրով բառնայ զնոսա և տիրէ աշխարհին... Լինի սորա (Միհրանայ) որդի Արմայէլ, որ ծընաւ զՎարդ, Վարդ ծնաւ զՔաջն-Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամօ, և 'ի նենգելն 'ի սիրտ իւր՝ զնախնական ազգս Հայկազնեայց զԵռանշահիկս... կոչէ որպէս 'ի ճաշ... և 'ի ճաշի անդ արեամբ նոցա արար գլխատուժն արանց վաթսնից... Այսպէս եղև նոցայն տիրել Այուլանից: Նաև (Քաջն Վարդան) զվայրասուն ազգն Կովկասու հնագանդեցոյց ինքեան (Մով. Կաղ. եր. 135—136):

Այժմ պարզուած է մթութիւնն: Այսուհետև դործ կածենք Շամախու Գարդման և Արցախի Գարդման տեղանունը, որպէս զի այլ ևս տեղի չտայ տարակուսութեան, շփոթութեան և երկմտութեան:

Հաւանական է երևում մեզ, որ աճած լինին Արցախի Գարդմանի բնակիչներն, որոց մի մասն՝ տեղի նեղութեան պատճառաւ տեղափոխուած և իւր նախկին գաւառի անունը դրօշմած լինի Շամախու Գարդմանիս վերայ: Նմանօրինակ դէպքեր անպակաս եղած են ամեն երկիրներում, որոց մասին աւելորդ ենք համարում բերել օրինակներ:

55) Այուլանից բուն գաւառներն իւրեանց բնական զիրքով բաժանուած են երեք մասի ստորին, միջին և վերջին: Անհրաժեշտ է հետևել բնութեան սոյն բաժանմանց:

Ա. Ստորին զաւառներն, որք ամբողջապէս դաշտային են, ընկած են Կուր գետի ձախ ափերի և Բօղ-գաղ լեռնաշղթայի մէջ Կասպից ծովեզերքի կողմից մինչև Քանդակ գիւղը:

Շամախուց 36 վերստ ներքև սարի ստորոտում: Թէև գիւղ է Աղ-սուն, սակայն դեռ երևում են քաղաքի պարսպի մնացորդ հետքերն:

Բ. Միջին գաւառներն ընկած են Բօզ-դաղի վերայ՝ սարիս շարունակութեան դիրքով:

Գ. Վերին գաւառներն ընկած են Բօզ-դաղի և Կովկասեան ամենաբարձր լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան մէջ Շամախու արևելեան կողմից մինչև Ալազան:

Ս Տ Ո Ր Ի Ն Գ Ե Ի Ը Ռ Ն Ե Ր

Ա. գաւառն, որ ընկած է Փիր-ՍՀաթ և Աղ-սու գետակների, դաշտաբերանի և Կուր գետի մէջ, ստացած է Հեջար¹⁾, Համբասի²⁾ Հենարի³⁾ անունները, այժմ Ղոշունի գաւառ:

Բ. գաւառն, որ ընկած է Աղ-սու և Կոկիսոն գետակների, դաշտաբերանի և Կուր գետի մէջ, ստացած է Բաղա⁴⁾, Բաղաղաշտ⁵⁾, Բաղաեսատ⁶⁾ և Շրուան⁷⁾ անունները. այժմ Բարկիւշատ:

Գ. գաւառն, որ ընկած է Կոկիսոն գետակի, Բօզ-դաղի Հարաւահայեաց լանջերի և Կուր գետի մէջ, ստացած է Հաբանդ⁸⁾, Հարանք⁹⁾, Աղբերդ¹⁰⁾, Աղ-դաշ, Արաշ անունները. այժմ Արաշի գաւառ:

Վ Ե Ր Ի Ն Գ Ե Ի Ը Ռ Ն Ե Ր

Գ. գաւառն, որ ընկած է Աղ-սու և Սուղայիզ կամ Սուքման գետակների, դաշտաբերանի և Կովկաս լեռնաշղթ-

¹⁾ Ղևոնդ պատ. եր. 132:

²⁾ Խոր. աշխար. եր. 606 և Չեռագիր.:

³⁾ Մով. Կաղ. եր. 170:

⁴⁾ Ղևոնդ նոյն եր.:

⁵⁾ Խոր. աշ. նոյն եր.:

⁶⁾ Մով. Կաղ. եր. 94:

⁷⁾ Երկու գաւառներս միասին կոչուած է Շրուան. Կիր. եր. 114. Վարդ. աշխարհ. Ես. Կաթ. եր. 26:

⁸⁾ Ղևոնդ նոյն եր.

⁹⁾ Խոր. աշ. նոյն եր.

¹⁰⁾ Մով. Կաղ. եր. 244: Գաւառիս վերնամասն նշգարաձև մտած է Կուր գետի և Բօզ-դաղի մէջ:

Թայի գաղաթնագծի հարաւահայեաց լանջերի մէջ, ստացած է Ոստանի¹⁾ Ոստան²⁾ Հաշու³⁾, Շամախի անունները, այժմ Կապրիստանի գաւառ:

Ե. գաւառն, որ ընկած է Աղ-սու և Գիրգիման գետակների, դաշտաբերանի և Բաբա-դաղ լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերի մէջ, ստացած է Մարզպանեան⁴⁾, Մարծպանեան⁵⁾, Գարդման⁶⁾ և Դասան⁷⁾ անունները, այժմ Գիրգիման: Ահա այս է Շամախու Գարդման գաւառն, որ կոչուում է և Լահիճ գաւառ և Գիրգիման գաւառ:

Զ. գաւառն, որ ընկած է Գարդման կամ Գիրգիման և Կոկիսոն կամ Գեօգ-չայ գետակների, դաշտաբերանի և Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերի մէջ, ստացած է Բեխ⁸⁾, Բեթ⁹⁾, Կոկիսոն¹⁰⁾ անունները, այժմ Գեօգ-չայի գաւառ:

Ե. գաւառն, որ ընկած է Կոկիսոն և Օրաբան գետակների, Բօգ-դաղի հիւսիսահայեաց և Կովկաս սարի հարաւահայեաց լանջերի մէջ, Զարդունի դաշտակի վերայ, ստացած է

1) Ղևոնդ պատ. եր. 132:

2) Խոր. աշ. եր. 606:

3) Մով. Կաղ. եր. 65:

4) Ղևոնդ նոյն եր.: Կոչուում է Մարզպանեան, որովհետև գաւառումն էին բնակում Աղուանից իշխող Միհրանեան մեծ իշխաններն, որք Մարզպան էին կոչուում պարսկերէն:

5) Խոր. նոյն եր.: Ուղիղն է Մարզպան, ձեռագրի սխալ՝ Մարծպան:

6) Մով. Կաղ. եր. 135—136: Վարդ. Բարձ. եր. 135:

7) Ես. Կաթ. եր. 23:

8) Ղևոնդ և Խոր. նոյն երեաներ:

9) Մով. Կաղ. եր. 65:

10) Վարդ. աշխարհ. (ձեռագիր)

Գեղաու¹⁾ Գեղաուէ²⁾ Կապաղակ³⁾ անուները, այժմ Ղապալա: Գաւառիս Կոկիսոն գետակի ձախ ափից սկսուած տեղն լեզուակաձև է, մէջ տեղն գոգաւոր և լայն, իսկ Օրաբան գետակին մօտեցած տեղն՝ նեղ:

Ը. գաւառն, որ ընկած է Օրաբան, Սրջկան և Կախաւան⁴⁾ գետակների, Կովկասեան լեռնաշղթայի Հարաւահայեաց լանջերի և Զարդունի Հարաւային գաշտաբերանի մէջ, ստացած է Շաքէ⁵⁾ Շաքէ Ոստան⁶⁾ Շաքի⁷⁾ անուները, այժմ Նուխի:

Թ. գաւառն, որ ընկած է Կախաւան և Զաքաթալի աւրումտեան կողմի գետակների, Գարբանդեան պարսպի շարունակութեան և Բաղասական գաշտաբերանի մէջ, ստացած է Կամբելան⁸⁾, Կամբէնան⁹⁾, Կապիճան¹⁰⁾ ճար¹¹⁾ և ճառ անուները. այժմ Զաքաթալա:

¹⁾ Ղևոնդ եր. 132.

²⁾ Խոր. աշ. եր. 606: Աղուանից բոլոր գաւառներից ամենագեղեցիկն է այս գաւառն, որ նշանաւոր է իւր բարեխառն օդով և կլիմայով, առատ ջրերով, աղբիւրներով և գետակներով, մանաւանդ դրախտանման պողալի պարտէզներով և ազնիւ մտաբոսով: Թերևս այս առանձնայատկութեանց պատճառաւ կոչուած է Գեղաուու:

³⁾ Մով. Կաղ. եր. 65 և 184:

⁴⁾ Ես. Կաթ. եր. 23. անուանում է Ղախ, իսկ գետակը՝ Ինիսելու.

⁵⁾ Ղևոնդ պատ. եր. 132.

⁶⁾ Խոր. նոյն եր.

⁷⁾ Մով. Կաղ. եր. 94 և 170: Հարկ է յայտնել որ Շաքի քաղաքի գոյութիւնից առաջ կոչուած էր Ուտի գաւառ (Մով. Կաղ. 170—171):

⁸⁾ Ղևոնդ նոյն եր:

⁹⁾ Խոր. նոյն եր.

¹⁰⁾ Մով. Կաղ. եր. 140 և 144:

¹¹⁾ Ես. Կաթ. եր. 23:

Ժ. գաւառն, որ ընկած է ձառի սահմանի, պարսպի շարունակութեան, դաշտաբերանի և Ալազան գետակի մէջ, ստացած է Բաղասական¹⁾ գաւառ, Բաղասական դաշտ²⁾, Ճարո-Բելլաքան անունները, այժմ Բալաքեան:

Մ Ի Ջ Ի Ն Գ Ը Ի Ը Ռ Ն Ե Բ

ԺԱ. գաւառն, որ ընկած է Բօզ-Պաղի Հիւսիսային և Հարաւային շղթաների մէջ, Կոկիսոն գետակից սկսեալ և մինչև Արջկան գետակն երկարացեալ մի գեղեցիկ դաշտակի վերայ, ստացած է Մողմաղ³⁾, Հողմաղ⁴⁾, Հողի⁵⁾ և Դաշտակ⁶⁾ անուններ. այժմ դաշտակիս միջի մասն կոչուած է Սարուջա: Բայց այժմ այս գաւառը միացրած են Արաշի գաւառի հետ:

ԺԲ. գաւառն, որ ընկած է նոյնպէս Բօզ-Պաղի վերայ, Արջկան և Ալազան գետակների, և Զարդունի դաշտակի և Աղուանից դաշտաբերանի մէջ, կոչուած է Խենի⁷⁾:

Փ Ը Յ Տ Ը Կ Ը Բ Ը Ն Ի Գ Ը Ի Ը Ռ Ն Ե Բ

56) Գրած է Խորենացին (եր. 609—610) «Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի, Հրաքոտպերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան բազինք, Ռոտիբաղս, Բաղան-

1) Մով. Կաղ. եր. 94:

2) Խոր. և Ղևոնդ նոյն երեսներ:

3) Ղևոնդ նոյն եր.

4) Խոր. նոյն եր.

5) Մով. Կաղ. եր. 241.

6) Ես. Կաթ. եր. 27.

7) Գաւառիս անունը յիշում են միայն Ղևոնդ և Խորենացին նոյն երեսներում, բայց Կաղականդուացին չէ յիշում: Բոլոր գաւառների մէջ անպիտանագոյնն է Խենի գաւառս, վասնզի շատ տեղերն զուրկ են բուսականութիւնից և ջրից:

ռոտ, Առոսպիժան, Հանի, Աթլի, Բագաւան, Սպանդարան-
պերոժ, Որմսգպերոժ, Ալւան: Լինի 'ի նմա բամբակ անբաւ
և գարի ինքնաբոյս»: Հարկ է յայտնել որ մի քանի ձեռա-
գրերում գրուած են. «Հրաքոտ Պերոժ, Վարդանակերտ, Եւ-
թընփորակեան բագինք, Ուտիբաղա, Բաղանոտ, Բուռոս,
Պինանհանի, Աթշի, Բագաւան, Սպանդարան Եպերոժ, Որ-
մըզգէպերոժ, Ալւան»: Վերջին Հաշուով լինում է 13 գա-
ւառ: Այս սխալն իսկոյն երևում է Սպանդարան, Եպերոժ
անջատեալ անունների մէջ, որ է սխալ գրչագրի, ուղղագրու-
թիւնն է Սպանդարան-Պերոժ կամ Սպանդարանէպերոժ,
ինչպէս է Որմզգէպերոժն: Ուրեմն այս Հաշուով վերստին լի-
նում է 12 գաւառ: Փայտակարան էր կոչւում ամբողջ նա-
հանգն Փայտակարան քաղաքի անուամբ: Կուր և Երասխ
միախառնուելուց յետոյ բաժանւում են վերստին և այնպէս
թափւում ծովը: Երկու գետերի և ծովի մէջ ընկած չորն
ձևացած է եռանկիւնի կղզեակ: Ահա կղզեկիս վերայ եղած է
Փայտակարան քաղաքն, որ այժմ կոչւում է Սալեան:

Փայտակարանի այն գաւառներն, որք ընկած էին Երասխ
գետի աջ ափերի վերայ մինչև Կասպից ծոփն, ինչպէս են
Հրաքոտպերոժ, Առոսպիժան, Սպանդարանպերոժ, Որմզգ պե-
րոժ, Աթշի և Պիժանհանի¹⁾ (Ատր-Պեջան), արտաքոյ են Ա-
ղուանից երկրի սահմանից, հետևապէս և մեր հետախու-
զութիւնից: Մենք միայն կը խօսենք այն գաւառների մա-
սին, որք գտնւում են Աղուանից հողի վերայ:

Մնացեալ վեց գաւառներից որոշակի յայտնի են. մեզ
Վարդանակերտն, որ այժմ կոչւում է Զաւատ, Փայտակա-
րանն, որ անուանւում է Սալեան, Բագաւանն՝ Բագու, Եւ-
թընփորակեան բագինն՝ Սուրախանի, Ալւանն՝ Աւշառան:

¹⁾ Գաւառներիս անունները տեսնել ցանկացողն կարող է
գտնել Ղևոնդ պատմագրի եր. 101:

ՉՈՂԱԿ ԵՒ ՄԱՅՐԵՔԵՂԱԿԻ ԵՂՈՒԼՆԻՑ

57) Թէպէտ Գարբանդն է Աղուանից երկրի նախագու-
ռըն և Հիւսիսային սահմանի ծայրն, որից հարկ իսկ էր
սկսել, սակայն կարևոր համարեցինք նախագասել Չողան,
վասն զի քաղաքիս անուամբ ճանաչուած է 'ի Հնումն Գար-
բանդ բերդաքաղաքն. օր. Դուռն-Ճորայ, Կապան-Ճորայ¹⁾,
Պանակ-Ճորայ²⁾, քաղաք-Չողայ, Դուռն-Չողայ³⁾ և այլն:

Գարբանդից՝ մօտ $1\frac{1}{2}$ ժամ ճանապարհ գէպի հարաւ,
Ղատնեան դաշտի վերայ եղած է՝ Աղուանից Ա. մայրաքաղա-
քըն Չողայ մի գետակի աջ եզերքում: Այժմ քաղաքիս տեղը՝
մի շէն է Մոլլա-Խալիլ անուամբ, որ բաղկացած է 6 մահ-
մետական տներից⁴⁾: Այսու ամենայնիւ բոլորովին անհետա-
ցած չեն քաղաքի նշանների հետքերը: Մոլլա-Խալիլից մին-
չև Հրէից աւանի գլուխն, $3\frac{1}{2}$ վերստ տարածութեան վե-
րայ նոյն գետակի աջ եզերքով, երևում են տնատեղերի բա-
կերն և շինութեանց հետքերը, բայց ծածկուած խիտ ան-
տառներով և թանձրամած մացառուտներով: Երևի թէ քա-
ղաքս ունեցած չէ պարիսպ Գարբանդի հրաշալի բերդաքա-
ղաքի մօտաւորութեան պատճառաւ: Հրէից աւանն, որ աւելի
է 150 ծխից, շատ տուներ շինուած են աւերակիս քարերով,
նմանապէս և մերձակայ տաճկաբնակ գիւղերի տներից շատերն:

Ա. դարում Եղիշ Առաքեալն քաղաքիցս սկսեց իւր քա-
րոզութիւնը. «մտանէ 'ի Մազքութս (Եղիշա) . . . և սկիզբն
առնէ քարոզութեան 'ի Չողայ» (Մով. Կաղ. եր. 8): Քաղա-
քիս մօտ՝ գետակի ձախ ափում նահատակուած է ս. Լու-
սաւորչի թուռն և Աղուանից Ա. կաթողիկոսն Գրիգորիս՝ Մազ-

¹⁾ Խոր. Բ. Գիրք Կե. Գշ:

²⁾ Եղիշ. եր. 19 և 178 ևն:

³⁾ Մով. Կաղ. եր. 8 և 91 ևն:

⁴⁾ Ս. Եպ. Ջալ. «տունք աւելի քան զհարիւր»:

քթաց Սանեսան թագաւորի հրամանով (Մով. Կաղ. եր. 30):
Նահատակութեան տեղի՝ հին մատրան տեղում բարեպաշ-
տուհի և ազնուափայլ տիկին ոմն ի հիմանէ շինել տուած է
սրբատաշ քարով և կրաշաղախ ցեխով մի գեղեցիկ և հոյա-
կապ մատուռ, որի գլուխը ծածկել տուած է հաստ և կա-
նաչաներկ թիթեղով: Մատուռս ունի մի փոքրիկ, բայց գե-
ղեցիկ խորան, երկու խորհրդանոցներ, վէմ և օծեալ սեղան,
վայելուչ բեմ, երկաթեայ ճաղերով անջատուած դասեր և
հինգ լուսամուտ: Խաչաձև են և փորուած միակտուր քարերից
արևելեան և արևմտեան լուսամուտներն. իսկ նեղ և երկար
են երկու հարաւային և մի հիւսիսային լուսամուտներն:
Վերնակամարից կախուած է մի փոքրիկ վայելուչ և բիւրե-
ղազարդ ջահ ժողովրդատեղի և առենի մէջ տեղում: Մատ-
րանս զբան ճակատակալ քարն (արևմտեան կողմում) կրում
է հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ես Տիկին Եղիսաբէթ Կաճկաճեանց կառուցի մատուռս
'ի յիշատակ իմ և ամուսնոյս: Տէր յիշէ մեզ, յորժամ բանք
սպառին և գործք թագաւորեն, 'ի 1879 թ. Ք. (թուին Քը-
րխտոսի): Օրհնեալ լինի Տիկնոջ յիշատակն Սիօնի մէջ:

Մատրանս հարաւային կողմում կայ մի տասպանաքար,
որի վերայ փորագրուած է. «Այս է Սրբին ծառայող Խաչա-
տուր Աղսախկալովին (տասպանն) 1857 թ.»: Հանգուցեալս,
ըստ վկայութեան բազմաց, մօտ 40 տարի սպասաւորած է
ս. Գրիգորիսի մատրանն և այս իսկ տեղում վախճանուած
ու թաղուած:

Մեծ ուխտատեղի է մատուռս, ուր գալիս են ամեն
տարի ուխտի մեծ բազմութիւն ոչ միայն հայերից, այլ և
լազիկներից, շիաներից և սիւննուններից: Տարին երկու ան-
գամ սպտաբազ է լինում մատրանս մէջ:

Որ այս տեղում եղած է Չորայ կամ Չողայ կամ Շողայ
և կամ Շորայ թագաւորանիստ քաղաքն և ս. Գրիգորիսի
նահատակութեան տեղին, վկայում է ականատես Կաղական-

գուացին գրելով. (Իսրայել եպիսկոպոս և ընկերք իւր) «երթեալ 'ի վաղնջուց 'ի թագաւորանիստն Հասանէին կայանսն՝ լայն տեղին՝ ուր վկայեաց սուրբն Գրիգորիս կաթողիկոսն Աղուանից: Անտի յետ աւուրց ինչ Հասանէին 'ի Գուռն Չողայ»: Մինչև Փրկչ. 551 թուականն Աղուանից կաթողիկոսները նստում էին երբեմն այստեղ և երբեմն Գարբանդում, բայց «Յետ այսորիկ գերեցաւ 'ի Խազրաց աշխարհս Աղուանից Հրկէզ եղեն եկեղեցիք և կտակարանք... յորժամ սկիզբն Հայ թուականին եղև, 'ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ Հայրապետութեանն Աղուանից 'ի Չողայ քաղաքէն 'ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն ՀինաՀալաժ արշաւանաց թշնամեաց Խաչին Քրիստոսի» (Մով. Կաղ. եր. 91):

ՀԵՆ ԳՍՏԱՐԸՆ ՉՈՂԱՅ ՔԸՂԱՔԻ

58) Հանգստարանս այժմ ճանաչուած է Պօղոս-Բուլաղ անուամբ: Հայանուն կրող աղբիւրս գտնուած է լիշեալ Հրէայ աւանից վերև և Ղուլլար կայարանից և մահմետականաբնակ գիւղից ներքև, Վատնեան գաշտի վերայ: Մի ծերունագարդ կազնի ծառի արմատների միջից բղխում է բազկաչափ Հաստութեամբ ցուրտ, քաղցրահամ և վճիտ աղբիւր: Աղբերականս աջ ու ձախ կողմերից, մի մի քայլ հեռի, բղխում են երկու բարակ աղբիւրներ ևս, նոյնպէս երկու ծառերի տակից: Ահա այս է Պօղոս-բուլաղն, որոց վերայ բուսած տերևախիտ ծառերի թանձր հովանիներն փայլ են տալիս աղբերականց վերայ եղած Հարթին, որ իւր դալարագեղ և երփներանգ ծաղկունքներով, գոգցես ներկայացնում էր մի բնութենաստեղծ և միապաղաղ գորգ:

Պօղոս-Բուլաղի աջ ու ձախ կողմերում կան լայնատարած Հանգստարաններ՝ զարդարուած Հայերէն արձանագրութիւններով: Տապանաքարերից շատերը կլանած է երկիրն և անյայտացրած իւր ծոցում: Նիրմաքարերից շատերը ծածկած

և անյայտացրած են վաղեմի անտառն և թանձրամած ծմա-
կրն և մացառուտն: Տեղտեղ երկճղի կաղնի ծառերն փոք-
րութիւնից բուսնելով տապանաքարերի երկու կողմերից և
հետզհետէ մեծանալով, մարդաչափ և աւելի բարձրացրած են
գետնից մի քանի քարեր: Իսկ տապանաքարերից ամենամեծ
մասը տարած են շրջաբնակ մաՀմետականներն, շինած բնա-
կարաններ և շարած արքունի ճանապարհի կամուրջների վե-
րայ՝ Գարբանդի մօտերքից մինչև Մեծ-Սամուր գետն, մօտ
35 վերստ տեղ: Այդ ամենը տեսանք մեր իսկ աչօք և շատ
ցաւեցանք:

Աղբերականց ձախ կողմում եղած են Աղուանից թագա-
ւորների, կաթողիկոսների և թագաւորազունների գերեզման-
ներ: Շատերի վերայ շինուած են եղել յատուկ մատուռներ
և քարուկիր հանգիստներ, ինչպէս յայտնի երևում է նշան-
ներից: Սրբատաշ քարերն անյայտացրած են մաՀմետակա-
նաց անգութ ձեռներն. բայց հողերն գոնեա իբրև գորո-
վագութ մայրեր՝ գեռ պահած են իւրեանց ծոցում մատրանց
հիմքերը և գերեզմանների նշանները:

Իսկ աղբերականց աջ կողմում ամփոփուած են վարդա-
պետաց, քահանայից և ժողովրդոց մարմիններն: Որպէսզի
կարողանայինք ստուգիւ իմանալ թէ ո՞ր թուականից մինչև
որ թուականն ամփոփուած էին այստեղ հայեր, ամբողջ հինգ
ժամ հաւաքագրեցինք արձանագրութիւնները: Ութն կացնա-
ւոր մարդիկ և եօթն բահաւոր անձինք շարունակ կոտորում
էին հարկ եղած տեղերի ծառերը և մացառները և փորելով
հանում հողում անյայտացած տապանաքարերը: Մեր գտած
արձանագրութիւններից երևեցաւ որ հայոց Ի թուականից
մինչև ՌՄԽԿ. (571—1796 փրկչ.) անընդհատ ամփոփուած
են ննջեցեալներ: Այս մի հաստատ ապացոյց է, որ Աղուանից
թագաւորական և կաթողիկոսական աթոռներն Չողայիցս
Պարտաւ փոխադրուելուց յետոյ՝ Չողայաբնակ ժողովուրդն
մնացած է իւր տեղում: Իսկ 1796-ին Գարբանդի և Ղուբայի

քաղաքներում և գաւառներում բնակուող բոլոր Հայերն
ուսաց Զուբով զօրավարի հետ գալթում են Ռուսաստան և
բնակութիւն հաստատելով մնում այնտեղ:

Ի յարգանս ազնիւ բանասիրաց մէջ ենք բերում մեր
հաւաքագրած արձանագրութիւններից միայն հետևեալը, որ-
պէսզի ծանօթանան նաև ժամանակի անուններին:

«Պայեաթ թվ. հայոց Ի»:

Սավական » » Լ»:

«Վարդան » » Խ»:

«Հասան » » Զ»:

Վախթանգ » » Ճ»:

«Ղուստակէս երէց թ. հ. ՃԾ»:

«Տէր Մուքայէլ թ. հ. Մ»:

«Նազար թ. հ. ՄԾ»:

«Պետրոս վարդապետ թ. հ. Յ»:

«Բուլբուլ տիրացու թ. Ն»:

«Վահան է թ. Շ»:

«Տրթագ է թ. ՈԱ»:

«Այս է տապան Նազարին թ. ՉԺ»:

«Այս է տապան Նշանգային (կնոջ գերեզ) թ. ՉՀ»:

«Յիշատակ է առ Աստուած Առաքելիս (Խաչարձանի շուր-
ջըն) թ. ՊԺԲ»:

«Այս է հանգիստ Մկրտիչ աբեղային թ. ՊԺԳ»:

«Խոջա Ստեփան ՊՀԵ»:

«Աւսալ

«Սուլթան

«Տէր Իսրայէլ լիշեցէք 'ի Քրիստոս թ. ՋԻ»:

«Քորգի տապան է թ. ՋՀԵ»:

«Այս է տապան Ամիրջանին թ. ՌՃԾ» (տապանաքարիս
երկարութիւնն է 10 թիգ):

«Այս է հանգիստ Օրտուխանին թ. ՌՃԾ» (Իսկ սորա
վերայ կայ արեգակի և 4 ջրափարչի պատկեր):

«Այս է հանգիստ Թաթար-Խանին թ. ՌՃՀ»:

Սբ. խաչս լիշատակ է Պուճային»:

«Հանգիստ տէշ Սարգսին (անթուական):

«Այս է հանգիստ Պօղոսին...» (ջնջուած է թուականն, գուցէ սորա անուամբ կոչուած է «Պօղոս-Բուլաղ»):

Աղուանից կաթուղիկոսներին ուղղած նամակների երեսներին գրում էին «Աղուանից, Լփնաց և Չորայ կաթուղիկոսի»: Ինչպէս տեսանք, վասն որոց հարկ է լիշեցնել, թէ «Չորայ» անուամբ հասկանում էին և Եւանկիւնում բնակող ժողովուրդը, որք հայադաւան էին այն ժամանակ:

Պ Ը Ր Թ Ը Ն Պ

59) Աղուանից երկրի նախագուռն է Դարբանդն, որ հիմնուած է Կովկասեան փոքր լեռնաշղթայից դէպի ծովն կախուած մի լեռնաբազկի վերայ, արևել. 42 և հիւս. 66 աստիճանի վերայ:

Բերդաքաղաքս երկու միջնապատերով բաժանուած է եղել երեք մասի և միացած երկու զուգահեռական պարիսպներով, որոց արևմտեան ծայրերն նեղանալով հպած են վերնաբերդին, որ կոչուում է Նարին-Ղալա, իսկ արևելեան ծայրերն միացած են եղել ծովի մէջ: Այսպէս ուրեմն Դարբանդըն բաժանուած է եղել չորս մասի — ծովային բերդ, ստորին քաղաք, միջին քաղաք և վերին բերդ: Ա. ծովամասի համար գրած է Խորենացին. «աշտարակ ահագին ՚ի ծովուն կացեալ» (եր. 605): Արաբացի Էգրէս անուն ոմն աշխարհագիր գրած է թէ ծովի մէջ մտած մասն ներկայացնում էր մի ամուր նաւահանգիստ՝ նաւերի պաշտպանութեան համար: ԺՁ. դարում ճանապարհորդ ոմն Անգղիացի գրած է թէ կէս մղոն (3 վերստաչափ) ծովի մէջ մտած էր պարիսպների շարունակութիւնն նոյն ամբողջութեամբ և ծովի մէջ միացած ահագին բուրգերով: Բայց այժմ բոլորովին քանդուած է այս

մասն: Այսու ամենայնիւ տակաւին նշմարուում են ծովամասնեայ պարսպիս հետքերն նաւակով հետազօտած ժամանակ, վասնորոյ շոքենաւերն խիստ հեռի են կանգնում ծովեզերքից, որպէսզի չվնասուին պարիսպների հիմունքներին զարնուելով:

Բ. մասում, որ սկսուած է ծովեզերքից, բնակում են հայերն և ռուսներն: Մասումս են և վաճառանոցներն:

Գ. մասում բնակում են մահմետականներն—Շիա և Սիւննիւ:

Գ. մասում, որ է Նարինդալան, բնակում են քաղաքասլահ զինուորականներն իւրեանց մեծաւորներով միասին:

Բ. և Գ. մասերն ունեցած են 8 դռներ, որից 3-ն հիւսիսային պարսպից և 5-ն հարաւային պարսպից: Հիւսիսային դռներն ծովեզերքից սկսեալ Ա. անուանում է Գաշ-Ղափու (Քարեդուռն) Բ.-ն՝ Ղրխլար-Ղափու (Քառասնից դուռն), Գ.-ն՝ Զառչի-Ղափու (Մուկեակի դուռն), որք ցարդ մնում են կանգուն: Հարաւային պարսպի վերայ ծովեզերքից սկսեալ Գ.-ն՝ Գուպարա-Ղափու (կրկնագուռն), Ե.-ն՝ Ենի-Ղափու (Նոր-դուռն), Զ.-ն՝ Օրթա-Ղափու (միջնագուռն), Է.-ն՝ Բայեաթ-Ղափու (Հին-դուռն), Ը.-ն՝ Ղալա-Ղափու (բերդի դուռն): Սմբողջ մնում են հիւսիսային պարիսպն ծովեզերքից սկսեալ, իւր 3 դռներով, մնում են և հարաւային 2 դուռն, որք են Բայեաթ-Ղափու և Ղալա-Ղափու: Բայց գեներալ Երմոլովի ժամանակ քանդուած են Բ. մասի միջնապատն և հարաւային պարիսպն իւր 3 դռներով: Բոլոր դռների ճակատակալ քարերն ունին արձանագրութիւններ, արաբերէն և պարսկերէն լեզուներով:

Բոլոր բերդերի այժմեան շրջապատն է 5 վերստ, երկարութիւնն՝ 2-ից աւելի, լայնութիւնն՝ 1 վերստից պակաս, պարիսպների բարձրութիւնն՝ 4—5 սաժէն և հաստութիւնն՝ 1 սաժէն:

Աղուանից թագաւորական պալատն, կաթուղիկոսական

վեհարանն և մայր եկեղեցին գտնուում են Գ. մասում, կից միմեանց: Այժմ պարսիկներն վեհարանը փոխած են մոլլաների բնակարաններ, պալատը փոխած են ուսումնարան, իսկ մայր եկեղեցին՝ աղօթատեղի, որ կոչուում է *Ջուճա-մէշիտի*: Եկեղեցիս իւր մէջ ունի 40 հաստաբուն սիւներ, որք ապացոյց են խիստ հեռաւոր հնութեան՝ նոյնպէս և չորս պատերն: Միայն թէ քանդած են խորանի և երկու աւանդատան ներսի պատերը և կամարները և ցածացրած ձեղունը: Այս նորոգութիւնները արած են Տաճկաց 1116-ին: Բաւական ընդարձակ է եկեղեցին, երևի թէ հայաբաւան մեծ բազմութիւն եղած է քաղաքումս: Աւելի ընդարձակ և գեղեցիկ է եկեղեցու, վեհարանի և պալատի բակն, որ արդէն մի եղած է ՚ի հնուց: Արաբացիք Գարբանդի պարիսպները քանդած ժամանակ՝ անքակ պահած են Աղուանից Կաթուղիկոսարանը, «Եւ ՚ի հարիւր ութսուն թուականին Հայոց (732-ին) դարձեալ Մսիման շինէ զԳարբանդ յանուն Տաճկաց (Արաբացոց), այլ զԿաթուղիկոսարանն Աղուանից ոչ աւերէ, որ դեռ ևս կայ ՚ի նմա» (Մով. Կաղ. եր. 259):

Գ. Բերդն, որ է *Նարին ղալան*, շինուած է լեռնաբազկի գիրքով, այսինքն լայն է բերդիս արևելեան կողմն, նեղ ու եռանկիւնաձև արևմտեան կողմն, իսկ խորանդունդ ձոր պարսպի հիւսիսային կողմն: Բերդս ևս ունի նոյն հաստութեամբ և բարձրութեամբ ամրագոյն պարիսպ, հաստատուն բուրգեր և երեք դուռն արևելեան, հարաւային և արեւմտեան կողմերից և մի մեծ, խոր և խաչաձև ջրամբար: Արովհետև ջուր եղած չէ բերդումս, վասն որոյ ստորերկրեայ աւանով և խեցեղէն խողովակներով բազկաչափ ջուր բերած են: 2 վերստ հեռաւորութիւնից, այժմ ևս վազում է ջուրն: Ընթերցողը գուշակեց, որ կամարակապ ջրամբարն շինուած է ՚ի պաշար պատերազմի: Բերդս այժմ զինուորանոց է Ռուսաց: Նարին-ղալայիս վերի ծայրից սկսուած է նոյն հաստութեամբ պարիսպ և շարունակուած գէպի Կովկաս մեծ:

լեռն: Բռնեցինք պարսպիս Հետքը, որն թէև շատ տեղե-
րում քանդուած է, բայց ամենուրեք երևում է Հիմքն և
գնացինք մօտ 4 վերստ դէպի արևմուտք Փոքր-լեռնաշղթա-
յի վերայով: Վերջապէս Հասանք մի դղեկի, որ ունի 12 սա-
ժէն երկարութիւն, 10 սաժէն լայնութիւն, 4—5 բարձրու-
թիւն, մի և կէս սաժէն պարսպի Հաստութիւն, 4 բուրգ չորս
անկիւններում և մի դուռն արևելեան կողմից: Այս դղեակն,
որ ամբողջապէս շինուած է տաշած քարով, իւր խիստ Հե-
ռաւոր Հնութեամբ բոլորովին զանազանուած է Գարբանդի
բոլոր բերդերից:

Այն շղթայաձև պարիսպն, որ շարունակուած է Նարին-
դալայից և միացած դղեկիս, շարունակուած է և դղեկիցս դէ-
պի արևմուտք միևնոյն Հաստութեամբ և բարձրութեամբ:
Շարունակութիւնն նախ իջնում է Գասպասարանեան հովտի
մէջ, ապա բարձրանում դէպի Կովկաս մեծ լեռն և անյայ-
տանում Սինև սարի ձորում: Որքան կտրում էին մեր աչ-
քերի տեսութիւնն և դիտակի մօտեցնող աւազգութիւնն,
պարզ երևում էր շարունակութիւնն: Պարսպի շարունակու-
թեան վերայ, զանազան Հեռաւորութեամբ շինուած են ա-
մուր բուրգեր, որք թէ ծառայած են պարսպի Հաստատու-
թեան և թէ իբր պահականոցներ՝ պարսպապահ զինուորա-
կանների համար: Թէև տեղ տեղ խրամատուած է պարիս-
պը, սակայն դեռ կանգուն է ամենամեծ մասամբ: Պարսպիս
շարունակութիւնը, մեծ սարին հպելուց յետոյ, անցած է լեռ-
նաշղթաների գլուխներով, իջած Կախաւանից վերև Կովկաս
մեծ սարի հարաւակողմն, ապա լանջերի ստորոտներով հա-
սած ձառն և այս տեղից նոյն ուղղութեամբ մինչև Ալա-
զան: Պ. Ի. Բերեզինա (Բ. Հատ. եր. 21—23) ասում է թէ
կնեազ-Կանդեմիրն պարիսպս ամբողջապէս կանգուն գտած
է իր Հետազօտութեան ժամանակ. ծովեզերքից մինչև Ալա-
զան մօտ 400 վերստ տարածութիւն ունի պարիսպս: Ահա
այս է այն հանրահռչակ պարիսպն, որ գրաւած է պատմու-

թեանց և ճանապարհորդական գրուածոց մէջ նշանաւոր էջեր:

Պարսպիս Հիւսիսային կողմով, ծովեզերքից մինչև Կովկասի Հիւսիսահայեաց լանջերն, ընկած են երեք գաւառներ — Կալթաղ՝ ծովեզերքից սկսեալ, Քեօբաչի՝ միջին գաւառ, Ղուժուխ՝ վերին կամ լեռնային գաւառ: Սրաբացւոց պատմաբան Մասուդին գրում է թէ Ղուժուխ գաւառի բնակիչները քրիստոնեայ էին և այն ժամանակ կառավարուում էին քրիստոնեայ տանուտէրներով:

Ս. Լուսաւորչի, Ս. Գրիգորիսի և Ս. Մեսրոպի ցանած աւետարանական սերմերն բուրրովին չորացած չէին. նմանապէս Չոզայում նստող կաթողիկոսներինն: Իեռ ցայսօր քրիստոնէական նշանի հետքերն անհետացած չեն Ղուժուխի գաւառից: Քրիստոնէաձև գերեզմաններ, նոր մկրտեալների պարանոցներից կախած փոքրիկ խաչեր, հին արծաթեայ անարձանագիր բուրվառներ և եկեղեցական իրեր տակաւին երևում են Քեօբաչի և Ղուժուխ գաւառներում:

Վերստին դառնանք գէպի Գարբանդ:

Կովկասեան սարով Հիւսիսից հարաւ անցնելու համար կայ մի քանի անցքեր, որոց

Առաջինն է Սև ծովի եզերքով, բայց այս անցքն ունեցած չէ պատմական և քաղաքական մեծ նշանակութիւն:

Երկրորդն է Գարիալ կիրճն, որ այժմ կոչւում է Վլադիկաւկաս և բանում է շարունակ:

Երրորդն է Բալաքեանի կիրճն, որ տանում է գէպի Սւար-Ղոյսու գետն և գէպի Ղուժուխ գաւառը:

Չորրորդն է ձառի կիրճն, որով եկած էր Շէլիս-Շամիլըն մեծ զօրքով ձառի վերայ իւր անձնատուր լինելուց առաջ:

Հինգերորդն է Շաքի քաղաքի արևելակողմն եղած կիրճըն, որը ռուսաց կառավարութիւնն հարթելով շինած է ճանապարհ, որով լեկզիներն իւրեանց վաճառքները փոխադ-

րում են Շաքի ծախելու: Բայց այդ կիրճն անցնում է պարբայի խրամատուած տեղով:

Վեցերորդն, որ անցնում է Աղուանից երկրիցն Աղուանից երկիրը, Թիֆան-դաղի ուղին է: Այս ուղին բանում է միայն յուն., յուլ. և օգոս. ամիսներում: Գարբանդի, Ախտու և Ղուբայի կողմերից անցնում են Թիֆան-դաղով և իջնում Ղաբալու Ղուծղաշէն աւանի վերայ: Թիֆան-դաղի սարահարթի վերայ շինուած են մօտ առ մօտ ապաստանարաններ, որպէս զի պատսպարուին բուքից նեղեայներն, իսկ սարիս հարաւային լանջում շինուած է մի ընդարձակ և սրբատաշ քարով կառուցեալ կամարակապ իջևան, ուր անվարձ պատսպարում են ճանապարհորդներն: Իջևանս շինել տուած է 130 տարի առաջ Ղաբալեցի Ամր-Ալի-Բաբա մահմետականն իբր յիշատակ: Մօտ 25 տարի յառաջ Թիֆան-դաղիս վերայ բուքից խեղդուած են 164 մահմետական ճանապարհորդներ: Քանի՜ առատ են այստեղ որսալու քօշեր և ուլեր, որք հօրաններով վազվազում են աջ ու ձախ:

Եօթներորդն, որ ունի հանգստատար ճանապարհ հիւսիսից հարաւ անցնելու և ստացած է պատմական և քաղաքական հանրահռչակ նշանակութիւն, Գարբանդի անցքն է: Ինչպէս տեսանք՝ ամրափակուած է եղել այս անցքը ծովեզերքից մինչև Բալաքեան չինական պատուարի նման ամուր պարիսպներով, անմատչելի բուրգերով, երկաթեայ դռներով և ամրագոյն պահակներով: Անցքս մերձաբնակ ազգերի, քաղաքի, ամրութեան և զոների անուաներով ստացած է զանազան դարերում այլ և այլ անուաններ, ինչպէս են «Դրունք Ալանաց¹⁾» «Դրունք Կասպից²⁾» «Դուռն Ճորայ³⁾»:

1) Ագաթ. եր. 26 և 624:

2) Խոր. Բ. Գիրք 22. Գլ: Ղևոնդ եր. 160:

3) Խոր. Բ. Կե. Գլ.

«Կապան ճորայ 1)» «Կապան Չողայ 2)» «Պահակ ճորայ 3)»
«Դրունք Չողայ, Դունն Չողայ 4)», «Դունն Աղուանից, Դունն
Խազրաց, Դունն Հոնաց» «Կապանք, Դարբանդ 5)», «Դունն
երկաթեայ (Դեր-Բէնա)» «Բաբ-էլ-աբուաբ (գրունք դրանց)»
«Դամուր-ղափու 6)», և այլն:

Համարեա թէ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղուանից
երկրի և մինչև անգամ Պարսկաստանի ապահովութիւնն,
Հիւսիսային ազգերի արշաւանաց նկատմամբ, կախուած էր
սոյն բերդերի, պահակների և դռների ամրութիւնից: Քանի
որ ողջ էին Հայոց Արտաշէս, Մեծն-Խոսրով և Մեծն-Տրդատ
թագաւորներն և Աղուանից թագաւորութիւնն և Ջուանշիր-
իշխանն, չէին համարձակուում Հիւսիսային ազգերն աներկիւղ
արշաւանք գործել դէպի Աղուանից և Հայոց երկիրն: Բայց
երբ մեռան սոքա, այնուհետև երբեմն պարսից և երբեմն
յունաց Հերակլի գրգամբ արշաւում էին Հիւսիսայինք և
մեծամեծ վնասներ պատճառում Աղուանից և Հայոց երկիր-
ներին: Այս դռներով յաղթանակաւ անցան Ալանաց, Խազրաց,
Բասլաց և Հոնաց երկիրներն՝ Հայոց Սմբատ զօրավարն և
Վաղարշ, Մեծն-Խոսրով և Մեծն-Տրդատ թագաւորներն:

Դարբանդ քաղաքի գոյութիւնն աւելի է 2000 տարուց
և միանգամայն հռչակաւոր իւր պատմական և քաղաքական
անցեալով: Քաղաքիս երկար ժամանակ տիրեցին Հայերն, Ա.
դարից մինչև Ե. դարի սկիզբն Աղուանք, Ե. դարում պար-
սիկներն, Զ. դարում Խազիրք, Է. դարում վերստին պարսիկ-
ներն, Ը. դարում Արաբներն, ԺԱ. ժԲ. Աղուանից Սենեքե-

1) Խոր. Բ. Կն ԳԼ

2) Խոր. Գ. Գիրք ԺԲ. ԳԼ

3) Եղիշ. եր. 19, 178 և 387: Եւ Ղևոն. եր. 41 և 101:
Սեր. եր. 28 և 69:

4) Մով. Կաղ. եր. 110 և 148:

5) Մատ. Ուռ. եր. 278:

6) Առաք. Վարդ. եր. 68:

ըիմ և Գրիգոր թագաւորներն, ապա թաթարներն, ապա
Լանկ-Թամուրն, ապա պարսիկներն և հուսկ ուրեմն ուսու-
ներն:

Մեծ տարաձայնութիւն կայ Դարբանդի և իւր պարիսպ-
ների հիմնադրի մասին: Ահագին պատուարով ամրափակել
և բոլորովին խզել Եւրոպայի հիւսիսային հաղորդակցութիւնը
Ասիայից: Այսպիսի մի նշանաւոր հանճար յատկացնում են
ոմանք միայն Աղէքսանդր Մակեդոնացուն: Այս կարծեաց
նպաստում են և հայոց պատմագիրներից ոմանք: Ագաթան-
գեղոս (եր. 26) գրած է. «Սկսանէր Խոսրով Ա: թագաւորն
հայոց . . . բանալ զըրունս Ալանաց և զիւրոյ պահակին,
հանել զգորս Հոնաց»: Յայտնի երևում է խօսքերիցս, որ
Վաղարշի և Խոսրովի ժամանակ արդէն կային թէ Դարբանդի
բերդերն և թէ երկրաձիգ պարիսպն պահակներով հանդերձ:
Այդպէս է վկայում և Խորենացին «ուր ածեալ է զպարիսպն
Դարբանդայ աշտարակ ահագին ի ծովուն կացեալ»: Իսկ Ղե-
ւոնդ պատմագիրն (եր. 40—41) գրած է. «Զօրավարին Մըս-
լիմայ . . . եկեալ և մարտ եղեալ ընդ զօրս Հոնաց՝ որ ՚ի
Դարբանդ քաղաքի՝ հարին զնոսա և հալածեցին, և քանդեալ
աւերեցին զգղեակապարիսպ ամրոցին: Եւ մինչդեռ քանդէին
զպարիսպ ամրոցին՝ գտին վէմ մի մեծ ՚ի հիմունս նորա, որ
ունէր վերնագիր զրօշմեալ օրինակ զայս. «Մարկիանոս 1)
ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաք և զաշտարակս զայս բա-
զում տաղանդօք լիւրոց գանձուց. և ի յետին ժամանակս
որդիքն Իսմայէլի քակեսցին զսա և լիւրեանց գանձուց վե-
րստին շինեցին»: Եւ իբրև գտին զգրօշմ գրոյն . . . դա-
դարեցին ՚ի քանդելոյ զպարիսպն և կացուցեալ գործավարս
՚ի վերայ՝ վերստին շինեցին զկործանեալ պարիսպն 2)»: Մի

1) Մակեդոնացի են գրում ոմանք, ինչպէս է Վարդան աշ-
տարհագիրն:

2) Միւնոյն խօսքերը կրկնում է և Վիրակոս (եր. 37).
բայց գրում է «Մակուն կայսր»: «Մակուն» է գրում և Ասողկին:

քանի տարի առաջ Օդեսայի «ընդհանուր պատմութեան և հնախուզութեան» անդամ Կարայիմ Ֆիրկովիչն փորել է տալիս Գարբանդի հարաւային կրկնապարսպի դրան ներսի կողմը և գտնոււմ է մի մեծ քար լունարէն արձանագրութեամբ, որոց սկզբնատառերն եղած են *A. M.*: Ռուսաց ճանապարհորդ պ. Ի. Բերեզինան (*Բ. հատ. եր. 22*) գրում է. «Ես տեսայ աչքովս Գ. Բուշկիևի մօտ . . վաղեմի հնութիւն Գարբանդի վերաբերեալ, մահից պաշտպանուելու գործիք (թուր), որ կարգացուեցաւ *A. և M.* (Աղէքսանդր Մակեդոնացի)»: Վերջապէս պ. Ի. Բերեզինան լենյով այդ երկու փաստերի վերայ—քարի և թրի արձանագրութեանց վերայ— Աղէքսանդրեան դղեակ և Աղէքսանդրեան պարիսպ անուանում է փոքրիկ դղեակ և երկարաձիգ պարիսպը:

Իսկ ժամանակակից Եղիշէն (*եր. 247*) և ականատես Կաղականդուացին (*եր. 105*) պարիսպներին շինութիւնը լատկացնում են պարսից թագաւորներին: «Որպէս և յոյժ իսկ տրտմեալ էր թագաւորն (Չարն Յազկերտ), ո՛չ միայն ընդ աւեր աշխարհացն և ընդ անկանիլ զօրացն, այլ ևս առաւել ընդ աւերել պահակին՝ զոր 'ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կարացին շինել, որ և այնմ ժամանակի դիւրաւ առեալ քանդեցաւ ('ի քաջն Վարդանէ Մամիկոնեան)»: «Բազում ծախիւք թագաւորացն պարսից մաշեալ էր զաշխարհս իւրեանց՝ դումարելով ճարտարապետս և հնարելով ազգի ազգի նիւթս 'ի շինուածս մեծասքանչ գործոյն, որով փակեցին աղիւսեցին ընդ լեառն Կովկաս և ընդ մեծ ծովն արևելից»: Սեբ. (*եր. 28*) գրում է. «Այս Խոսրով Նուշիրւան . . . կապեաց զպահակն ձորայ և Աղուանից»:

Այդ հատուածները մէջ բերելով՝ բնաւ նպատակ չունինք ձեռնամուխ լինել այս կնճռոտ խնդրին, որ ցարդ անլուծանելի մնացած է ամեն ազգի հետազօտողներից, այլ միայն ներկայացնել ազնիւ բանասիրաց մի քանի հեղինակ-

ների գրածները, մինչև որ պարզէ ինքն ժամանակն այս մթութիւնները:

Բայց անտարակուսելի ճշմարտութիւն է, որ Հայոց Վաղարշ, Խոսրով և Տրդատ թագաւորների ժամանակ արդէն կային Գարբանդի բերդերն և պահակների երկարաձիգ պարիսպն: Չճարիտ է նաև որ, ըստ Եղիշէի և ըստ Կաղականդուացու, պարսից թագաւորներն Հիմնաւոր նորոգութիւններ արած են Գարբանդի բերդերին և պարսպին: Ստույգ է որ Արաբացիք ևս քանդած և վերստին շինած են: Այդ բոլոր նորոգութիւններն ակներև նշմարոււմ են պարիսպների և բերդերի վերայ, բացի գղեկից, որի գոլութիւնն խիստ Հին է և մնացած է անփոփոխ: Իսկ մնացեալ բերդերի և պարիսպների վերայ որոշակի երևոււմ են տարբեր ժամանակների, տարբեր քարերի և տարբեր ճարտարապետութեան զանազանութիւններն: Սպացուցանոււմ են այս ամենը պարսկերէն և արաբերէն արձանագրութիւններն և առիւծի անդրին: Անյայտ է մնոււմ ուրեմն միայն սկզբի Հիմնադիրն քաղաքիս և բերդերիս:

Գարբանդի Բ. բերդի Հիւսիսային պարսպի արտաքին որմի վերայ, Պ. Անդրէաս Զաքարեանի պարտիզոււմ, գտանք մի քանի տառեր, որք սերտ նմանութիւն ունին Մեսրոպեան Հին գրերի ձևերին: Հաւանական է որ լինին Աղուանից լեզուի գրերից, զորս նոյնութեամբ ընդօրինակելով զնոււմ ենք այստեղ:

ՄԵՆԿԱՄԻՍԷ

Արտաքոյ քաղաքին՝ Քառասնից գրան Հիւսիսային կողմոււմ կայ Ղրխլար կոչուած արաբական Հանգստարանն, ուր

ամփոփուած են 40 արաբներ, որպէս թէ պատերազմում մե-
ռած: Տապանաքարերն, որոց երկարութիւնն է 10—12 թիզ,
զարդարուած են արաբերէն արձանագրութիւններով: Սոցա
անուամբ կոչուած է գուռն, որ ասուում է Ղըխլար-ղաբու
(Գուռն-քառասնից):

Վերնաբերդի արևելեան դրան Հարաւակողմում կայ
երեք գերեզման, նոյնպէս արաբական արձանագրութեամբ,
չորոց մին է Սպանգիար-Նայիպին, միւսն Մուհամմատ-Համ-
զային, իսկ երրորդն՝ Շէյխ-Աբու-Իսախին:

Ինչպէս Գարբանդում ծնած էր Աղուանից թագաւորու-
թիւնն Ա. Վաչականով, նոյնպէս Գարբանդում մեռնում է
Աղուանից թագաւորութիւնն Գրիգոր թագաւորով ժԱ. դարի
վերջում կամ ժԲ-ի սկզբում:

Գարբանդում կայ 150 ծուխ Հայ, որի մէջ են 310 ա-
րական և 314 իգական: Տարեկան միջին Հաշուով լինում է
39 ծնունդ (19 արական, 20 իգական) 5 պսակ և 15 ննջե-
ցեալ: Հայերն գաղթած են մեծ մասամբ Արցախից, Շամա-
խուց և Ղզլարից: Ծանր է ամբան Գարբանդի օդն և կլիման:

Հայք, որ բնակում են Բ. մասում, ունին նոյն մա-
տում մի նորաշէն, խաչաձև, միջակ մեծութեամբ և սրբա-
տաշ քարով շինուած եկեղեցի Ամենափրկիչ անուամբ: Տաճա-
րիս հիմքը ձգած է ծխական ժողովուրդն հին եկեղեցուն
եղած գումարով և գետնից բարձրացրած մօտ 3 կանգուն:
Իսկ մնացեալ մասերը ամբողջապէս աւարտած են իւրեանց
սեպհական ծախքով բարեպաշտ Սարգիս և Ստեփան եղբարք
Կաճկաճեանցներն: Իսկ ոսկեզօծ և գեղեցկագոյն խաչկալը և
մեծ կաթուղիկէն շինել տուած է բարեպաշտուհի օհիկին
Կաճկաճեանցն: Զանգակատունը իւր վայելուչ կաթուղիկէովն
շինել տուած են պատուարժան Առաքել Բաբայեանց և Յով-
հաննէս Փանեանց: Արձանագրութիւններն տակաւին փորա-
գրուած չեն, միայն եկեղեցու Հարաւային կողմում՝ վերևի
քիւին մօտ՝ մի քարի վերայ գրուած է «Կառուցաւ 1869-ին»:

Եկեղեցին ունի միայն մի քահանայ, արժ. Տէր-Աբրահամ Սպանդուկի և 2250 ըուբ. գրամագլուխ, որից 1800 ըուբ. քանկային տոկոսաբեր և ներքին փոխառութեանց արժէթղթեր են, իսկ մնացեալն՝ պատրաստի գրամ: Ունի նաև մի դասեան ծխական վարժոց «Մարիամեան» անուամբ, ուր ուսանում են 5 աշակերտ և 19 աշակերտուհի, մի կրօնուսոյց, մի աւագ ուսուցիչ, մի վարժուհի, մի ընթերցարան մօտ 500 կտոր գրքերով և 2300 ըուբ. գրամագլուխ: Ընթերցարանըն ստանում է տարեկան 10 լրագիր, օրագիր, և շաբաթաթերթ Հայերէն և ռուսերէն լեզուներով:

Պ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանցի մօտ կայ մի Հայրապետական կոնդակ զրկուած Կարնեցի Ղուկաս կաթողիկոսից 1782-ին: Գեղեցիկ և գիւրաւ վերձանելի է նոտրագիրն և յղկուած թուղթն: Սոյն կոնդակով Հայրապետն լայտնում է Գարբանդի Մահտեսի-Վարդանին, թէ աթոռապետական գործերը կարգադրելու համար զրկում է Էջմիածնից «Յակովբ Հանճարաշատ վարդապետը»:

Գանակերտցի պ. Սարգար Իսաղուլեանցի մօտ տեսայ նաև մի ոսկեայ, բոլորշի, ճակատակալ կանացի զարդ, որի ծանրութիւնն է 7 մսխաբ: Կանացի զարդիս վերայ փորագրուած են խորհրդաւոր նշաններ: Մի երեսին քանդակուած են ոմն երիտասարգ և ոմն օրիորդ նշանուողների երկու միացեալ աջ ձեռներն: Զեռների վերայ վերևից նայում է ամենահայեաց ակն աստուածային, որի շուրջն փորագրուած է «Նախախնամութիւն աստուածային»: Միացեալ ձեռներից ներքև կայ երկու կլորաձև և մի քառակուսի սեղան, որից միոյն վերայ գէմագէմ կանգնած և կտուց կտցի տուած են երկու սիրատու աղանիներ: Միւս սեղանից ցոլանում է լուսաճանճանչ բայց խորհրդաւոր հօւր: Իսկ մէջտեղի քառակուսի սեղանի վերայ գրուած է մի պատարագի սկիհ, որից բարձրանում է վէտ ՚ի վէտ աստուածային սուրբ կրակ:

Իսկ միւս երեսին՝ փորագրուած են երկու պսակուողների

պատկերներն, որք կանգնած են եկեղեցում ձեռք ձեռքի տուած: Վերևից ինքն Աստուածութիւնն օրհնում է պսակադրութիւնը, սոյն խօսքերով, «Սուրբ ամուսնութիւն և եղիցին երկուքն 'ի մի»: Փեսայի ոտների տակ կան Գ. Ո. Լ. իսկ հարսի ոտների տակ միայն Հ. տառն: Երևի թէ առաջին զրերն փեսայի անուան և ազգանուան սկզբնատառերն են, երկրորդն՝ միայն հարսի անուան: Երկոցունց մէջ կան

ՈՐտառերն, որ է հայոց ումբ. և Փրկչական 1751 թուականն և մի սեղան՝ որ վառուած է սուրբ սիրով կրակով 'ի նշան հաւատարիմ ամուսնութեան: Ներքև գրուած է. «Լաւ են երկու քան զմի» «մին մինին. իմ կատարեալ . . .¹⁾»

Ոսկեայ զարդիս շրջապատն զարդարուած է եղել թանկագին քարերով, որք թէև չկան այժմ, բայց որոշ յայտնի են ջարդուած տեղերն: Պարոն Իսաղուլեանցին ծախողն եղած է Գուրի խանութեան յետագաներից, այս է Իւսուֆ-Խանի թոռներից ոմն: «Մին մինի» բառերն յաճախ գործ են ածում Արցախի և Մեծ-Սիւնեաց բնակիչներն և այս տեղերից այլ և այլ տեղեր գաղթող ժողովուրդն: Հետաքրքիր միտքն ենթադրում է որ յատկապէս շինուած զարդս եղած է կամ Արցախեցի և կամ Մեծ-Սիւնեցի ոմն իշխանի հարսին ճակատակալն: Գեռ մինչև ցայսօր Արցախի և Մեծ-Սիւնեաց կանայք համանման ոսկի զարդեր կախում են շարած ոսկիների մէջ, որ կոչուում է տեղական բարբառով ճակատակալ կամ միջանոց ոսկի: Երևի թէ պատերազմների ժամանակ կողոպտուած է զարդս կամ զողացուած և ծախուած է Գուրի խանին:

Կալթաղ Տապասարանի պ. գաւառապետ Կնեսազ-Մակաւելի մօտ տեսայ հետևեալ հնութիւնները.

Արծաթ դրամներ

- 8 հատ միատեսակ, մուրաբուր. թագաւորի պատկերով խիստ հին անգիր և անթուական դրամներ:

¹⁾ Բառն մնաց մեզ անընթեռնլի:

- 7 » միատեսակ, սիւնաւոր և անթուական դրամներ:
3 » Հայոց Լևոն թագաւորին, որոց մի երեսին
գրուած է «Ողորմութեամբն Աստուծոյ, և
միւս երեսին «Լևոն թագաւոր Հայոց»:
3 » միատեսակ Քիւֆի դրամ:
1 » գեղեցիկ պատկերով և եւրոպական տառերով
գրուած «Լէօբօլդ 1677»:
1 » Ա. Շահ-Աբասի օրով կտրուած:
2 » մեծ դրամ Շահ-Սուլթան-Հիւսէյինի օրից:

Պղինձ դրամներ

- 35 Հաս պղնձեայ դրամներ, որոց մեծ մասն անգիր
և անթուական, բայց մին միայն կրում է ս.
Գէորգի պատկերը:

Գարբանդի տեղական նշանաւոր բերքն եղած է տորոն
ներկի արտահանութիւնն: Մինչդեռ մի քանի տարիներ ա-
ռաջ տորոնի փութն ծախուած է 9—11 բուբլի, վասնորոյ
և մշակուած և լայնածաւալ գետիններ: Յանկարծ իջնում է
1 փութ տորոնի գինն 1—2 բուբլի, վասն որոյ սնանկանում
են բազմաթիւ անձինք և տորոններն ցարգ մնում են Հո-
ղերի տակ: Գների անկման պատճառ եղած է ալէզար կոչ-
ուած եւրոպական Հանքային ներկն:

Այժմ տեղական գլխաւոր բերքն է գինի: Տորոնից զըր-
կուած ժողովուրդը մի քանի տարի առաջ սկսած է զբաղուիլ
այգեգործութեամբ: այնպէս որ այժմ 7 քառակուսի վերստ
տեղ տարածութիւն ունին փառաւոր մշակուած այգիներն:
Գինիներն որ բաւական լաւ են և դուրալի, ծախուում են
թէ իւր իսկ տեղում և թէ Ռուսիայում:

Գ Ը Ր Բ Ը Ն Գ Ի Գ Ը Ի Ը Թ Ն Ե Ր Ն

60) Ա. գաւառն, որ ընկած է պարսպի Հարաւային
կողմը, Գարբանդի այգիների, Բուբաս և Փոքր-Սամուր գետա-

խառնուրդների մէջ, կոչուում է Մուսկուր: Այս էր Մազըթաց¹⁾ գաւառն:

Բ. գաւառն, որ ընկած է նոյն պարսպի շարունակութեան, Բուբաս և Փոքր-Սամուր գետի (Հիւսիսային օժանդակի) մէջ, կոչուում է այժմ Տապասարան: Այս է Խորենացու, Եղիշէի և այլոց մատնանիշ արած Թաւասպարանն:

Գ. գաւառն, որ ընկած է նոյն պահականոցի շարունակութեան, Փոքր-Սամուր գետի Հիւսիսային օժանդակի, Ալակիւ-Գաղի²⁾ և Մեծ-Սամուր գետի մէջ, այժմ կոչուում է Գուրի գաւառ: Թերևս այս եղած լինի Եղիշէի Գաւն: Գաւառիս գաւառագլուխն է Ղասմ-Քեանդն:

Դ. գաւառն, որ ընկած է նոյն պարսպի շարունակութեան, Ալակիւ-Գաղի, Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի գաւաթնագծի և Մեծ-Սամուրի Հարաւարեւելեան օժանդակի մէջ, կոչուում է Սամուրի գաւառ: Գաւառագլուխն է Ախտի քաղաքն: Յայտնի է որ գաւառս Հին դարերում չէր կոչուում Սամուր, նոր անունս ստացած է Սամուր գետից: Բայց այժմ Ախտու Հարաւային կողմում կայ մի մեծ գիւղ Մաճակ անուն: Թերևս այս է Հեճմատուկ Հին անուան կրճատեալն կամ փոփոխեալն:

Միւս գաւառների Հետ Համեմատելով՝ խիստ ընդարձակ է Գ. գաւառս, որից զատ արեւմտեան Հիւսիսային կողմում, նոյնպէս պարսպի ներսում, գեռ մնում է մի անանուն գաւառ, որ ընկած է պարսպի, Կովկասեան մեծ սարի գաղաթնագծի և Սամուր գաւառի մէջ: Մեծ-Սամուր գետն սկիզբն է առնում անանուն գաւառիս վերի կողմիցն և սրընթաց Հոսում գաւառիս միջով գէպի Սամուր գաւառն: Գաւառս

¹⁾ Մազըթութներն Գ. դարից յետոյ բնակում էին պարսպի Հիւսիսային կողմում, ինչպէս յայտնի է պատմութիւններից:

²⁾ Սարիս արեւմտեան բազկի վերայ գտնուում է Աղուանից Բ. բերդն, պարսպի շարունակութիւնից ոչ այնքան Հեռի:

բաւական գեղեցիկ է լեռնադաշտակներով, հովիտներով և պատուական ջրերով, վասնորոյ չէր կարող մնալ անմարդաբնակ, ինչպէս այժմ չէ անմարդաբնակ: Սակայն գոլարանում ենք գտնել գաւառիս պատմական անուներ: Գաւառիս արեւմտեան վերջացած տեղում, պարսպի արտաքին կողմում է կիրճն, որով հասնում է Կածանն մինչև Բալաքեան ¹⁾ (Բաղասական գաւառն), որի մասին լիշած ենք կանխաւ:

Նմանապէս կայ և մի անանուն գաւառ, որ ընկած է Սամուր գաւառի և Ղուբա քաղաքի սահմանների մէջ, այս է Մեծ-Սամուրի հարաւային օժանդակի և Ղուբա գետի, Կովկաս մեծ սարի գագաթնագծի և դաշտաբերանի մէջ ընկածն: Գաւառիս մէջ է Գուսար անուն գետն և Գուսար տեղանունն, որ այժմ զօրանոց է ռուսաց: Գուսար հնչիւնս հեռի չէ Գղուար հնչիւնի ձայնից: Շատ կարելի է որ այս է Գղուար պատմական անունն:

Եթէ 'ի շարս գաւառաց հաշուենք և երկու անանուն գաւառներս ևս լինում է վեց ընդարձակ գաւառ:

Է. Գաւառն, որ ընկած է Ղուբա գետի, Վատնեան դաշտաբերանի և ծովեզերքի մէջ, Չողայ քաղաքի անուամբ կոչուած է Չողայի գաւառ, ինչպէս սովորութիւն է: Միակ դաշտային գաւառս նշանաւոր եղած է մետաքսի, ցորենի, բրնձի, տորոնի, ձմերուկի, վարնկի, սխտորի, սոխի և այլ բերքերով:

Այժմ գաւառներումդ կան մօտ 80000 բնակիչք, որք մինչդեռ կանխաւ եղած են հայագաւան քրիստոնեայ, այժմ ամբողջապէս դարձած են Օմարի աղանդին: Այսու ամենայնիւ իսպառ անհետացած չեն Քրիստոնէութեան նշաններն. Պօղոս-բուլաղի ընդարձակ հանգստարանի նմանը կայ և Ղասմ-քեանգում, որոց սրբատաշ տապանաքարերն զարգարուած են հայերէն արձանագրութիւններով: Պակաս չեն ա-

¹⁾ Մի բանի հիղնական անուանում են Ճարօ-Բէլաքան:

ւերակ եկեղեցիներու գետնի հաւասարած հիմքեր, անարձա-
նագիր հայաձև հանգստարաններ և յարգուած սրբալայրեր:
Ընտանիքներն տակաւին շատ տեղերում խաչակնքում են աջ
ձեռներով նոր հունձած խմորների, կրակից նոր վար դրած
կերակուրների և նոր քնացրած մանկանց վերայ: Ղուբայի
արևմտեան հարաւային կողմում, մի քանի վերստ հեռաւո-
րութեան վերայ կայ Սպիք անուն մի գիւղ, որի բնակիչներն
այժմ լեկզիններն են Օմարադաւան: Տակաւին մնում են գիւ-
ղիս աւերակ եկեղեցու հիմքերն և հանգստարանն: Ծերու-
նիք պատմում են, թէ գիւղիս հայադաւան բնակիչներն,
անխախտ մնալով իւրեանց հաւատքի վերայ և ձանձրանա-
լով մահմետականների երեսից կրած անվերջ և տաղտկալի
կողոպուտներից և աւարառութիւններից, գաղթած են Զու-
բովի ժամանակ Ռուսաստան Թալաբու, Զողայի, Ղուբայի և
Ղասմ-քեանզի հայերի հետ:

Իացի Զողայ քաղաքից և գաւառից, պատուական են
միւս բոլոր գաւառների օդն, կլիման և ջուրն: Իսկ տեղա-
կան բերքերն են ոչխար, կով, եզն, ցորեն, գարի, յեսանա-
քար և կապար: Ամենից երկար ապրողի կեանքն է 100 տա-
րի: Դարբանդն իւր բոլոր գաւառներով ենթարկուած է
Դաղստանի ընդ. կառավարչապետութեան:

Ճ Ղ Բ Ը Յ Գ Ը Ի Ը Թ Ն Ե Բ

61) Ճղբաց գաւառներն ընկած են Ղուբա և Դաւաչի
գետերի, Կասպից ծովի և Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի
գագաթնագծի մէջ, որպէս յայտնած ենք կանխաւ: Գաւառ-
ներս խիստ հարուստ են առատ աղբիւրներով, վտակներով,
գետերով, տորոնով, բրնձով, ցորենով, նաւթահանքերով, լաւ
մշակուած տանձենի և խնձորենի պարտէզներով և միան-
գամայն նշանաւոր անտառներով, որոց մէջ լի են մեծամեծ
ընկուզի ծառեր: Համարեա՛ թէ գաւառներիս կէս մասն դաշ-

տային է, որ է շարունակութիւն Վատնեան դաշտի. իսկ միւս կէս մասն լեռնային, որ է Կովկաս մեծ և փոքր լեռնաշղթաների շարունակութիւնն:

Ճղբաց երկիրն բաժանուած է երկու մասի, դաշտային մասն կոչուած է ի Հնուց Շապորան ¹⁾, ինչպէս և այժմ. իսկ լեռնային մասն անուն չունի: Այժմ երկու գաւառներն ևս կոչոււմ են Ղուբայի գաւառ Ղուբա քաղաքի անուամբ: Այժմ դեռ նշմարոււմ է դաշտաբերանոււմ Շապորան քաղաքի աւերակն: Կարծիք չկայ որ քաղաքիս անուամբ Շապորան անունը ստացած է և գաւառս և Շապորան գետն: Այժմ գաւառագլուխ քաղաքն է Ղուբան:

Ղ Ո Ւ Բ Ա

Փոքրիկ քաղաքս, որ շինուած է Ղուբա կոչուած գետի աջ ափի բարձրութեան վերայ, մի Հարթակ տեղում, Հոգևորապէս ենթարկուած է Իարբանդի Հետ Շամախու առաջնորդութեան, իսկ մարմնաւորապէս Բագուի նահանգապետութեան իրաւասութեան: Քաղաքատեղի Հարթակս Վատնեան դաշտի շարունակութիւնից լեզուակաձև մտած է Ղուբայի Հարաւային լեռների և գետի մէջ: Քաղաքիս արևմտեան կողմում երևոււմ է Հպարտօրէն արձանացած Շահ-Իաղն, Հիւսիսային կողմում մերկ և տիրատեսիլ լեռնաշղթայ և Հարաւային կողմում, Հարթակի բերանից յանկարծ բարձրացած, անտառազատ լեռներ: Միայն բաց է արևելեան կողմն: Ընթերցողն անշուշտ մակաբերեց, որ խոր ձորի մէջ է Ղուբան:

Գետի ձախ ափի վերայ միայն բնակոււմ են Հրէայք, իսկ աջ ափի բարձրութեան վերնամասում Հայերն և ռուսներն և ստորին մասում սիւննու և շիա մահմետականներն:

¹⁾ «Սա (Շաթ-Խազն) շինեաց քաղաքս Հինգ յանուն Շաթայ՝ զՇաթառ (այժմ Փատառ), զՇամբոռ, զՇաքի, զՇրուան, զՇամախի, զՇապորան» (Կիրակ. եր. 113—114):

Քաղաքիս հայերն, որ գաղթած են ամենամեծ մասամբ Արցախից և փոքր մասամբ Շամախուց, զբաղուում են վաճառականութեամբ, մանրավաճառութեամբ, այգեգործութեամբ, գերձակութեամբ, կօշկակարութեամբ, սափրչութեամբ, հիւսնութեամբ և մասնաւոր ընկուզի կոճղի վաճառութեամբ:

Քաղաքս ունի 200 ծուխ հայ¹⁾, որոց մէջ կան 400 արականք և 350 իգականք, տարեկան միջին հաշուով լինում է 30 արական և 24 իգական ծնունդ, 20 պսակ և 14 նընջեցեալ: Ունի միայն մի քահանայ:

Հայք ունին մի փոքր, աղիւսաշէն եկեղեցի Ս. Աստուածածին անուամբ, որի շուրջն պարսպուած է անեփ տղիւսով: Պարսպի ներսում կան մի քանի պարտի, կեռասի և աքացի ծառեր: Եկեղեցու հիւսիսային դրան մօտ՝ արտաքուստ ամփոփուած է եկեղեցիս շինել տուողի մարմինն, որի խաչարձան տապանն կրում է հետեւեալ արձանագրութիւն.

«Յիշատակ մեռելոյն յաշխարհիս աղցաւոր
Զէ կոթող, ո՛չ գոյք, կայք, և ո՛չ այլ ինչ անցաւոր.
Հայեսցուք յայս տաճար առընթեր արձանիս,
Կառուցեալ մեծ ծախիւք հանգուցեալ իշխանիս:
Սա բարեաց գործոց իւր լիշէլիք գերակայ,
Յոր ննջեալ տէր գործոյն՝ հանապազ անմահ կայ,
Ստեփաննոս Լազարեանց, այլ բազմօք պիտանի,
Կանգնեաց զայս տաճար տուն Տեառն՝ մինչ էրն կենդանի:
Տուեալ Սա զԱստուծոյն Աստուծոյ ըստ կարի,
Ետ իւրոց նմանեաց օրինակ մի բարի. . . .
Փոխեցաւ առ Տէր 25 Սգոստի 1852 ամի,
Վաթսուն և երեք ամօք հասակի»:

Կից սմին մի այլ շիրմաքարի վերայ
«Հանգիստ Գրիգոր քահանայի Հայրապետեան Մելիք-

1) Սոյն հաշուի մէջ չեն այն մի քանի հայերն, որ առևտրի պատճառով մնում են Գուսարում:

Դադաեանց, որ էր Հայրենեօք 'ի Չափնի գիւղէն (Մեծ) Սիւնեաց վիճակի, որ Հանգեաւ 'ի Տէր 13 գեղեմբերի 1870 ամի, 85 ամեայ Հասակի»:

Նկեղեցու հարաւային կողմում պարսպի ներսում

Է'ի տապանիս դնի Շուշուայ քաղաքացի Յակօբ Բալաեանց այր բարի և առաքինի, օգնող եկեղեցեաց, աղքատաց, ննջեաց 19 մարտի 1880 ամի, քառասնամեայ Հասակի»:

Եկեղեցին ունի 7000 ըուբլի դրամագլուխ և մի ծխական միզասեան երկսեռ դպրոց, ուր ուսանում են 62 աշակերտք և 21 աշակերտուհիք: Դասաւանդողներն են մի աւագ ուսուցիչ, երկու վարժապետ և մի վարժուհի, որք ամենքն ստանում են տարեկան 1900 ըուբլի: Ներկայ պատ. Հոգաբարձուաց գործունէութիւնն արգիւնալի է և արժանի մեծ գովութեան, քանզի նախորդ Հոգաբարձուք յանձնած են ներկայ Հոգաբարձուաց 3500 ըուբլի, բայց այժմեան Հոգաբարձուք ո՛չ միայն կանոնաւոր վճարած են ուսուցչաց ուճիկները, այլ և աճեցրած են դրամագլուխը մինչև 7000 ըուբլի, շինել տուած են նոր և գեղեցկաձև նստարաններ, գրասեղաններ, գնած են ընտիր աթոռներ, կահ ու կարասիներ աշակերտաց, և աշակերտուհեաց և ուսուցչական սենեակների համար: Բաց յայսցանէ Հոգաբարձութիւնն յաջողած է սեպհականացնել եկեղեցուն ուսումնարանը, որ ունի բազմաթիւ սենեակներ¹⁾: Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի գովելի Հոգաբարձուք պարսպել տուած են Հանգստարանի շուրջը մինչդեռ առաջ անպարիսպ եղած էր: Օրինակելի են եւս աւանդուն Հոգաբարձուաց արգիւնալի ջանքերն:

Պատուական են Ղուբայի օգն, կլիման և ջուրն: Ամենաերկար ապրողի կեանքի թելն Հասնում է մինչև 100 տարի: Ամենանշանաւոր բերքն եղած է տորոնն, որի անկմամբ

¹⁾ Ուսումնարանի շինութիւնը նուիրած են Ղուբայի եկեղեցուն բնիկ Շուշեցի մեծ. Կրասիլնիկեան եղբարք, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

սնանկացած են 100000 ըուբլու հարստութեան տէր շատ գերդաստաններ:

Թէ Ղուբայի և թէ իւր գաւառների գլխաւոր բերքերն են որիզ, մետաքսի բոժոժ, ցորեն, գարի, տանձ և խնձոր, (խաղող մասնաւոր): Բայց արտահանում են գլխաւորապէս տանձը, խնձորը և ընկուզի կոճղը: Չիր են կտրում տանձը և խնձորը, չորացնում և վաճառում թէ իւրեանց տեղերում և թէ Ռուսաստանում:

Խ Ա Չ - Մ Ա Ս

62) Ղուբայից մինչև գիւղս 4 ժամ ճանապարհ է, 2 ժամ ուղղակի արևելք ընթանալով ձիով և 2 ժամ հիւսիսարևելք: Ճանապարհի երկու կողմերն Ղուբայի ստորոտից սկսեալ մինչև 20 վերստ տեղ դաշտի վերայ տորոնացանքսեր են անցործ մնացած. իսկ մինչև Խաչ-մաս գիւղն 15 վերստ տեղ, թանձր անտառներ և մացառուտ են: Խաչ-մասն ամբողջապէս շրջապատուած է վաղեմի անտառներով, հետևապէս և որջ արիւնարբու աւազակների: Գաւառապետի կարգադրութեամբ իւր օգնական մեծ. Բահրամ-Բէկ Գեօզաեանցն մեզ հետ դրաւ 15 զինեալ ձիաւորներ ապահովութեան համար:

Խաչ-մաս գիւղն հիմնուած է Վատնեան դաշտի շարունակութեան վերայ, մի գեղեցիկ դաշտահովտում: Գետակի աջ ափում բնակում են հայերն, իսկ ձախ ափում սուլնու և շիա մահմեդականներն: Ջրարբի են անդերն, գեղեցիկ մըշակուած են որթայգիներ, տանձենեաց, խնձորենեաց, թթենեաց, նռնենեաց և ընկուզենեաց պարտէզներն և ցորենի, գարու և որիզի արտօրայքն և աճուներն: Տեղական բերքերն են մետաքսի բոժոժ, բրինձ, խաղող, գինի, ընկուզ, նուռն, դեղձ, սերկևիլ, թուզ, ցորեն, գարի և բրինձ, որք են բնակչաց զբաղմանց առարկաները:

Հայք ունին մի նորաշէն եկեղեցի, որ տակաւին օծուած չէ: Եկեղեցին շինուած է ամբողջապէս թրծեալ աղիւսով և կրացելով, որ գեղեցիկ է և բարձրաշէն, միայն կաթուղիկէն ցած է: Եկեղեցու արեւմտեան կողմում, ներքուստ շինուած են յատկապէս երկու փոքրիկ խորաններ դրան աջ ու ձախ կողմերում: Հիւսիսային խորանումն ամփոփուած է Յովսէփ-Բէկ Զաւատ-Բէկեանի մարմինն: Մարմարին տապանաքարի վերայ՝ Հիանալի նմանութեամբ՝ քանդակուած է Յովսէփ-Բէկի պատկերն իւր չեչանեան հագուստներով, զէնքերով և վառօդչարաններով: Տապանաքարի միւս մասերի վերայ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնն:

«Աստ հանգեալ երևելի և մեծանուն նոր-Խաչ-մազու կալուածատէր Հայկազն տոհմին Ղազարեանց Յովսէփ-Բէկն Զաւատ-Բէկեան, որ թշնամեաց գաղտնի դարանագործութեամբ փոխեցաւ իրա (իւր) ատրճանակով Ղլէզի իջլանում Ղուբայ նահանգիս: Ծնունդն 5 մայիսի 1824 թիւ. մահ նորա 1 սեպ. 1862 թիւ»:

«Պարծիր տապան քաջազանց,

Կրում ես ծոցիդ ոչ զալլ ոք,

Զայր հուժկու բանիւք, զինովք

Ա. գ. թշնամիս անողոք,

Դիւցազն մի Քրիստոսեան,

Զքաջ հայասէր Աղուանեան,

Որ թշնամեաց ածէր սարսուռ,

Ազգիս կացեալ պատնէշ կուռ,

Որ աղքատաց օրն 'ի բուն,

Պաշտպան լինէր աննկուն

Որ դրօշմեց զանմահ անուն

Խոր սրտերում անջինջ, անբեկ,

ԶԶաւատ-Բէկեան Յովսէփ-Բէկ:

Դ՛ն, սփ, որ յամենայնի կացեր անյաղթ,

Միայն յաղթեալ քոյդ հրազինօք 'ի դարանի,

Թէ և ննջես քուն լաւիտենի,
Չեն քեզ պակաս սիրակէզ
Եւ ոչ մըմունջք աղեկէզ»:

Իսկ Հարաւային խորանում ամփոփուած է եկեղեցիս իւր ծախքով կառուցանող Պետրոս-Բէկի մարմինն, որ Հարազատ եղբայր է նոյն Յովսէփ-Բէկին: Բայց դեռ պատրաստ չէ Պետրոս-Բէկի տապանաքարն:

Կարևոր համարեցինք տալ մի տեղեկութիւն այս իշխանազն տոհմի մասին:

Շատ ժամանակ առաջ գիւղումս բնակած է բնիկ Աղուանցի, իշխանազն, Ղազար անուն մի քաջ տղամարդ: Սա, ինչպէս իշխանազն և պապենական կալուածոց միակ ժառանգ, իշխում է Խաչ-մասի և ինն մահմետական գիւղերի վերայ: Նրջաբնակ մահմետականներն բազմիցս՝ յարձակումներ են անում սորա վերայ, սակայն՝ միշտ յետ են մղւում յաղթուած և կորագլուխ, վասն որոյ դրօշմում են սորա վերայ Բալա-Ղազար մականունը, որ է Փորձանք-Ղազար: Բալա-Ղազար-իշխանն, ցմահ անյաղթ մնալով և ամեն տարի գիւղերից իւր հարկերը և հողային տասանորդներն առնելով, թողնում է Ջաւատ-Բէկ անուամբ միակ որդին, կտակում սմա իւր քաջութիւնը և փոխում առ Աստուած:

Համանման հօրն քաջութեամբ և բարի համբաւով Հեռանում է աշխարհիցս և Ջաւատ-Բէկն՝ թողնելով երեք որդի Բալա-Բէկ, Յովսէփ-Բէկ և Պետրոս-Բէկ: Սոքա ևս վախճանուած են թողնելով առաքինի և քաջանուն: Թէև վախճանուած են սոքա ամենեքեան, սակայն տակաւին կենդանի և խօսուն են սոցա անուններն, քաջութիւններն, առաքինութիւններն և բարեպաշտութիւններն ամբողջ Ռարբանդի և Ղուբայի գաւառաբնակ ժողովրդոց մէջ:

Բարեհամբաւ տոհմիցս միայն կենդանի են Պետրոս-Բէկի ամուսին Կատինկայ տիկինն, որ Մելիք-Բէկլարեանների ցեղիցն է, և իւր միակ ժառանգ օրիորդ Հռիփսիմէն, որ նոր

ամուսնացած է պ. բժիշկ Միքայէլ Զալեանցի հետ:

Եկեղեցու մօտ դատարկ մնում է ուսումնարանն առանց աշակերտի, իսկ գիւղն՝ առանց քահանայի, վասն զի անցեալ տարի քահանան սպանուած է անխիղճ աւազակներից: Շատ զարմանալի է որ վիճակիս գեր. առաջնորդն անհովիւ թողած է գիւղիս ժողովուրդն, որ մաքառելով հազարաւոր տարիներ Պարսից կրակների և Արաբացոց և Լէկզիների սրերի և բռնութեանց դէմ, ձղբաց ամբողջ ցեղից միայն պահպանած է իւր հայ գաւանութիւնը և եկեղեցին: Այժմ տաճկերէն է խօսում ժողովուրդս, վասն որոյ ճարահատեալ մի քանի քարոզներ խօսեցի տաճկերէն լեզուով և մխիթարեցի: Ողորմելի ժողովուրդն շարունակ արտասուք էր թափում մինչև քարոզների վերջն. փառաբանում էր զԱստուած, որ արժանի արաւ զինքը քարոզ լսելու...

Գիւղումս կայ 32 հայ ծուխ ¹⁾, 110 արական և 84 իգական: Տարեկան լինում է 12 ծնունդ, 4 պսակ, 8 ննջեցեալ:

Ամբան խիստ անտանելի է տեղիս հեղձուցիկ օդն և եղանակն:

Գիւղիս արևելեան կողմում կայ երկու հանգստարան, փոքրն՝ կէս վերստ գիւղից հեռի, իսկ մեծն՝ մի վերստ: Երկուսն ևս ծածկուած են անտառախիտ ծառերով և թանձրամած մացառներով: Մեծ հանգստարանի տարածութիւնն է մօտ մի վերստ, իսկ փոքրինն՝ պակաս: Տապանաքարերից մեծ մասն անյայտացած է հողերի մէջ, մի մասն՝ կիսով չափ, կէս մասն մամուպատ և կէս մասն թագնուած շամբերում: Ամբողջ երկու օր հետազօտեցինք 16 բահաւոր, կայնաւոր և ցահատաւոր մարդիկներով, ուր ներկայ էր և գիւղապետն:

Արձանագրութիւններից երևում է որ Փրկչական 573 — 1890 թիւն ամփոփուած են ննջեցեալներ: Հեռաւոր ժամանակաւ ամփոփելոց շիրմաքարերի վերայ չկան արձանագրու-

1) Ս. եպ. Զալ գրած է 50 տուն:

թիւններ, այլ քանդակուած են նետ, աղեղն, վահան, թուր, երկսայրի, ձիաւոր հեծեալ, գուգան, պատերազմի պատկերներ ևն: Շատերի վերայ փորագրուած են հանգուցելոց արուեստների յայտարար նշաններն, որք են դերձակի, կօշկակարի, պայտառի, հիւսան, գուգանակապի, հացագործի, ևն ևն գործիներ և սազ, սանթուր, քեամանչայ, շեփոր, փող, տնկլբազ ևն նուագարաններ:

«Այս է հանգիստ Սողոմոն քահանային թվ. ԻԲ.»:

«Այս է հանգիստ Եսային, որ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս թվ. ՀԲ.»:

«Այս է հանգիստ Կարեստանտ¹⁾ Խոջա Աջատուրին թվ. ՄԳ.»:

Հին անուներ արական իգական

Թարխան, Եթար

Հասան, Հաւիշ

Ուլուխան Եազկուս

Սաւալան Գլրստան

Մեծ հանգստարանումն է և «Բալա-Ղազարի» գերեզմանն:

Երեք օր ամեն ճիգ թափեցինք և ամեն ջանք 'ի գործ դրինք գտնել Սենեքերիմ թագաւորի տապանաքարը, որի մասին գրած է Ս. եպ. Ջալալեանցն. «Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի» բայց անհնարին եղաւ գտնել: Ապա գիւղից բերել տուին պառաւ կանայք, որք աներկբայ գիտէին թագաւորի մահարձանի տեղը: Բայց որքան մեծ եղաւ պառաւների զարմանքը, երբ տեսան որ անյայտացած էր թագաւորի մահարձանն: Իսկոյն զարմանքն փոխուեցաւ լացի և լացն՝ արտասուաց: Խեղճ կանայքն լալով պատմեցին.

«Ամեն տարի մեռելոցի օրերում գալիս էինք գիւղովին, օրհնել տալիս Սենեքերիմ թագաւորի գերեզմանը. ապա եղերերգ երգելով, լալով արտասուք էր թափում կանանց դասն. և ապա բաց էինք անում սուփրաներ, տալիս թագաւորի անունը և խմում ողորմաթասը¹⁾: Բայց մի քանի

1) Սովորութիւն կայ Աղուանից երկրում մեռելոցի օրերում

տարի է որ զաչաղների ¹⁾ երկիւղից չենք կարողանում գալ
Հանգստարանս, երևում է որ տարել են թագաւորի քարը...»
Արգարե տեղ տեղ երևում է մեծ և փոքր Հանգստարան-
ներում ²⁾, որ գողացած և տարած են տաշած քարերից,
որոց տեղերն մնացած են փոսեր միայն:

ԱՐՔՈՒՆԻ ՉՄԵՐԱՆՈՑ

63) Մեծ Հանգստարանի արևմտեան Հանդէպ կայ մի
տափարակ տեղ, որ բարձրացած է իւր շրջապատի գետիննե-
րից: Տափարակիս, որի տարածութիւնն է կէս վերստ, շրջա-
պատն փորուած է խիստ խոր և լայն խրամ, որից ելած Հո-
ղերը թափած են տափարակի եզերքներում, որք ձևացած են
իբր պատնէշ: Արդէն տափարակի հիւսիսային և հարաւային
կողմերով վազում են երկու գետակներ, որոց ջրերը ժամա-

գնալ Հանգստարան կերակուրներով, գինով և օղիով: Տխուր ե-
ղանակով լալուց յետոյ օրհնել են տալիս Հանգիստները, խումբ
խումբ նստառում խոտերի, կամ գետնի վերայ, վայելում են կե-
րակուրը և Վստուած ողորմի այս ինչ անուն ննջեցեալի հո-
գուն» ասելով խմում բաժակները, ահա այս է ողորմութասը:

1) Մարգասպան աւազակներ, տէրութիւնից ապստամբ:

2) Հայկական արձանագրութիւններով և սրբատաշ մահար-
ձաններով զարգարուած Հանգստարաններ կան նաև Պարսխում
թրքարնակ գիւղի մօտ, որ 3 ժամ հեռի է Խաչ-մասից դէպի
արևելք ծովի մօտ, Վէլէմիւր գիւղի մօտ, որ շատ հեռի չէ
Պարսխումից, Բոստանչի գիւղի մօտ, որ նոյնպէս շատ հեռի
չէ Վէլէմիւրից: Հանգստարաններիս թուականն սկսած է Փրկչ.
580—1796: Երևի թէ սօքա ևս գաղթած են Զուրովի ժա-
մանակ:

Ցաւալի է տեսնել, որ աւերիչ մահմետականներն տարած
են և տանում են տապանաքարերից շատերը: Այս տեղերբում
չկան բրիտանաց բնակիչներ, այլ մահմետական են ամբողջապէս:
Զարմանալի՜ երևոյթ, բրիտանաց ննջեցեալք անգամ կողոպտ-
ւում են իւրեանց նուիրական քարերից.....:

նակաւ թողած են խրամների մէջ, որով տափարակն եղած է ինչպէս մի կատարեալ կղզի: Հարաւային խրամի վերայ եղած է շարժական կամուրջ մուտքը բանալու և փակելու համար: Պատմում են աւանգուժեամբ թէ տափարակիս վերայ եղած է Սենեքերիմ և Գրիգոր թագաւորաց ձմեռանոց պալատն: Պալատումս վախճանուած և հանգստարանումս թաղուած է Սենեքերիմ թագաւորն, այս պատճառաւ իբրև նուիրական տեղի սուրբ են այս տեղերն:

Բոլորովին քանդուած և հիմնայատակ եղած է պալատըն: Բայց տափարակի երեսն լի է թրծեալ աղիւսի բեկորներով: Տափարակի հիւսիսային կողմում՝ երեք տեղ նշմարուում են պալատի հիմքի հետքերն:

Ազնիւ Բահրամ-բէկի շնորհիւ 12 զինեալ պահապաններով վերադարձանք Ղուբա բոլորովին անվնաս:

Թ Ա Լ Ա Ի Ի

64) Ղուբայի գաւառապետ բարձ. Անգրէյ Միխայելովիչ Ստափանսկին այցելեց մեզ Ղուբայում և հարցուց. Արգեօք Հանգիստ և անվնաս զնացիք և վերադարձաք»: — «Այո, Ձերդ բարձրատառութեան զգուշաւոր հոգատարութեան շնորհիւ բոլորովին հանգիստ և անվնաս: Ուրեմն բարեհաճեցէք ընդունել ամենախորին երախտագիտութեանս հաւաստին»:

Ի միջի այլ հարցերի յայտնեցինք հանգստարանների դրութիւնը և խնդրեցինք պատուիրել մահճմետականաց, որ զոնէ այսուհետև անխղճաբար չկողոպտէին ննջեցելոց քարերը (ինչպէս խնդրած էինք Գուրի գաւառապետի օգնական ազնիւ Օհանջան-բէկից): Խոստացաւ իսկոյն և եթ կատարել մեր խնդիրը: Ապա յուսադրեց զմեզ թէ Քիլվարի ճանապարհն երկիւղալի չէ, այսու ամենայնիւ 'ի պատիւ Ձեր այժմ Ձեզ հետ կ'ըրկեմ երկու արքունի, զինեալ, քաջ ձիււորներ: Վերստին յայտնեցինք մեր խորին յարգանքը: Փո-

խաղարձ այցելութիւն տուած ժամանակ բարձր. գաւառապետն ցանկութիւն յայտնեց ներկայ գտնուիլ Քիլվարի եկեղեցու օծման հանգիսին: Աեծ սիրով ընդունեցինք այս առաջարկութիւնը և արտայայտեցինք խորին շնորհակալութիւն այն զգացմանց համար, զորս ունէր առ հայոց ժողովուրդն և եկեղեցին: Բայց խնդրեցինք որ սպասէր և խոստացանք օծումից 3 օր առաջ հրաւիրել նամակաւ նորին բարձրապատուութիւնը:

Խօսելով հրաժարական քարոզը հեռացանք Ղուբայից, որից մինչև Քիլվար, ասացին, 35 վերստ է վերի ճանապարհով: Համարեա՞ թէ շարունակ անցանք տանձենեաց և խընձորենեաց պարտեզների միջով: Այս ճանապարհն անցնում է փոքր-լեռնաշղթայի և կովկասեան մեծ-լեռնաշղթայի միջև ընկած հովիտների միջով: Բնակիչք առհասարակ մահմետական են: Ճանապարհի կիսումն է Թալաբի գիւղն: Իջանք գիւղիս հոգևոր դուռն Ա. Հմատ-Աղա-Ախունդի տունն, որ մի յարգելի անձնաւորութիւն է և բաւականին զարգացած: Թալաբին կրկին է — Վերին և Վարին: Ախունդն առաջնորդեց մեզ անձամբ հանգստարանն, որ շատ հեռի չէ Վարի-Թալաբուց: Գտանք միայն հետևեալ արձանագրութիւնները և այն գետնից փորելով և հանելով.

«Աստ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս . . . թ. Ծէ»:

«Այս քար, Աստուած ողորմի . . . թ. ՈՂ»:

«Աստուած ողորմի Մխիթարիս . . . թ. ԶՀԸ 1)»:

Մի կիսատ քարի վերայ քանդակուած է նետ և աղեղն: Քարերը կրկին թաղել տուինք հողում: Աւելորդ է կրկնել թէ տարած են հանգստարանիս քարերի ամենամեծ մասը, միայն մնում են այժմ հողով ծածկուածներն:

Վերին և Վարի-Թալաբներն մօտ են իրարու. բայց և կեղեցին շինուած է Վերի-Թալաբում: Կիսաւեր է եկեղե-

1) Եղծուած էին կէտադրեալ տեղի բառերն:

ցին, որ ցանկապատուած է դժնիկ փուշերով, աւերակը մաքուր պահելու համար:

Պատմեց ինքն Ախունդն թէ «ոմն մահմետական մի քանի տարի առաջ կամենում է սեղանի ետեւից քարեր քանդել և տանել, բայց իսկոյն ծռւում է պարանոցն և սկսում է սաստիկ տագնապիլ: Այս պատճառաւ մորթում են մատաղներ և վառում մոմեր, ապա վերստին ուղղում է պարանոցն, վասնորոյ նոյն մահմետականն ամեն տարի ամրացնում է ցանկապատը և շատ հիւանդներ տանում և վառում են հաւատով մոմեր և առողջանում»:

Եկեղեցուցս փոքր ինչ հեռի կայ լայնատարած Հայ Հանգստարան, որոց մէջ կան նաև շատ քահանայից գերեզմաններ: Գրեթէ մահարձան քարերից կէս մասը տարած են....:

Վերադարձանք մեր հիւրընկալի բնակարանն, Ահմատ Աղա Ախունդն, որ 'ի պատիւ մեր ոչխար մորթել տուած և կերակուր պատրաստել տուած էր, ճաշի վերայ, մեր խնդրանօք, սկսաւ պատմել. «Անցեալ տարիներում վախճանուեց 110 տարեկան ոմն ծերունի, որ յաճախ պատմում էր թէ. Վիլզումս 500 հայոց տուն կար և 5 քահանայ: Խեղճ հայերն, ձանձրանալով Լէկզիների յաճախակի աւարառութիւններից և նեղութիւններից, մօտ 100 տարի առաջ (Զուբովի ժամանակ) փակեցին եկեղեցու դռները, մեծ, փոքր լալով համբուրեցին նորա սեմերը և գնացին Ռուսիա: Բայց ութը գերդաստանն լետ բերին աղաչելով և թախանձելով: Այս 8 գերդաստանը լետոյ բռնի մահմետական դարձրին, որք աճելով բազմացան այսչափ: Եկեղեցին մնում էր միշտ կանգուն և մեզանից շատերն գաղտնի գնում էինք, մոմեր վառում և հայերէն աղօթքներ անում: Եթէ գիւղերումս դեռ լսում էք հայերէն անուններ. «Արթին ուշադի, Բաղդասար ուշադի, Օհան օղլի» ևն, պատճառն այն է որ գոցա հայրերն և պապերն հայ եղած են»: Այժմ երկու գիւղերումս կայ 330 տուն,

որ բաղմացած է 8 տնից: Եկեղեցին շարժից փլած է: Ահա այս է գիւղիս հայոց մասին ճշմարիտ տեղեկութիւնն:

Ք ի Լ Վ Ը Բ

65) Ծնորհակալութեամբ հրաժեշտ տուինք և հեռացանք Թալաբուլց, որ ձղբաց երկրումն է, բայց բնակիչք խօսում են որպէս թէ Լփնաց բարբառով: Արդէն անցած էինք Աղ-չայ, Ղարա-չայ և Չաղաջուխ գետերով. անցանք նաև Վալվալա և Շասօրան գետերով և բարձրացանք Քիլվար գիւղն:

Այս գիւղն հիմնուած է Կովկասեան Մեծ-լեռնաշղթայից Փոքր-լեռնաշղթայի վերայ կախուած մի լեռնաբազկի վերայ՝ որի հիւսիսային կողմով հոսում է Շասօրան գետն:

Բարեխառն են գիւղիս օդն՝ և կլիման, հաճուական՝ դիրքըն և տեսարանն, ցուրտ և բարեհամ ջուրն, բերրի և արգիւնաւոր հողն. միայն ծանր է լինում օգոս. ամիսներում. տօթակէզ և տաղտկալի օդն պատճառում է տենդաբեր հիւանդութիւն:

Գիւղիս շրջակայքն ծածկուած են տանձենեաց, խնձորենեաց և թթենեաց գեղեցիկ պարտէզներով: Տեղական բերքերն են ցորեն, գարի, բայց ոչ ծախելու: Իսկ նշանաւոր բերքն է տանձի և խնձորի չիրն, որ լաւ գնով ծախուում է:

Ահա ժողովրդեան զբաղմունքն:

Քիլվարում կայ մօտ 100 ծուխ միայն հայ բնակիչ, 220 արական և 200 իգական: Տարեկան լինում է 15 արական և 11 իգ. ծնունդ. 10 պսակ և 10 ննջեցեալ: Ունի մի քահանայ, որ պատրաստում է մի քանի փոխասաց:

Գիւղիս եկեղեցին երեք անգամ շինուած է՝ ի հիմանէ. Ա. Աղուանից Գրիգորիս Ա. կաթողիկոսի հիմնարկութեամբ Բ. հայոց ՌՉՁ.-ին Աղուանից Թովմայ կաթողիկոսի օրով:

Գ. 1877-ին ամբողջապէս թրմեալ աղիւսով և ընդարձակ, 4 սեան վերայ:

Ա. և Բ. անգամ շինուած են տեղական ժողովրդեան տրօք, իսկ գ. անգամ կառուցեալ է հանգանակութեամբ պ. Միրզաջան Յովհաննիսեանի, որ իրաւունք ստանալով հանգանակած է Ղզլարի, Հաշտարխանի, Գարբանդի, Ղուբայի և Բագուի բարեպաշտ հայերից: Միրզաջանի մահից յետոյ հանգանակութիւնը շարունակուած է Արցախի Խաչեն գաւառի Սէյդիշէն գիւղացի Ներսէս-բէկ Սարուսեանցն և աւարտուած եկեղեցու շինութեան թերին—կաթուղիկէն և տանեաց թիթեղամածը:

Օժուեցաւ 1890 թիւ մայիս 27-ին խորանն յանուն ս. Գրիգորիսի Աղուանից Ա. կաթուղիկոսի, իսկ եկեղեցին՝ յանուն ս. Գրիգոր Լուսաւորչի: Օժման հանդիսին ներկայ էին գաւառապետ բարձ. Ստափշանսկին, Ղուբայի առաջաւոր հայերն և շրջաբնակ մահմետականներն:

Քիլվարցիք ևս խօսուած են ըստ ասութեան իւրեանց Լփնաց բարբառով. երևի թէ ճիղքք ունեցած չեն առանձին բարբառ կամ կորած է: Այժմ Ղուբա գետից մինչև Աւշարան խօսուած են ընդհանրապէս նոյն բարբառով: Սակայն ամենքն զիտեն և տաճկերէն: Տիրող աղանդն է Եիա կրօնն:

Բայց առանց մի քանի խօսք ասելու կարելի չէ հեռանալ Քիլվարից: Գիւղիս ժողովուրդը հանգիստ խղճով կարելի է անուանել կենդանի նահատակ: ձղբաց ցեղիցը միայն մընացած է հայազաւան Խաչ-մասն և Քիլվարն: Հարկ է ի նկատի ունենալ որ Խաչ-մասի հայութիւնը պահպանած են Բայա-Ղազարն, իւր որդին և թոռներն: Բայց Քիլվարի ժողովուրդն ինքնին պաշտպանած է ցարդ իւր հայութիւնը: Քիլվարի շրջապատի բնակիչներն մահմետական են ամբողջապէս և գիւղս հեռի է Ղուբայի հայերից 35 վերստ տարածութեամբ: Քիլվարի հայն բազմիցս զոհ տուած է իւր նիւթական կարողութիւնը, իւր վարելահողերի մի մասը և

որ մեծն է՝ իւր զաւակները մահմետականաց բռնութեանց
և բռնաբարութեանց, այսուամենայնիւ իւր քաջութեամբ
անխախտ պահպանած է իւր զաւանութիւնը, հաւատը և
եկեղեցին: Վերջապէս մեծ գովութեան արժանի է գիւղիս
ժողովուրդն, բայց այժմ կարօտ մխիթարութեան, խրախու-
սութեան, քարոզի և քաջալերութեան: Այս պարտակատարու-
թիւնն վերաբերում է Շամախու թեմի առաջնորդութեան:

Բարձ. Անգրէյ Միխայէլովիչն ¹⁾ ահարկու հրամաննե-
րով սաստիկ պատուիրեց շրջաբնակ մահմետականների հո-
գևոր և մարմնաւոր գլուխներին, որք ներկայ էին, երբէք
չվնասել որևէ անկարգութեամբ Քիլվարի հայոց և ապա գո-
հութեամբ հրաժեշտ տալով գնաց Ղուբա:

Քիլվարի խեղճ ժողովուրդն ամբողջ 15 տարի կարօտ
մնացած էր պատարագի . . . եկեղեցու թերութեան պատ-
ճառաւ: Թէ որքան մխիթարուեց պատարագներ տեսնելով և
հաղորդուելով և 10 օր շարունակ քարոզներ լսելով (ստի-
պուած էի տաճ. լեզուաւ խօսել, որպէս զի հասկանային):

Ք Ի Լ Վ Ե Ր Թ Գ Ո Ւ Ր Ջ Ը

66) Քիլվարի արևմտեան կողմում, 3 վերստ հեռի, կայ
Ձէյուա անուն մի գիւղ, որի բնակիչներն հայադաւանութիւ-
նից դարձած մահմետական են: Գիւղիս գլխին, մի մեծ կաղ-
նի ծառի տակ կայ մի սագաձև տաշուած մահարձան, որի
երկարութիւնն է մօտ 10 թղաչափ: Թէև հեռաւոր ժամա-
նակի խարտոցն խարտած, լափած և եղծելով թափած է ար-
ձանագրութիւնը, սակայն քարի աջ կողմում մնացած են Տ
և Յ գրեր:

Գերեզմանից վերև՝ ճանապարհի երկու կողմերով ամ-
փոփուած են շատ հին ժամանակիս ննջեցեալներ: Այս մի

¹⁾ Ահհայի է այս պատուական անձն:

ընդարձակ հանգստարան, է որի միջով հնուց եղած է փոքր կածան: Զառիվայր կածանովս հետզհետէ հոսած են անձրևի հեղեղներ, այնպէս որ այժմ կածանն ձևացած է 2—3 սա- ժէն լայնութեամբ և սափէնից աւելի խորութեամբ մի ա- հագին խրամ: Խրամիս երկու կողմերում երևում են հարիւ- րաւոր կմախքներ, որք ամփոփուած են շերտաքարերից յա- տուկ շինուած արկղների մէջ: Օրինակ 1 շերտաքար գետնա- մած, 2 կողակալ, 1 գլխակալ, 1 ոտնակալ և մի կափարիչ: Հեղեղները տարած են շատերի գլխակալ և շատերի ոտնակալ քարերը, վասն որոյ ամբողջապէս երևում են կմախքներն, մանաւանդ ահագին կմախքներ և չափազանց մեծ գլուխներ: Գոնէ մենք կարծում ենք, որ կռապաշտ դարերից մնացած է հանգստարանս, մահմետականներն շատերի միջից հանած են հին դրամներ և առնացի ու կանացի զարդեր, բայց որ- քան աշխատեցինք տեսնել, անկարելի եղաւ, զի ոչ միայն գաղտնապահ են, այլ և վախենում են կառաւարութիւնից յայտնել:

Խ Ա Յ Ն Ի Ա Ի Ե Ր Ա Կ Գ Ի Ի Ղ

Քիլվարից մի ժամ հեռի հիւսիսային կողմում կայ Խաչնի անուն մի աւերակ գիւղատեղի, որի մէջ դեռ մնում է եկե- ղեցու աւերակն: Եկեղեցու ընդարձակութիւնից երևում է որ բազմամարդ եղած է գիւղս, որի մօտ է հանգստարանն. բայց տարած են տապանաքարերի ամենամեծ մասը. իսկ տաճարի քարերից բերած են Քիլվարի նոր եկեղեցու հիմ- քերը լցնելու համար:

Ո Ի Լ Վ Ա Ր

Քիլվարի հարաւ-արևմտեան կողմում, 4 վերստ հեռի կայ Ուլվար անուամբ մի աւերակ փոքր գիւղատեղի, որի մօտ տակաւին երևում են և եկեղեցու աւերակն և հանգս-

տարանն: Տապանաքարերի վերայ կան արձանագրութիւններ: Զէյվացիք գրաւած են ուլվարցւոց գետինները և այգիները. այսու ամենայնիւ գետիններն և պարտէզներն ցարդ պահած են նախորդ տէրանց անուանները, ինչպէս են Ստեփանէրի, Օհան երի, Արթիւն երի, Ստեփան բաղի, և այլն:

ԳԻ-ԽԱՆ ԿԸՄ ՕՀԱՆ-ԽԱՆ

Քիլվարից գէպի արևելք մօտ մի ժամ հեռաւորութեան վերայ կայ մի աւերակ գիւղատեղի Գի-խան անուն: Որոշակի երևում են տնատեղերն և հանգստարանն: Բայց արձանագրութիւն կրող քարերից շատերը տարած են մահմետականք և տանում են հետզհետէ. . . :

Քիլվարցի Գաբրիէլեան Օհանի հարիւրամեայ մայրն— Մարգարիտն—որ ականատես եղած է (այժմ վախճանուած է) պատմած է բազմիցս թէ՛ Գի-խանն եղած է Արցախեցի Օհան-խանն: Հայազգի Օհան-խանիս Գի մականունը տուած են չգիտեմ թնչ յատկութեան պատճառաւ: Միայն հաստատ գիտեմ, որ Օհան-խանն Արցախից իւր հետ բերած էր մօտ 100 ծուխ և բնակութիւն հաստատած գիւղումն, որ իւր անուամբ կոչուում է Օհան-խան: Օհան-խանն տիրապետած էր շրջաբնակ թուրքերի (մահմետականաց) գիւղերը իւրեանց հողերով: Բայց Թալաբի, Խաշնի, Ուլվար և ուրիշ գիւղացւոց հետ գնացին Ռուսաստան ¹⁾:

ՅԻՀԱՐ-ԵՐԻ-ՅՈՒ ԲԵՐԳԵՔԵՂԱՔ-ՃՂՐԱՅ

67) Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայից գէպի արևելք թե-

1) Ճղբաց երկրից Ռուսաստան գաղթողներն բնակութիւն հաստատած են Մոզդոկի կողմերում Ղուրա և Մաջառ և Ղլլարի Սարաֆան գիւղերում: Գաղթականներն ցարդ պահպանած են իւրեանց հետ տարած լեզուն, հայերէնի հետ միասին:

բուսած մի բարձրագոյն սարահարթի վերայ կայ մի աւերակ քաղաքատեղի Շինար-երի անուամբ, որ մօտ 4 ժամ հեռի է Քիլվարից: Պարիսպներն շինուած են եղել արտաքոյ սովորականի հաստ հաստ, լայն լայն և երկար երկար թրճեալ աղիւսներով: Թէև այժմ կործանուած են պարիսպներն, սակայն մնում են հիմքերն, որից երևում է որ քաղաքս շատ մեծ եղած չէ: Պատերի թանձրութիւնն եղած է մօտ 1 սաժէն:

Քաղաքիս մէջ բուսած են ահագին հաստութեամբ և բարձրութեամբ կաղնի և հաճարկի ծառեր, որոց հաստաբուն արմատներն քանդելով տների հիմանց պատերը՝ դուրս թափած են բեկորները: Տներն ևս շինուած են եղել կրաշաղախ ցեխով և աղիւսներով: Պարսպիս մէջ անպակաս են արջ, ինձ և յովազ գազաններ և կինճեր, եղջերու և քօշ վասն որոյ առանց հրազինի վտանգաւոր է մերձենալ: Շինութիւններից երևում է որ խիտ առ խիտ եղած են բնակարաններն, որոց մէջ նշմարւում է եկեղեցու աւերակն: Մի քանի տարի առաջ ուժգին հողմից արմատախիլ տապալուած են մի քանի հաստ ծառեր. որոց արմատներն գետնի տակից դուրս հանած են երկու մեծ, պղնձեայ կաթասներ, ինչպէս պատմում են ականատեսներն: Հիանալի է տեղիս օդն, սքանչելի տեսարանն և գերազանց ջուրն և ամուր՝ դիրքն:

Հաւանական է որ այս է ձղբաց Յռի բերդաքաղաքն, վասնզի բացի սորանից ձղբաց գաւառներում չգտանք ուրիշ աւերակ կամ շէն քաղաքատեղի, որ համաձայն լինէր Կալականդուացու գրածին: Այստեղ հիմնած էր Քրիզորիս Ա. կաթողիկոսն Աղուանից եկեղեցի, ուր և ամփոփած էր Պանդալեոն վկայի մասունքը, որն յետոյ գտնուեցաւ Վաչական բարեպաշտի օրով (Մով. Կաղ. Ա. հատ. ժԹ. ԳԼ):

Ահա այս է Աղուանից Գ. բերդը:

Խ Ը Լ Թ Ը Ն Ի Ը Մ Ը Բ Ը Ն Ո Յ

68) Բերգաքաղաքիս արևելահարաւ կողմում է Խալթանի ամարանոցն, որ կոչուում է Նովուր-Նլակ: Միւնոյն լեռնաշղթայի շարունակութեան վերայ, արևելահայեաց լանջի ստորոտում շինուած է մի փոքր գիւղ, որի բնակիչք են մահմետականք: Գիւղիս տեղն մի կանաչազարդ, բարձրահայեաց սարահարթ է, որի արևմտեան, հարաւային և արեւելեան կողմերն աղեղնապատ, գոգաւոր և ծաղկազարդ լեռներ են, իսկ հիւսիսային կողմն բաց և խորանդունդ ձոր: Գիւղիս մօտ են լճակներն, որոց մասին գրած ենք արդէն: Գիւղիս միջովն է ճանապարհն, որ տանում է Շամախի, իսկ ձղբաց և Լփնաց սահմանագլուխն է Գաւաչի գետն, որ հոսում է գիւղիս արևմտեան կողմից, աղեղնաձև շրջան անում հարաւից և հետզհետէ ընթացքը ուղղում գէպի հիւսիս: Գետիս և Խալթանի ամարանոցիս մէջ է այն երկար գառիվարն, որ կոչուում է Էշշակ-եօխուշի: Լանջովս մինչև գետն իջնելն տևում է ամբողջ մի ժամ, իսկ գետիցս ամարանոցն ելնելն՝ երկու ժամից աւելի: Ամարանոցիս սարահարթը Վարդէզրուակ է անուանում Կաղականգուացին (Բ. հատ. ԼԹ. ԳԼ): Սարաւանդիս վերայ բուքի բռնուած են Խորայէլ եպիսկոպոսն և իւր ընկերներն:

Լ Փ Ն Ը Յ Ե Բ Կ Ի Բ

69) Ինչպէս գիտենք կանխաւ, Լփնաց ցեղն բնակում էր և բնակում է այժմ Գաւաչի և Սուղայիդ գետերի, Կասպից ծովի և Կովկասեան մեծ-լեռնաշղթայի գագաթնագծի հիւսիսահայեաց լանջերի միջավայրերում: Լփնաց ցեղն այժմ կոչուում է Լահիճ և պահած է ցարդ իւր առանձին բարբառը, որի մասին յայտնած ենք առաջուց:

Լփնաց երկիրն բազկացած է լեռներից և դաշտակնե-

ներից: Լեռնամասերի արևմտեան կողմերն գրեթէ կիսով չափ անպէտք ապառաժներ են, իսկ արևելեան կողմերն շատ տեղերում կան պատուական վարելահողեր, խոտահարքեր, անտառներ, սքանչելի ամարանոցներ, նշանաւոր ջրեր և ամուր բերդեր և օգտակար հանքային ջերմուկ:

Համարեա թէ ջրարբի են դաշտային մասերն, որք են ծովի արևմտեան ափերն: Բայց չորային եղած ամառներում պակասում են ջրերն և ցամաքում շատ հեղեղատներ: Դաշտային բերքերն են մետաքսի բոժոժ, բամբակ, որիզ, ցորեն, գարի, կորեկ, տանձ, խնձոր, խաղող, ձմերուկ, վարունկ, ևն: Իսկ ընդհանրապէս գործում են գորգ, կարպետ, խուրջ և շալ:

ձղբաց և Լփնաց գաւառներում կան մօտ 80000 բնակիչք, որոց նախնիքն եղած են հայադաւան:

70) Աղուանից Դ. իսկ Լփնաց Ա. բերդն գտնւում է Խալթան ¹⁾ մեծ գիւղի հարաւային կողմի ձորում, ջերմկի ձորն սկիզբ առած է լանջի վերայ: Բերդս շինուած է կրաշաղախ ցեխով և խոշոր քարերով: Տակաւին կանգուն են պարիսպների շատ մասերն: Ամրոցս, որ իւր թիկունքը տուած է Կովկասեան մեծ և վերջին լեռնաշղթային, թէպէտ չունի ընդարձակ մեծութիւն, սակայն ունի ամուր դիրք, պատուական օգ և ջուր և ախորժելի տեսարան: Շրջապատում երեւում են ապառաժ և քարեայ միապաղաղ լեռներ, մշտագալար գենի (գի) և ցրդնի ծառեր, սրածայր և ցից ցից ժայռեր: Անյայտ են մեզ և բերդիս անունն և անցեալն:

71) Աղուանից Ե. իսկ Լփնաց Բ. բերդն գտնւում է Ալթի-Աղաճ անուն մալականի գիւղի արևելահանգէս եղած բարձր սարի գագաթի վերայ: Շամախուց Ալթի-Աղաճ 50

¹⁾ Այս 300 ծխից բաղկացած գիւղը, որ գտնւում է Դաւաշի գետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, շփոթելու չէ ամառանոց Խալթանի կամ Կովրի հետ:

վերստ է: Փոքրութեան պատճառաւ կարելի է անուանել բերդակ կամ դղեակ, որ այժմ անուանուում է Ղըզ-Ղալա (Աղջկաբերթ): Արդարեւ փոքր է բերդակս, որ հիմնուած է քարուկիր շինութեամբ, բայց խիստ ամուր է և անաւիկ: Զուաձեւ բարձրացած և շրջապատից առանձնացած է բերդակակիր սարն, այնքան դժուարատար է բերդակի խիստ զառիվեր ուղին, որ հազիւ է կարողանում այցելուն բարձրանալ ոտով: Ունի հաստատուն պարիսպ, ապահով ամրութիւն և անթերի զուարճութիւն: Հարաւային կողմերում տեսնուում են Սուղայիդ գետի լեռներն: Ալթի-Աղաճի ալեծածան արտօրայքն և խոտահարքերն, արեւելեան կողմում Աւշարան, հիւսիսային կողմում ձղբաց և Լփնաց աղխաղխեալ լեռներն և արեւմտեան կողմում Ալթի-Աղաճի լեռներն և ամարանոցներն: Միայն հազար փսսոս, որ չունի իւր մէջ խմելու ջուր: Զիմացուեցաւ անձրեւաջրով կառավարուած է բերդակս, թէ ունեցած է ստորերկրեայ ջրի ճանապարհ կամ գետնափոր յատուկ ջրամբար, որն այժմ անյայտացած է՝ ծածկուելով փրլատակով:

Քանդուած են իւր միջի շինութիւններն, որք եղած են միայն զօրանոցներ: Անյայտ է մեզ նմանապէս և դղեկիս իսկական անունն և անցեալն:

Լ Փ Ն Ը Յ Մ Ը Յ Բ Ը Ք Ը Ղ Ը Ք

72) Լփնաց մայրաքաղաքն, որի աւերակներն գտնուում են Շամախու հիւսիսային կողմում, իսկապէս Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի գագաթնագծի խոնարհած շարունակութեան վերայ, այժմ կոչուում է Ղըզ-Մէյղան, ուր բնակուում են ազանդաւոր մալականներ:

Լփնիք ապստամբելով Աղուանից և Հայոց թագաւորութիւններից, յարում են պարսից և ձեռք բերում մի խախուտ և միայն անուանական թագաւորութիւն, որ փութով անե-

ընդհանուր է ասուպ ասողի պէս: «Արշաւիր Արշարունի... Հարկանէր և սատակէր զՎուրկն քաջ զեղբայր թագաւորին Լփնաց և զբազում համհարզս նորին ընդ նմին սատակէր» (Եղիշ. եր. 143):

Բայց հարկ է յայտնել որ Լփնաց ամբողջ ժողովուրդն հաստատ մնացած էր իւր հայադաւան քրիստոնէութեան վերայ մինչև է. դարի Գ. քառորդն, ինչպէս գրած է Կաղականդուացին (եր. 189) (Իսրայէլ եպիսկոպոս և ճանապարհորդակիցք իւր) «հասանէին 'ի քաղաքն Լփնաց ¹⁾, ուր ընդ առաջ ելեալ նմա (եպիսկոպոսին) ամենայն քաղաքացիքն՝ ընդունէին զնա խնդութեամբ ըստ կարգի եպիսկոպոսաց, մանաւանդ զի մերձեալ էր տէրունական տօնն աստուածայայտնութեան. և մտանելով 'ի քաղաքն երեկօթս արարեալ՝ անդէն կատարէին (գտօնն)»: Անյայտ է նաև քաղաքիս անունն:

Ե Ի Յ Ը Բ Ը Ն

73) Աւշարանն իբրև երկրալեզու՝ հրուանդանաձև մըտած է Կասպից ծովի մէջ: Աղուանից երկրի այս մասն է միայն, որ ամբողջ մի աշխարհագրական աստիճան աւելի երկարած է դէպի արևելք: Ծովն մտած երկրալեզուի ծայրն հասած է մինչև հիւսիսային 68° և արևելեան 40 ¹/₂ աստիճանին Ֆէրրոյ կղզուց հաշուելով:

Երկրալեզուիս վերայ են Փայտակարանի Ալեւան, Եօթնփորակեան Բագին և Բագաւան գաւառներն, որոց մէջ բընակում էր 'ի հնումն Կասպից ցեղն: Ահա այս մի աշխարհագրական աստիճան տեղն է Աղուանից երկրի ամենանշանաւոր կտորն, Բագուի փառքն ու պարծանքն և տէրութեան գանձարանի յորդառատ աղբիւրն: Երկրալեզուիս վերայ են աղահանքի լճակներն ²⁾, նաւթահանքի հորերն և շինու-

¹⁾ Որ է սյժմեան աւերակ քաղաքատեղին:

²⁾ Գործածութեան մէջ եղած աղալճերն կոչուում են Բիւրդախանի, Չըխ և Մասագուր:

Թեանց համար աժանագին կիր մատակարարող հրաբուլիս-
ներն: Տէրութիւնն նաւթային արդիւնաբերութիւնից ստա-
նում է տարեկան 8,000,000 ռուբլի մաքս: Բաց յայդցանէ
տեղական բերքերն են նարինջ, լիմօն, ցորեն, գարի, խաղող,
թուզ, քրքում (զափրան), ձմերուկ, վարունկ: Ընտանիքներն
գործում են գորգ, կարպետ, չուալ, մափռաշ, խուրջ և շալ
(արականաց վերնազգեստի համար), որք ստոր են Արցախի
ոստայնանկութեան գործերից:

Ալեան գաւառն ընկած է երկրալեզուի ծովն մտած
ծայրի վերայ, Եօթնփորակեան-Բագինն՝ միջնամասի վերայ
խ' Բագաւանն՝ Եօթնփորակեան Բագնի հարաւային և արեւ-
մտեան կողմերի վերայ:

Ալեան գաւառի ծովի մէջ մտած լեզուակի աջ ու ձախ
կողմերում կան գեղեցիկ դաշտակներ, որք ընկած են ծովի
և լեռների մէջ: Սոյն դաշտակներն թէև այժմ ծածկուած
են պարտէզներով և ցանքսերով, այսուամենայնիւ կորցրած
չեն իւրեանց առանձնայատկութիւնը—բուսցնում են ինքնա-
բոյս գարի ըստ ասելոյ Խորենացւոյն: Եւ ահա այս է պատ-
ճառն որ դաշտակներս լի են վայրի սագերով, բազերով և
այլ բազմատեսակ թռչուններով, զորս որսալով տեղաբնակ
մահմետականներն՝ վաճառում են առատօրէն:

Խիստ բարեբեր և արգաւանդ են դաշտակներս ամեն
տեսակ պտուղներով և բերքերով: Բնակիչք մահմետական
են առհասարակ:

Ալեանի լեզուակի ծայրն վերջացած տեղում հաստա-
տուած է մի մեծ, ծովային լապտեր, որպէսզի գիշեր ժամա-
նակ չվնասուին երթևեկ նաւերն՝ զարնուելով լեզուակի սրա-
ծայր տեղին: Լապտերի մօտ կայ և առանձին հեռագրատուն,
որ հաղորդակցութիւն ունի Բագուի և Գարբանդի հետ:

Եօթնփորակեան-Բագին գաւառի մէջ են հրաբուլիսներն,
նաւթահանքերն և աղահանքերն, որք կոչուած են Մասազի
և Կուրդալան: Գաւառիս հարաւային կողմումն են Բզովնա

Հին գիւղատեղին, որը այժմ ամարանոց փոխած էն բազուաբնակ մի քանի ունեւոր անձինք և տնկած գեղեցիկ այգիներ: Այստեղ կայ 2 Հին մատուռ, քարեայ խաչարձաններ, քարից փորուած ցորենի հորեր, հնձաններ և Հին հանգստարան: Կան արձանագրութիւններ, որոց թուականներն հասնում են մինչև հայոց Պ. թիւն: Հայկական նշաններ երևում են նաև գաւառիս մի քանի թրքաբնակ գիւղերում:

Սուղայի գետի ծովախառնորդից բաւական դէպի հիւսիս կայ Խորը-Ջնդան ապառաժ և հրաշակերտ լեռն՝ ցցուած ծովեզերքում: Խորը-Ջնդանի մի գագաթի վերայ ևս կայ մի Հինօրեայ ամրոց: Այս է Աղուանից Զ. բերդն, որի անցեալն անծանօթ է մեզ:

Փայտակարանի Բագաւան գաւառի մէջ է Բագու քաղաքն:

Բ Ա Գ Ո Ւ

74) Բագաւան գաւառի ծովեզերեայ մասում շինուած է գաւառազլուխ Բագուն: Մօտ 30 տարի առաջ՝ մի աննշան գաւառական քաղաք էր Բագուն: Բայց երբ սիսաւ զարգանալ նախնայնութեան և սպիտակացնելու արուեստն, այնուհետև նահանգական քաղաք դարձաւ Բագուն: Այժմ Շամախին, Ղուբան և Սալեանն իւրեանց բոլոր գաւառներով ենթարկուած են քաղաքականապէս Բագուի նահանգապետութեան, իսկ հոգևորապէս Շամախու առաջնորդութեան իշխանութեան: Նահանգազլուխ քաղաքի բարձրանալով Բագուն, շնորհիւ նախնայն, ընդարձակեց իւր հաղորդակցութեան ծաւալը ոչ միայն ամբողջ Ռուսաստանի հետ Կասպից և Սև ծովի միջոցաւ, այլ և Պարսկաստանի, Թուրքմանի, Բաթումի և արտասահմանեան երկիրների հետ՝ երկաթուղիների և ծովերի միջոցաւ: Բագուն այսպէս բարձրանալուց լետոյ ընդարձակուեցաւ բազմամարդ բնակիչներով և ընդարձակուած է օրէ ցօր: Աղեղնաձև և գոգաւոր ձգուած սարն

և ծովն իւրեանց մէջ ներվակած են Բագու քաղաքը, որի այժմեան երկարութիւնն է մօտ 8 վերստ՝ սկսեալ ռուսաց վերի եկեղեցուց մինչև Սև քաղաքի ծայրն և լայնութիւնն է 4 վերստից պակաս՝ ծովեզերքից մինչև լեռնալանջի վերջին բնակարանն: Բնակիչներն են Հայ, ռուս, պարսիկ, թուրք ևն. և բազմաթիւ պանդուխտներ կովկասաբնակ ազգերից և մինչև անգամ արտասահմանեաններից:

Փայտակարանի Ա. Աղուանից է. բերդն է քաղաքիս ամրոցն, որ ունի կրկնապարիսպ, բաւական մեծութիւն և ծովահայեաց դիրք: Սարահարթի վերայ շինուած բերդս է միակ հնութիւնն Բագաւան գաւառում և նոյն իսկ քաղաքում: Պարիսպների բարձրութիւնն է 4—5 սաժէն և Հաստութիւնն՝ աւելի սաժէնից: Թէ բերդերի պարիսպներն և թէ բուրգերն շինուած են ամբողջապէս տաշած, տորոնագոյն քարերով: Արտաքին պարսպի հիւսիսային աւազ դրան արտաքին ճակատի վերայ զետեղուած է մի ցլազլուխ արձան, ինչպէս պարիսպների, նոյնպէս և քարարձանի գոյութիւնն շատ հին է: Երեւի թէ մնացած են Հայոց Արշակունի առաջին թագաւորների ժամանակից:

Գարերի ընթացքում երբեմն երբեմն նորոգութիւններ եղած են պարիսպների միւս մասերի վերայ, որպէս երևում են հետքերիցն և նշաններից: Նշանաւոր հնութիւն է և բերդիս պալատն, որ բաղկացած է շատ սենեակներից, նոյնպէս և այն բարձրագոյն աշտարակն, որի գլխին եղած է, կայ և այժմ ծովային լապտեր և որի վերայ կայ արաբերէն արձանագրութիւն:

Քաղաքիս տիրած են Հայք, աղուանք, պարսիկներ, արաբացիք, թաթարք, կրկին պարսիկներն, հուսկ յետոյ ռուսներն 1808-ն: Բայց 1806-ին ռուսաց Յիցիանով զօրավարն, որ եկած է լինում բերդս գրաւելու, սպանում է բերդումս նստող պարսից Հիւսէյին-Ղուլի-խանի զարանագործութեամբ (Պաղտ. եր. 273):

Պարսիկներն, որք բնակում են բերդումս և քաղաքիս
Հարաւային կողմում, բոլորովին անկարգ և խառն 'ի խուռն
շինած են իւրեանց բնակարանները և խանութները: Բարե-
կարգ և գեղեցիկ շինուած են Հայոց տները, խանութները
և իջևանները:

Ծովեզերքն պարսպուած է, իբրև պատուար ընդդէմ ա-
լեկոծութեան ծովի, մեծամեծ տաշած քարերով: Նինուած են
նաև գեղեցիկ նաւակամուրջներ և ծովային բաղանիսներ:

Քաղաքումս կայ 3 գործարան, որք նորոգում են շոգե-
նաւեր և առագաստաւոր նաւեր: Կայ նաև 10 գործարան,
որք թէ՛ ձուլելով և թէ՛ կռելով շինում են զանազան գոր-
ծիքներ, այն է շոգենաւերի, նաւթահորերի, նաւթամաքրու-
թեան և գոուած նաւթերը Բաթում փոխադրելու Համար
Հարկ եղած գործիքներ, ևն: Սեւ քաղաք կոչուած քաղա-
քամասում կայ նաևս 180 գործարան միայն նաւթ սպիտա-
կացնելու: Վերջին գործարաններս նաւթի մնացորդներից պատ-
րաստում են բացի վառելու սպիտակ նաւթից, վեց տեսակ
նաւթաիւղեր, որք գործ են ածուած ամեն տեսակ մեքենա-
ների, գործարանների, գործիքների Համար, ևն:

Ծովի վերայ երթևեկող նաւթակիր շոգենաւերն 60-են
թուով, 11-ն պատկանում է առանձնապէս Հայոց, իսկ 49-ն
միևս ազգերին: Կայ 285 Հատ նաւթակիր առագաստաւոր,
որից 25-ն պատկանում է միայն Հայոց, իսկ մնացեալն ու-
րիշ ազգերին: Բաց յայտնէ կայ և 23 ապրանքակիր ա-
ռագաստաւոր, որք պատկանում են այլ և այլ ազգաց: Իսկ
68 Հատ ապրանքակիր և մարդատար շոգենաւերից միայն
13-ն պատկանում են Հայոց: Վերջապէս Բագուն նշանաւոր
է և յաջող առևտրով, վասնորոյ կարելի է Համարել Կովկա-
սեան կուսակալութեան առաջին քաղաքը:

Ամրան ծանր են Բագուի օդն և կլիման, և փոքր ինչ
աղաՀամ և անախորժ ջուրն: Զորօրինակ Հաղորդակցութիւն
ունի Բագուն Հեռագիրներով ամեն տէրութեանց երկիրների

Հետ. նոյնպէս ամեն նաւթահանք, ամեն գործարան, ամեն հիւրանոց և ամեն ոքի գրասենեակ Հաղորդակցութիւն ունին միմեանց Հետ Հեռախօս թելերով:

Բազուի Հայք ունին երկու քարաշէն եկեղեցի, մեծն՝ Ս. Լուսաւորիչ անուամբ, որ շինուած է Հրապարակի վերայ. և փոքրն ս. Աստուածածին անուամբ, որ շինուած է բերդի ստորոտում: Վերջինս եղած է Բազուի Հայոց միակ Հին եկեղեցին, ինչպէս յայտնի է շինութեան ներքին և արտաքին ճարտարապետական ձևից: Բայց լետոյ շինուած է ս. Լուսաւորիչն արօք ժողովրդեան:

Եկեղեցիներս ունին 2000 ծուխ, որոց մէջ կայ 3502 ար. 3835 իգ. և 5 քահանայ: Տարեկան լինում է 189 ար. ծնունդ, 206 իգ. 81 պսակ և 313 ննջեցեալ¹⁾: Կան նաև մօտ 3000 պանդուխտ Հայեր, որք ծառայում են վարձքով նաւթահորերում, բոլոր գործարաններում, գրասենեակներում, հիւրանոցներում, խանութներում, տներում և բեռնակրութեան գործով:

Եկեղեցիներն ունին մի նորաշէն, եռայարկ և փառաւոր ուսումնարան:

Ա. յարկում կայ 8 սենեակ, որոց 5-ն դասարան է, 2-ն ուսուցչանոց և 1-ն մանկական գրադարան:

Բ. յարկն ունի 11 սենեակ, որոց 9-ն դասարան է, 1-ն ուսուցչանոց և միւսն մանկական գրադարան:

Գ. յարկն բաղկացած է 7 սենեկից, այն է մի ընդարձակ դահլճից և 6 տարբեր մեծութեամբ սենեակներից: Վերնայարկս ծառայում է իբրև թատրոն:

Ս. Մեսրոպեան երկդասեան ուսումնարանում ուսանում են 184 աշակերտներ, թոշակատու են 106 աշակերտ, իսկ ձրիավարժ՝ 78: 1 Տեսուչ և 7 վարժապետ տարեկան ստանում են 4524 ռուբ. ռոճիկ:

1) Տեղական ննջեցելոց շարքում 'ի հաշիւ առնուած է և պանդուխտ Հայոց ննջեցեալները:

Ս. Հովհաննէսեան օրիորդաց երկդասեան ուսումնարանում ուսանում են 164 աշակերտուհիք, թօշակատու 111 աշակերտուհի, իսկ ձրիավարժ 53:

1 տեսուչ, 4 վարժապետ, 2 վարժուհի (մին ձեռագործի) և մի վերակացուհի ստանում են տարեկան 4080 ռուբլու ոսծիկ:

Թէ տղայոց և թէ օրիորդաց վարժապետների և վարժուհիների ոսծիկներն վճարում են թօշակագրամներից և եկեղեցուց և ձեռագործների վիճակահանութիւնից:

Քաղաքումս կայ և Մարգասիրական Ընկերութիւն, որ շինած է իւր ծախքով մի փառաւոր Աղբատանոց, ուր պատսպարում են շատ անտէր և անկար աղքատներ: Օրհնեալ լինի Մարգ. Ընկերութեան յիշատակն: Սոյն բարեխնամ Ընկերութիւնն իւր դրամական օժանդակութիւնը և խնամքը տարածում է նաև Աղուանից գաւառների աղքատ դըպրոցների և այլ չքաւոր ուսանողների վերայ:

Մարգ. Ընկերութիւնն ունի և մի ճոխ մատենադարան, որի մէջ գտնւում են հայերէն, ռուսերէն և գաղղիերէն բազմաթիւ գրքեր:

ՈՍՏԸՆԻ ԳԸԻԸԹ

74) Գաւառս, որ Շամախի քաղաքի անուամբ կոչուած էր Ոստանի, Ոստան, Հաշու, Շամախի, ընկած է Լփնաց և Բագաւան գաւառների սահմանների, այս է Աղ-Սու գետակի և Սուղայիզ գետի և դաշտաբերանի մէջ: Բայց այժմ տիրող կառավարութիւնն երկու մասի բաժանած է գաւառս, այսինքն է Շամախու գաւառ անուանուած է Փիր-Սհաթ և Աղ-Սու գետակների և Կովկասեան մեծ և փոքր (Բոզ-գաղի ստորոտով) լեռնաշղթաների մէջ ընկած տարածութիւնը: Իսկ Կապրիստանի գաւառ անուանուած է Փիր-Սհաթ—գետակի և Ալթի-Աղաճի միջի եղած տարածութիւնը.— կէս մասը

Լփն
է. Ս
ուի
սիս
ղան
ներս,
են Ս
Ջաբա
գետն
ժուա
նի շո
գաւո
միջո
երրոր
սոսկա
ղը, ոյ
յետոյ:
Ս
վերև
ելնու
մի հս
մախքի
բազու
երկար
րևի թ
ըը կու
թուրը,
կան կ
)
և բարը

Լինաց և միւս կէս մասը Շամախու գաւառներից միացրած է. Սուղայիզ գետի վերնամասն հոսում է միացեալ գաւառիս միջով: Վերջին գաւառումս և Շամախի գաւառի հիւսիսային կողմերում չկայ հայ բնակիչ, այլ բնակում են աղանդաւոր մալականներ ¹⁾ և մահմետականներ: Մալականներս, որ գրեթէ աքսորուած են Ռուսաստանից, բնակում են Ալթի-Աղաճում, Ղոզլու-Չայ, Մարազա, Ղըզ-Մէյտան, Ջաբանի, Չուխուր-եուրզ և Մարեկա գիւղերում:

Ղոզլու-Չայ գիւղի մօտ կայ մի խոր, լայն և երկար գետնափոր ական, որ մնացած է շատ հնուց: Այցելուն դըժուարանում է հասնել ականիս վերջի ծայրն: Նախ՝ զի գետնի շունչն անցուցանում է լապտերները. երկրորդ՝ զի վտանգաւոր գագաններ կան որջացած ներսում, որք ցերեկներն միշտ ներկայ են լինում, ըստ ասութեան մալականներին, երրորդ՝ քայլափոխների արձագանքներն բարձրացնում են սոսկալի աղմուկներ: Դժուարին է պատկերացնել այն երկիւղը, որով պաշարում են այցելուք լապտերներն անցնելուց յետոյ: Համանման ականներ կան և Անի քաղաքի տակ:

Մի քանի տարի առաջ մալական ոմն Մարազի գիւղից վերև քանդում է գետինը՝ շինութիւն շինելու: Փորածքից ելնում է մի ահագին խեցեղէն կարաս, որի մէջ լինում է մի հսկայի կմախք, իւր ահագին թուրն և մեծ աղեղն: Կրմախքի բարձրութիւնն, գլխի արտաքոյ կարգի մեծութիւնն, բազուկների, ազդրների և սրունքների ոսկերաց անկանոն երկարութիւնն ապացոյց են խիստ հեռաւոր հնութեան: Երևի թէ այսպէս կարասներում էին ամփոփում ննջեցեալները կռապաշտ դարերում: Բայց մենք չկարողացանք տեսնել թուրը, մեզ հաւատացրին թէ յանձնած են ուսաց տեղական կառավարութեան:

¹⁾ Մալականներս գլխաւորապէս պատկանում են դուխուլնի և բարխստ աղանդաւորների տեսակներին:

Այսպիսի մի հին թուր տեսանք մեր աչօք Ղասմ-
Քեանդի գաւառապետի օգնական Սհանջան բէկի մօտ, բայց
հողն լափած էր թրի կէսը—ստորին մասը: Համանմանը տե-
սանք և ձղբաց երկրի Խաչ-մասուն Հանգուցեալ Պետրոս-
բէկի տան մէջ:

1858-ին Խաչենի Խնածախ գիւղում, հեղինակիս ծնըն-
դավայրում Ղարիբ Անգրիասեանցն, նոր մարագ շինելիս,
գտաւ մի համանման կարասում կմախք և մի թուր և մի
քանի խիտ հին գրամներ: Բայց որովհետև շատ բամբակների
և զանազան բաղադրութեանց մէջ ամրացրած էր թուրը,
վասնորոյ մնացած էր բոլորովին անվնաս: Ղարիբն, լինելով
անհաւկացող գիւղացի, ծախեց թուրը Շուշեցի Ռահիմ-բէկին
100 բուբու: Իսկ վերջինս ծախում է Պետերբուրգում 1000
բուբու: Այժմ նոյն թուրը գտնվում է Պետերբուրգի Կայ-
սերական հնադարանում:

Կապրիստանի գաւառի տեղական գլխաւոր բերքերն են
ցորեն, գարի, խոտ, կով, եզն, ձի և գոմէշ և ծծումբ:

Յ Ա Մ Ա Խ Ի Ք Ա Ղ Ա Ք

75) Խոր ձորեր են Շամախու արևելեան և արևմտեան
կողմերն: Արևմտեան ձորով հոսում է Մէյսարու վտակն և
արևելեան ձորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում
են պարսից թաղի ստորոտում և խառնւում Փիր-Սհաթ գե-
տակին: Քաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ,
ստորին մասն՝ հովտահարթ:

Քաղաքս ըստ Կիրակոս պատմագրի՝ շինուած է Շաթ-
Խազրից, իսկ ըստ Վարդան աշխարհագրի՝ պարսից Ատլ-
Շրուանից, որի անուամբ կոչուեցաւ Շրուան և Շամախի:
1585-ին Օսմանցւոց Օսման փաշան պատերազմաւ գրաւում
է Շամախին (Առ. պատ. եր. 488): 1607-ին Ա. Շահ-Աբաս
Շամախին լետ է առնում օսմանցիներից (Առ. պատ. եր.

491):
կոտոր
կրկին
պատե
Թիֆլ
գերի
վրացի
Համա
գետա
նում
խանձ
մնաց
մեան
ընտե
շակա
են Շ
խանն
գլուխ
արևմ
սաց
վերստ
խում
գրիկ:
մախու
են Հա

491): 1721-ին լեկզիններն գալիս են, գրաւում Շամախին, կոտորում պարսիկ ժողովուրդը (Ես. կաթ. եր. 31): 1723-ին կրկին անգամ օսմանցիք տիրում են Շամախի քաղաքին:

Բայց 1734-ին Նազը-Շահն յազթում է օսմանցւոց, պատերազմաւ լետ առնում Շամախին, Շաքին, Գանձակը և Թիֆլիզը, իսպառ կործանում Շամախի քաղաքը և 700,000 զերի տանում Պարսկաստան Աղուանից երկրի Հայերից և վրացիներից ¹⁾: Սակաւաթիւ մնացեալ շամախեցի Հայոց Համար շինել է տալիս Շահն դաշտաբերանում Գարդման գետակի աջ ափի վերայ մի Հողէ բերդ, որի մէջ բնակեցնում Հայերը: 1735-ին Հայոց Սբրահամ կաթողիկոսի թախանձանաց զիջանելով Շահն գրաւոր իրաւունք է տալիս մնացեալ շամախեցւոց ելնել Հողէ բերդիցն և բնակիլ այժմեան Աղ-սու կոչուած տեղում, վասն զի լեռնասուռն օդին ընտելացած Հայերն՝ չկարողանալով տանել դաշտային խորշակահար և սոթակէզ օդը՝ տալիս էին մահուան զոհեր ²⁾:

Նազը-շահն մահից լետոյ Հայերն կրկին տեղափոխուում են Շամախի: Ներկայ դարի՝ Ա. քառորդում Մուստաֆախանն Շամախու բնակիչները փոխադրում է Փիթ-դաղի ³⁾ գլուխն, որ 12 ժամաւ Հեռի է Շամախուց դէպի քաղաքիս արեւմտեան հիւսիս և կցուած Գարդման բերդին: Բայց ուսաց ահեղագոյ թնդանօթներն իջեցնում են ժողովուրդը վերստին Շամախի և խանը փախցնում Պարսկաստան:

ա. 1669-ին մեծ երկրաշարժ տեղի ունեցած է Շամախում, ուր փլատակներում սպանուած են մօտ 8000 մարդիկ:

բ. 1806-ին եղած երկրաշարժով կործանուած է Շամախու բերդն, որ է Աղուանից ը. բերդն:

¹⁾ Պատ. Աբր. Կրետ. եր. 58:

²⁾ Պատ. Ա. Կրետ. եր. 65—66 և ԽԲ. Գլ.

³⁾ Թէ՛ Հողէ բերդի մօտ և թէ՛ Փիթ դաղուձղեռ մտում են Հայոց հանգստարաններն:

դ. 1828-ին յուլիս 9-ին և 28-ին եղած է մեծ երկրաշարժ, որով փլած են Շամախում 247 տուն և 30 խանութ, թող վնասուած շէնքերը: Իսկ շրջակայ գիւղորայքում փլած են 300 տուն և մի եկեղեցի: Միւսնոյն ժամանակ Սաղիան գիւղի մօտ երկու և կէս վերստ երկարութեամբ և կէս սաժէն լայնութեամբ պատառուած է գետինն, որից ցոլացած է գիշերներն կրակ և բոց: Քանդուած է նաև Սաղիանի եկեղեցին:

դ. 1859 մայիս 30-ին, կէս օրից լետոյ ժամի 4-ին վերստին լինում է սաստիկ երկրաշարժ, որով պատառուած է Սաղիանի մօտ միւսնոյն տեղն և անլայտանում Շաղլանց կոչուած աղբիւրը, որն կրկին բղխում է 1883-ին:

ե. Երկրաշարժ եղած է և 1872 յունվ. 12-ին առաւօտեան ժամի 9-ին, քանդուած է Շամախու Հայոց նորակառոյց եկեղեցին, փլչում է լուտերականաց ժողովարանն և սպանում 25 մարդ ¹⁾, կործանւում են շատ տներ և խանութներ, փլատակների ներքև մեռնում են բազմաթիւ մարդիկ և երեխայք: Կործանւում է Սաղիանի վանքն. Մատրասայ աւանի մօտ 5 վերստ տարածութեամբ տեղ ճեղքւում է գետինն և մի քանի օրեր շարունակ բուրում ծծմբի գարշահոտութիւն:

զ. Թեթև և անվնաս շարժեր տեղի ունեցած են նաև 1875 յուլիս 26-ին, 1886 յունիս 30-ին, 1888 մայիս 14-ին և յունիս 14-ին:

Մի քանի ուսս բնագէտներ կարծիք յայտնած են թէ նալթի ամենամեծ ամբարն գտնւում է իսկապէս Շամախու տակում, որից պատճառւում է յաճախակի երկրաշարժ:

¹⁾ Լուտերականաց բարոզիչ Սարգիս վարդապետ կոչուածն յորդորում է իւր ունկնդիրները, որք ոչ վախենան և ոչ շարժունն տեղերիցն, այլ ուշադրութեամբ լսեն բարոզը. իսկ ինքն իսկոյն փախչում է լուսամտով և մեռնում են բոլոր ունկնդիրներն.....

Տեղական բերքերն են խաղող և պատուական գինի: Ժողովուրդն զբաղուած է վաճառականութեամբ և ամեն տեսակ արուեստներով: Ծաղկած է մանաւանդ մետաքսագործութեան արուեստն. ոստաններով գործում են մետաքսեայ, ընտիր կերպաս, վերմակների երեսներ, կանացի հագուստեղէն, զանազան գունով և մեծութեամբ թաշկինակներ, զարդեր, ևն, ևն:

Շամախաբնակ ժողովրդեան գրեթէ կէս մասն գաղթած է Արցախի գաւառներից:

Ամրան ծանր են քաղաքիս հովտահարթի (մահմետականաց թաղերի) օդն և կլիման, ջերմագին՝ լանջերինն (մահմետականաբնակ), բարեխառն և ախորժեղի՝ վերնամասի (հայոց թաղի) օդն և կլիման. վատ չէ և ջուրն:

Քաղաքումս կայ 375 հայոց ¹⁾ տուն, 1846 արական, 1727 իգական և 3 քահանայ: Տարեկան լինում է 85 ար. 69 իգ. ծնունդ. 25 պսակ (5 այրի ընդ այրույ). 31 ար. և 27 իգ. ննջեցեալ: Ամենաերկար ապրողի կեանքն չէ աւելանում 90 տարուց:

Ունին երկու եկեղեցի, որոց հինն քայքայուած է շարժից, հետևապէս անգործածելի, բայց ունի արձանագրութիւն:

Արեւմտեան դրան հիւսիսային կողմում

«Հաւատարիմ տնտես բանին,

Տէր Գրիգոր Հայր ծերունին.

Պատճառ եղև և շինութեան

Եւ յորգորիչ ժողովրդեան:

Կազմեալ տաճար մեծ արքային

Բազում աշխատանք և շարչարանք,

Հազիւ կարաց և կատարան,

¹⁾ Լուսեռական եղբայրներն բաղկացած են 70 տնից:

Աստուած տացէ իւր եօթարփեան
Երանաւէտ ձայնին արժան:
Եւ յետ աստեացս ելանելոյն
Արժան առցէ արքայութեան,
Հազարորդի Հարիւրորդին
Եւ վեցասան եօթներորդի:
ՌձԿԷ»

Նոյն դրան նակատին

«Ի ՌձԾ թուին Հայոց
Ի ժամանակս Շահ-Սուլթան Հիւսէին ինքնակալ ար-
քային Պարսից, որ և ըստ խնդրոյ Թիֆլիզեցի Մատինի որ-
դի Էլչի Թաղին Հոքմ էր տուեալ վասն շինութեան սուրբ
եկեղեցւոյս. Տէր Աստուած իւր թագաւորութիւնն Հաստա-
տուն պահեսցէ և Էլչի Թաղին Հին և նոր ննջեցելոցն Հան-
գիստ արքայութիւն պարգևեսցէ: Եւ արդ՝ մեք Թիֆլիզե-
ցիքս 1)»

Աւագանի ներքեւ

«Սուրբ աւագանս յիշատակ է Հանգուցեալ Սանաթին.
Բարեխօսեցէք վասն իմ անուան Տէր՝ Յովհաննէս և իւր
կողակցին 'ի Քրիստոս. Սուլթան Կուլեանց թվին Ռ.Ղ.-ին»:
Նոր եկեղեցին, որ բաւական ընդարձակ է և վերնա-
մասն փայտաշէն, անուանուում է Աստուածածին: Ունի երեք
դուռն. հիւսիսային դրան վերայ է հետևեալ արձանագրու-
թիւնն:

«Ընդէր կօթողք, հիմ և արձանք՝ վէմք քարակոփ յար-
դարին,
Գիրք քանդակին՝ դովեստք տողին՝ բանք 'ի նոսին յե-
րիւրին».

Զի՞ գմեռելոյն, զի՞ զանցելոյն միշտ առ լապալն կենաց
 Փոխան գործոց զիր խօսեսցի՞ն զոգ վէպ անանց կայցէ
 Իսկ քեզ առ ինչ արձան վիմարդ կամ ոսկեզօծ ներ-
 Եթէ գու ինքն քեզ կառուցեր զամրակառոյց մահարձան
 Եկեղեցիս այս Տիրամօր քո պերճ անուան միշտ քարոզ,
 Քեզ օրհնութիւն առուր առուր սա երգեսցէ լաւիտեան:
 Ե՛րթ վաճառեա՛, ասաց Յիսուս, զինչս քո տա՛ր աղբատաց
 Ահա գանձք իմ, Տէր բարեխնամ, կարօտելոց ահա հաց,
 Զայս ասացել, առն շինեցեր զու Աստուծոյ Հոյակապ,
 Եւ զկայսերն ետուր կայսեր, որ զքեզ խաչիւ պատկեաց:
 Ազէ քո գանձք անդ են յերկինս՝ անապական, կենդանի,
 Հաւատք և գործք անդ ձեռն ՚ի ձեռն քեզ զուգրն:

Ահա անուանգ ազնիւ տոհմիդ գործոց բարեաց լի-
 շատակ,

Քոյինաստեղծ զարուց ՚ի զար կացցէ տաճարս աստ
 Նոյն գրան արեւելեան հանդէպ ամփոփուած է եկեղե-
 ցիս իւր ծախքով շինել տուողի՝ մարմինն: Գերեզմանի վերայ
 բարձրացած է թանկագին քարից առանձնապէս շինուած մի
 մահարձան, որ կրում է սոյն արձանագրութիւնը:

Ս. Պետրոս և Յակովբեան ներօրոհեանց յազնուական
 տոհմէ՝ Մելիքեանց Հայաստանի պատուանունն քաղաքացի և
 ապպետ Սրբոյն Աննայի երրորդ աստիճանի հանգեալ ՚ի Տէր
 ՚ի 20 անդրիլի 1856 ամի ՚ի հասակի ճերութեան:

Միեւնոյն զրան արեւմտեան կողմուս
 Քնդ վիմաւս հանգչի մարմին Կարապետի Յովհաննի-
 սեան Քալանթարեանց, ծնելոյ ՚ի 29 փետրվարի 1833 ամի,

վախճանելոյ 'ի Մոսկուա 'ի 15 նոյեմբերի 1879 ամի»:

Շամախին ունի երկդասեան երկսեռ եկեղեցական-ծխական ուսումնարան և մի աղքատ մատենադարան:

Տղայոց ուսումնարանում կայ 80 աշակերտ, որից թոշակատու են 47-ն, իսկ ձրիավարժ՝ 33-ն:

Ս. Սանդխտեան օրիորդաց երկդասեան ուսումնարանում կայ 49 աշակերտուհի, որից 46-ն թոշակատու, իսկ 3-ն ձրիավարժ:

Երկսեռ ուսումնարաններն միասին ունին 1 աւագ ուսուցիչ, 4 ուսուցիչ, 1 վարժուհի, որք տարեկան ստանում են 2350 ըուբ. ոսոճիկ:

Ռոճիկներն վճարուում են թոշակադրամներիցն և եկեղեցու արգիւնքիցն և ձեռագործների վիճակահանութիւնից:

Ս.դուանից կաթուղիկոսութեան մահից յետոյ 3 թեմի բաժանուած է երկիրն: Բ. թեմն է Շամախու վիճակն, որի առաջնորդանիստն է Շամախին:

Յ Ե Մ Ե Խ Ո Ւ Գ Ե Ի Ը Թ

76) Ինչպէս կանխաւ գրած ենք, գաւառս ընկած է Փիր-Ահաթ և Սպիտակ գետ (Ս.դ-Սու) գետակների դաշտաբերանի և Կովկաս սարի մէջ: Կաւառումս կան հետեւեալ շէններն և գիւղերն.

ա. ԱՐՓԵԻՌՈՒՏ շէն, որ գտնուում է Շամախու հարաւային կողմում 3 ժամ հեռի, շինուած դաշտաբերանի վերայ մի խոր ձորում: Բնակիչք ամբողջապէս հայ են, որ գաղթած են 1798-ին Արցախի Հատուութ, Թաղլար, Գահրազ, Խաչմաչ, Չարտար, Թաղասեռ գիւղերից և պահպանած իւրեանց նախկին լեզուն:

Բէկական է Արփաւտի հողն, բայց բերրի և արգիւնաւոր, ժողովուրդն ժիր և աշխատասէր և առողջանձն, օդն բարեխառն, ջուրն պատուական:

Տեղական բերքերն են ընտիր ցորեն, գարի, հաճար, սոսպ, գինի, խաղող, ևն. և ժողովրդեան զբաղմունքն է երկրագործութիւնն:

Գիւղումս կայ 46 ծուխ. 183 ար. 155 իգ.: Տարեկան լինում է 8 ար. ծնունդ, 6 իգ. 3 պսակ և 4 ննջեցեալ: Ամենաերկար կեանքն է 100—115 տարի:

Ունին մի նորաշէն եկեղեցի Ս. Մեսրոպ անուն, ձեղունն փայտաշէն, որի մէջ 7 ամսից վեր պատարագ եղած չէ. . . :

բ. ԴԱՐԱ-ՔԱՐՔԱՆՁ շէն, որ հեռի է Արփաւտից 2 ժամ դէպի արևմուտք և ունի միւսնոյն դիրքը և բերքերը և բէկական հողը, բայց ամրան տօթագին է օդն և վատ ջուրն, վասնորոյ երկար ապրողի կեանքն է 85—90 տարի:

Ամբողջ հայ են բնակիչներն և միւսնոյն թուին միւսնոյն պատճառաւ գաղթած Արցախի Յօր, Ծամառ, Թաղար և ձարտար գիւղերից:

Շինումս կայ 38 ծուխ, 115 ար. 94 իգ.: Տարեկան լինում է 5 ար. ծնունդ. 4 իգ. 2 պսակ, 2 ար. և 2 իգ. ննջեցեալ:

գ. ԽԱՆԻ ՇԷՆ, որ շինուած է Բօզ-դաղից դէպի Աղուանից դաշտն թեքուած մի լեռնաբազկի սեռի վերայ և խիստ մօտ Կարա-Քարքանջին: Խոր ձորեր են շինիս արևելեան և արևմտեան կողմերն, բայց զուարճալի է հարաւահայեաց դիրքն, քանզի մօտուստ երևում են Աղուանից դաշտն և Կուր գետի անտառներն, իսկ հեռուստ Արցախի և Փայտակարանի լեռներն և Երասխ գետն, մանաւանդ օդի պարզ եղած ժամանակ:

Թէև վատ չէ տեղիս ջուրն, բայց հողմուտ, խիստ և վնասակար է օդն և կլիման, վասնորոյ երկար ապրողն չէ անցնում 70 տարուց:

Արքունի են հողերն և նոյն բերքերն, միայն սակաւ է վարելահողն, որ է 180 դեսեսաին (օրավար), այնպէս որ

անձգուլիս չէ հասնում մի օրավար: 180 օրավար վարելահողով ապրում է 206 անձն, վասնորոյ աւելի աղքատ է շինիս ժողովուրդն, որ գաղթած է Արձախի Ծամձոր, Ատիլ և Յօր գիւղերից նոյն թուականաւ և պատճառաւ:

Ժողովուրդս բաղկացած է 40 ծխից, 110 ար. և 96 իգանհատից: Տարեկան լինում է 7 ար. և 6 իգ. մկրտութիւն, 3 պսակ. 4 ար. և 3 իգ. ննջեցեալ:

Ունին Ս. Յարութիւն անուամբ մի եկեղեցի, որ միևնոյն ժամանակ Դարա-Քարքանջի եկեղեցին է և մի քահանայ, հովիւ երկու շէնքերի համար:

գ. ՔԱՐՔԱՆՋ ԳԻՒՂ, որ գտնուում է Խանի շինի արևելեան կողմում, մի բարձրաւանդակ և օգաւէտ տեղում:

Քարքանջի բնակիչք ամբողջապէս հայ են և բնիկ տեղացի: Արանելի են տեսարանն, օրն, կլիման և ջուրն (Զարբնջի պղբի բնն):

Նոյն են տեղական բերքերն, միայն թէ այստեղի գրւտաւոր բերքն է խաղող և գինի: Ամբողջ գիւղն ծածկուած է խնամքով մշակուած այգիներով:

Արքունի է հողն և բարեբեր: Գիւղումս կայ 231 ծուխ 705 ար. 603 իգ. միամեայ շրջանում ծնւում են 41 ար. 31 իգ. մանուկներ, լինում է 20 պսակ, 13 ար. և 12 իգ. ննջեցեալ: Ամենաբերկար կեանքն է 90—100 տարի:

Հայակապ և գմբեթաւոր է եկեղեցին, որ կրում է Ս. Աստուածածին անունը, ունի միայն մի քահանայ: Մաքուր դիրքի մէջ գտայ խորանը, սեղանը, աւազանը և զգեստներն ու անօթները: Եկեղեցիս ունի սոյն արձանագրութիւնը. «Կառուցաւ սուրբ տաճարս յանուն Սրբուհոյ Աստուածածնի, հիմնադրութեամբ 'ի սէր Ազգի Շամախաբնակ Յարութիւն Ղազարեանի և կատարեցաւ 'ի ձեռն ժառանգի նորին Մարգարէի Լազարովի 'ի նոյեմբերի 4 1848 ամի»: Եկեղեցին ունի 253 բուբլի 58 կոպ.:

Եկեղեցուս հիմքը փորած ժամանակ (հին տաճարի տե-

ղում) գտնում են հետևեալ արուրէ հնութիւնները.— 6 հատ հասարակ աշտանակի պատուանդան, 2 քշոց, 1 հատ ժամարարի կոնք իւր ջրամանով, 1 հատ մեծ խնկաման և 2 փոքրիկ զանգակ: Պատուանդաններից միայն մին ունի այս արձանագիրը, քանդակուած հին և աձև տառերով: «Աուլին 'ի յիշատակ ետուր սորա Հ. ին (Փրկչ. 621 թուին)»: «Սյս է յիշատակս Բարիզու և ուր (իւր) կողակից Ս.: Յետոյ գեղեցկաձև տառերով «Գալուստի որդի Սահակին»: Քշոցներից միոյն մէջ տեղում. «Յիշատակ է Սարտարին և Եաղուպին այս քշոցս» իսկ եզերքներով հրեշտակաց պատկերների շուրջն. «Ահեղ բանակք Տեառն շուրջ են զերկիւղածովք: Բարեկամք ազգի մարդկան, միջնորդ մահու և յարութեան Միբայել և Գաբրիէլ մեծք, որ կայք միշտ (առաջի) Ամենասուրբ Երրորդութեան, աղաչեմք զձեզ»:

Զրափարչի փորի վերայ. «Յիշատակ է Թումանի որդի Օվասափին, ետուր Բարբանջու եկեղեցուն»: Խնկամանի վերայ. «Յիշատակ է Թուխիկին, ետուր Ռթ. Բարբանճի եկեղեցուն»: Զանգակներից միոյն վերայ. «Յիշատակ է Սիմէոնի որդի Սկրին Բարբանճի եկեղեցուն թվ. ՌՅԶԳ»:

Ուխտատեղի

Սիւնի Գիւղիս արևելեան կողմում հանգստարանի մէջ կայ մի քարուկիր մատուռ, որ իւր ճակատին կրում է սոյն արձանագիրը.

«Սյս նահատակս յայլազգաց է ի ծնէ ըզն, զԳալուստի

Յետոյ եկեալ 'ի հաւատս Լուսաւորչուն»¹⁾ և մը մը յոյսի

1) Յայսմաւուրի ապրիլ 17-ի ճառումս գրգռած էս թէ նահատակս եղած է ազգաւ պարսիկ, ապա ընդունած Լուսաւորչական դաւանութիւն, ապա ուսումը ստանալուց յետոյ ձեռնադրուած վարդապետ Սահակ անուամբ և ապա հրով սյրուելով նահատակուած Շամխու խանի անիրաւ հրամանով: Նահատակիս աճիւնը բերած և ամփոփած են մատրանս սեղանի տակ, վրան

Ձեռնադրեցաւ սուրբ վարդապետ Սահակ անուն,
Որոյ վասն հուրբ փոխեցաւ այրեցեալ իսկոյն.
'ի սէր սորա կառուցեալ է զայս փոքրիկ մատուր
Շամախեցի Եղիազարեան այրն Խաչատուր.
Հայցէ 'ի ձէնջ հանդիպողաց՝ սրտիւ տխուր՝
Մաղթել 'ի Տեառնէ վասն ինքեան կենդանի ջուր.

1817 թվին մայիսի 1-ին:

Ե. ՔԱՒԵԱՆԻ գիւղ, Քարքանջի արևելեան կողմում-
հողն՝ բեկական և բերրի. բնակիչք հայ և բնիկ տեղացի,
այգեգործ և երկրագործ: Ըստ ամենայնի նոյն են տեղական
բերքերն:

Գիւղումս կայ 86 ծուխ. 215 ար. 186 իգ.: Տարեկան
լինում է 13ար. 10 իգ. ծնունդ. 4 պսակ, 6 ար. և 6 իգ. նըն-
ջեցեալ: Ամենաերկար կեանքն է 80 տարի. ամրան վնասա-
կար է օդն, զի գիւղն շրջապատուած է լեռներով, օտարա-
կան է քահանան, անմաքուր եկեղեցին, սեղանն, խորանն,
աւտզանն և անօթներն, քահանաս է հովուում և Արփա-
ուտր:

Փայտաշէն է եկեղեցու վերնամասն, որ ունի 235 բուբ-
և կոչում է ս. Աստուածածին:

զ. ՄԵՏՐԱՍԱ աւան, որ գտնւում է Քալախանու հիւսիս
արևմտակողմում 3 քառորդ ժամ հեռի և շինուած է մի
տեսարանաւոր սարահարթի վերայ:

Բարեխառն է օդն և կլիման, առողջարար ջուրն և
հոչակաւոր գինին. բեկական է հողն, բայց բեկից ժողո-
վուրդն գնած է հողը, որ այժմ սեպհականութիւն է բնակ-
չաց: 350 օրավար (դեսեստին) է այգիների տարածութիւնն:
Բնակիչներն, որ գաղթած են Ասպահանի կողմից, խօ-

որոյ այն օրից ցարդ եղած է մեծ ուխտատեղի: Սովորաբար Ձար-
դավառի տօներին խոնւում է ուխտաւորաց մեծ բազմութիւն,
ինչպէս տեսանք և մենք:

սում են պարսկերէն բարբառով, որ մերձաւորութիւն ունի
Լփնաց կամ Լահճաց բարբառին: Սակայն ամենքը գիտեն
Հայերէն:

Մատրասա աւանն բաղկացած է 483 ծխից, 1477 ար.
և 1303 իգ. անհատներից: Տեղի են ունենում տարեկան 88
ար. 77 իգ. ծնունդ, 30 պսակ, 22 ար. և 20 իգ. ննջեցեալ:
Երկար կեանքն հասնում է 100—115 տարի:

Ունին մի ընդարձակ և հոյակապ եկեղեցի ս. Աստուա-
ծածին անուն, կանգնած 6 սեան վերայ. ունի 4 քահանայ
և 1143 բուբլի և 71 կոպ:

Անա տանարիս արծանագրութիւնն

Հասարակութիւններիս (թիւնս) շինեցինք Աստուածած-
նայ եկեղեցիս Մատրասայ 1860 ամի 30-ին մայիսի: Եկե-
ղեցուն կից է բարձրաշէն գանգակատունն:

Եկեղեցունս կայ մի գրչագիր աւետարան՝ գրուած բամ-
բակեայ հաստ թղթի վերայ: Գեղեցիկ են դրերն, բայց այն-
քան գեղեցիկ չեն պատկերներն, թռչնադրերն, ծաղիկներն և
նկարներն: Սկզբում կան աւետման, պայծառակերպութեան,
Ղազարոսի յարութեան, Յուդայի մատնութեան, Քրիստոսի
խաչելութեան, թաղման, դժոխքի աւերման, Քրիստոսի յա-
րութեան, համբարձման, հոգեգալստեան, անգութ մեծա-
տան, որ տանջում է դժոխքում, աղքատ Ղազարոսի, որ
նստած է Աբրահամի գոգում, Քրիստոսի քարոզութեան,
Աստուածածնայ և չորս աւետարանչաց պատկերներն: Կարե-
ւոր համարեցինք լիշատակարանիցն ընդօրինակել հետևեալը.

«Եւ արդ՝ գրեցաւ սուրբ աւետարանս 'ի գաւառս Մո-
կաց ձեռամբ Յովհաննէս քահանային և ծաղկեցաւ 'ի քա-
ղաքս Խիզան ձեռամբ Խաչատուրի տգէտ քահանայի: Ծնոր-
հիւ Տեառն սկսաք և ողորմութեամբ նորին կատարեցաք 'ի
մեծ թուականիս Հայոց ՌԾԴ (1605) 'ի հայրապետութեան

Եջմիածնայ Տեառն Տէր Գրիգորիսի Ուրփայեցւոյ և 'ի մերոյս
Աղթամարայ Տեառն Տէր Գրիգորիսի, թագաւորութեան այ-
լազգեաց Սուլթան Սահմատ Խոնդքարին . . . 'ի դառն և
'ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք 'ի հարկապահանջութենէ
անօրինաց և 'ի սղութենէ հացի, զի լիտր խոնդքարին ալիւ-
րբն եղև ժ. շահի և չամիչն՝ ժի. և բրինձն 1. շահի, չափ
ցորեն ժԼ. շահի և կորեկն՝ ժԳ. շահի: Աւայ ինձ, որ 'ի Սե-
ւաստու երկիրն շատք զտղայք կերան: Եւ 'ի մեր երկրիս և
'ի ծովուս բոլորն ժ. օր խոտով և բանջարով անցուցանէին
և բազումք սովամահ եղեն և սասկացեալ է պատուհասն
'ի վերայ ամենայն երկրիս մեր: Զի երեկ (եկն) Կարմիր գը-
լուխն ¹⁾ բազում զաւրաւք և էառ զԹաւրէզ, զՋուղա,
զՆախջրվան, զԷրեւան, և զամենայն թեմս նոցա և նստաւ
Էրեւան տարի մի: Մինչև եկեալ 'ի Ստամբուլոյ ոմն սար-
տար Ջղայ անուն անթիւ զաւրաւք և արար փախստական
զազգն Պարսից: Եւ գոռոզ պարսիկքն արարին մեծ վնաս,
զի զամենայն ազգս հայոց, որ էին Էրեւան, մինչ 'ի Թաւրէզ
զամենեան գերի տարաւ զայր և զկին, ծերս և զտղայս:
Եւ այնչափ քանդեաց և աւերեաց, որ զշուն և զկատուն
այլ անտակեցոյց և զմարդն առաքեաց 'ի խուժատան աշ-
խարհն իւրեանց և եղեն այն ամենայն քրիստոնեայքն ցիր
և ցան մինչև 'ի Բաշան և յԱսպահան: Եւ այն ամենայն
եկն 'ի վերայ մեր վասն մեզաց մերոց, բայց զնհանամք
զԱստուծոյ՝ որ 'ի վիճակն Գրիստոսի եմք: Եւ շատ ցոյս
եւ ինքն Կարմիր գլուխն նստաւ Էրեւան 'ի Թաւրէզ և
զաւրբն թուրքաց զարձաւ բազում նեղութեամբ 'ի վան:
Եւ 'ի սոյն զարնան զարձեալ եկն Կարմիր գլուխն 'ի վերայ
Վանայ մեծաւ քաջութեամբ, մինչ որ արար փախստական
զՋղայն 'ի Արզրում և քուրդ Միրշաֆն և ամենայն ամիւ-
րայքն գնացին փախտեամբ 'ի Ջիզիրայն և Կարմիր գլուխն
մեծաւ զաւրաւք և զարձաւ բազում նեղութեամբ 'ի վան:
(1) Աղբը պաշտպարսիկ: (1) ԳՄՈ բոլակ սղմախուսն ծնն

ի
Ի
Կ
ս
դ
դ
ս
ու
վ
ն
զ
Գ
Է
Ճ
սլ
Մ
ալ
նն
եկ
նից
և
մեծ
րու
զԸ
յայ
իսկ
չեն

դարձաւ 'ի Սալմաստ: Բայց առաջիկայն Աստուծոյ է յայտնի»: Եւ կարենք ծաղկազարդող Խաչատուր քահանան մի ըստ միոջէ լիշած է յիշատակարանում աւետարանը գրել տուող Խոջա-Կարմանի և սորա բոլոր կենդանի և ննջեցեալ ազգականաց անուանները: Ապա գրած է վերջում. «Եւ արդ՝ կացցէ սուրբ աւետարանս 'ի քաղաքս Շառշ, որ է Ասպահան՝ 'ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյս Ամենափրկչի, որ է վանքն Զուղայում»:

Եկեղեցին ունի միդարան 8 ծխական ուսումնարան, ուր վարժուում են 80 երեխայք, 68 թօշակատու և 12 ձրիավարժ: Երկու ուսուցչաց վճարում են տարեկան 800 ըսւք. ռոճիկ, որ գոյանում է թօշակատուներից, եկեղեցուց և տեղական ընկերութիւնից:

Եւ ՄԻՐԻ-ՇԷՆ, որ շատ հեռի չէ Մատրտից: Բէկական է Հողն. բնակիչք դաղթած են Արցախի Միրի-Շէնից, Կարծի, Հատրութ և Շօշու գիւղերից: Գեղեցիկ է շինիս դիրքն, պատուական ջուրն, բարեխառն օդն և արգաւանդ երկիրն: Միւստոյն են տեղական բերքերն: Հայք ունին 13 տուն, 38 ար. 37 իգ.: Լինում է 2 ար. 2 իգ. ծնունդ. 1 պսակ և 1 ննջեցեալ: Հողերը պէտքերն կատարում են Մատրտու եկեղեցում:

Ը. ՄԻՅՍԱՐԻ 1) գիւղ, որ կէս ժամ հեռի է Միրի-Շէնից գէպի հիւսիս, ունի նշանաւոր օգ և կլիմա, տեսարան և ջուր: Բնակիչք Հայ են ամբողջապէս:

Հողն արքունի, 25 ծուխն բնիկ տեղացի, իսկ ամենամեծ մասն գաղթած է Արցախի Շօշու, Աւետարանոց, Հատրութ, Յօր և Բող գիւղերից, նոյն են տեղական բերքերն և զբաղմունքներն:

Պարսկերէն մէյ նշանակում է գինի և սէար գլուխ իսկ մէյ-սէարի գլխաւոր գինի Բայց այժմ այնքան լաւ մշակուած չեն այգիներն:

(187-3111) 1875

Գիւղումս կայ 88 ծուխ, 266 ար. 232 իգ.: Լինում է տարեկան 15 մկրտութիւն ար. և 10 իգ. 10 պսակ, 5 ար. ննջեցեալ և 4 իգ. երկար կեանքն աւելի է 100 տարուց:

Եկեղեցին ս. Աստուածածին, ձեղունն փայտաշէն, ունի միայն 3 բուբ. 24 կոպ.: Երբ մտայ եկեղեցին, չկարողացայ զուպել արտասուքներս, զի ամբողջ խորանը, սեղանը, խորհրդանոցները, պատկերները, աւազանը, զգեստները, զբքերը և միանգամայն յատակը գտայ ապականուած թռչնոց ապականութեամբ: Լալով մաքրել տուի անձամբ ամեն տեղերը և դուրս թափել տուի չուալներով: Ինչպէս ստուգեցի, 15 տարուց աւելի է, որ պատարագ եղած չէ գիւղումս, որ մի ժամ միայն հեռի է Շամախուց . . . Յաւալին այն է որ մի օտարական քահանայի յանձնուած է Քալախանին, Արփաւուտը և Մէյսարին, որոց մէջ կայ 220 ծուխ և հեռի են իրարից 2 ժամ հեռաւորութեամբ: Իսկ ամենացաւալին այն է, որ տեղի են ունենում անհարորդ վախճանուողներ, քանզի 3 գիւղի հովիւ քահանան երբեմն զրկում է Բագու, երբեմն Սալեան և երբեմն այլուր, վասն որոյ գէթ ժամերգութեան և աղօթքի կարօտ է մնում 3 գիւղի ժողովուրդն և փակուած՝ եկեղեցիների դռներն . . .

Սուրբ Նշան

Գիւղիս հիւսիս-արեւմտեան կողմում մի բարձրաւանդակի վերայ, տաշած քարերով շինուած է մի մեծ մատուռ ս. Նշան անուն: Բեմի ժողովրդահայեաց ճակատին գրուած է. «ի թվին Ռձ. եկի, վեցից տասանց եօթնեկի¹⁾», 'ի ժամանակս հայրապետի Էջմիածնայ սուրբ Աթոռոյ Աստուածատուր կաթուղիկոսի, Լուսաւորչի փոխանորդի, Գանձասարայ

1) ՌձԿԷ: (1718-ին):

սուրբ Աթոռի տեառն Եսայեայ (կաթուղիկոսի), յայսմ երկրի առաջնորդ Պօղոս անուն վարդապետի, յորդորանօք բարերարի Անտօն անուն քահանայի, պատճառ եղև եկեղեցւոյն աստուածընկալ սուրբ Նշանի Գաւիթ որդի Կարապետի, իւր կողակից Գիւլինարի, իւրեանց որդի Աստուածատրի, նորաբողբոջ Պօղոսի, այլ յիշատակ Թաղէոսին, իւրեանց Նուին, դստերն Աննմանին, ծաղկեալ որդւոցն Գօղջանին, Կարապետին և Սարգսին, զի այս է իղձ մերոց սրտին, և կատարումըն Հասուցինք»:

Արձանագրութիւն մատրանս

«ԹՎին ՌՃԿԸ. շինեցաւ Սուրբ Նշան եկեղեցիս յիշատակ ամենայն քրիստոնէից ննջեցելոց եկաց և բնակաց, արանց և կանանց, ծերոց և աղայոց, մանաւանդ Զուղայեցի Գէորդի որդի պարօն Պետրոսին և Շամախեցի Յակօբի որդի Թամուրին և Օհանին և ծնողացն Եղիսաբեթին և Հանգուցեալ որդւոյն Մատթէոսին: Ո՛վ ընթերցողք յորժամ ընթեռնուք, յիշեցէք յաղօթս ձեր Անտօն անարժան քահանայն. յիշեալ լիջիք առաջի անմահ Գառինն Աստուծոյ»:

Մատրանս մօտ շինուած են ուխտաւորաց Համար գեղեցիկ սենեակներ: Երևի թէ Հին ժամանակներում բազմաթիւ ուխտաւոր ունեցած է մատուռս, որ շինուած են այսչափ սենեակներ:

Մէյսարու վանք

Ս. Նշանիցս փոքր ինչ Հեռի՝ դէպի Հիւսիս-արևմուտք, շինուած է Մէյսարու Ս. Աստուածածին վանքն՝ ամբողջապէս տաշած քարով: Խորանդունդ ձոր են վանուցս Հիւսիսային և արևմտեան կողմերն, բարձր լեռ՝ արևելեան կողմն, իսկ արձակ և զառիվայր՝ Հարաւայինն: Վանքս կառուցեալ է յանուն Ս. Աստուածածնայ, իսկ խորանն օծուած է յանուն Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի և Միքայէլի և ամենայն երկ-

նային զօրաց: Վանքս ունի ընդարձակ մեծութիւն, վեց սիւն
և գեղեցիկ ու սրածայր կաթուղիկէ: Բայց նորոգուած է Ան-
տօն և Վլաս վարդապետների ջանքով ուճլէ-ին: Բայց այժմ
փլած է ձեղունի մի մասն, իսկ հաստատուն են ամբողջ սիւ-
ներն և ամրակուռ կամարներն և միւս բոլոր մասերն:

Հիւսիսային և արևմտեան կողմով շինուած են միաբա-
նից համար երկյարկ և բազմաթիւ սենեակներ և վանահօր
բնակարան, նմանապէս տաշած քարով, իսկ ամուր պարս-
պուած են մնացեալ կողմերն: Վանքի և սենեակների միջա-
վայրում շինուած է մի գեղեցիկ շատրուան, որի ջուրն բե-
րուած է վերևի լեռնից: Չէ գալիս այժմ ջուրն և անմար-
դաբնակ է վանքս:

Որքան փառաւոր եղած է վանուցս անցեալն, այնքան
տխուր և սրտաճմլիկ է այժմեան երևոյթն: Որքան կենդանի
եղած է Աղուանից կաթուղիկոսութիւնն, նոյնքան պայծառ
եղած են և Աղուանից վանքերն: Բայց այս կաթուղիկոսու-
թեան մահից լեռոյ օրէջօր լափշտակուած են վանօրէից կա-
լուածներն, ցրուած են միաբանութիւններն և քայքայուած
վանքերն:

Այժմ բոլորովին քայքայման վիճակի մէջ է և վանքս և
սենեակներն և պարիսպն: Վանքս ունի հողեր և այգի: Հո-
ղերի արդիւնքը Շամախու հոգաբարձութիւնն գործադրում
է Շամախու երկսեռ ուսումնարանաց համար. իսկ այգու ա-
նունն մնացած է և գետինն . . . :

Հին հանգստարան

Վանուցս արևելեան հանդէպ բարձր տարի վերայ կայ
հին հանգստարան, որ ունի ընդարձակ ծառայ: Գողացած և
տարած են տապանաքարերից ամենամեծ մասը, փշրած և
ջարգած մի մասը: Թէև աներևութացած են շիրմաքարերն,
բայց շատ բան կարելի է հասկանալ մտացած քարերի ար-
տաքին նշաններից: Տակաւին կան շատ տապանաքարեր, որոց

երկարութիւնն աւելի է սաժենից, իսկ հաստութիւնն՝ արշի-
նից, որոց վերայ կան միայն խաչանիշ քանդակներ: Մենք
կարծում ենք որ տապանաքարերս հին են նախ քան հայոց
գրերի ծնունդն:

Հանգստարանից վերև մի մեծ քարի ճակատին քանդա-
կուած են շատ հին ձևով խաչեր, որը «նահատակ» են ա-
նուանում տեղացիք: Բայց թէ ով է նահատակուածն.—ան-
յայտ է մեզ:

Թ. ՋԵՐԻՈՒ ՇԷՆ, որ հիմնուած է Սաղեան գիւղի հիւ-
սիսային կողմում, ձորի հարաւահայեաց լանջի վերայ: Ար-
քունի է հողն և բարեբեր և նոյն բերքերն. բնակիչք գաղ-
թած են 1830-ին Նոր-Ջուղայի Ղարղուն, Ֆերեայ և Ղա-
րղան գիւղերից:

Շէնս բաղկացած է 22 ծխից, 73 ար. և 70 իգ. ան-
հատներից: Տարեկան լինում է 4 ար. և 3 իգ. ծնունդ, 2
պսակ, 1 ար. և 1 իգ. ննջեցեալ: Հողևոր ծխակատարու-
թիւններն և աղօթքներն կատարուած են Սաղեանի վանքում,
քանզի չունին եկեղեցի:

Շինուածս կայ մի հնատիպ մեկնութիւն սաղմուսաց, որի
պարսպ երեսների վերայ և լուսանցքներում գրուած են գրը-
չով: Մեկնութիւնս բերուած են Պարոկաստանից:

«Յիշատակ Ուստա Խաչիկին, որ էր ուսեալ Ուստա Ա-
ւետէն, որ կոչի Փոքր Աւէտ. Աստուած իւր մեղացն թողու-
թիւն շնորհէ, որ ստացաւ սուրբ մեկնիչս (մեկնութիւնս)
հալալ վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, հօրն
Տէր Կարապետին և մօրն Գնդկի, կողակից Գուլին, թվին
ՌՃԾԸ ումն»:

«Ես սարգսլաք (սարկաւաք) Կարապետս ծառայ եմ այս
գրին կարթացողին և ուսուցանողին, ամէն թվին ՌՃԸ ումն»
(եր. 745):

«Թվին ՌՃՁԶ ես Խուղա Ղովիսօցի: Այս է թվին (այս
թուին) Տէր Մաղաքին, որ է որդի սա Խաչիկին, և քահա-

նայ քառասուն ամին և է հասեալ ժԸ ամին և վաղճանեալ կին սորին և մնացեալ այրի այս եղկելին, մինչև եղև քառասուն ամին¹⁾: Սա վաղճանեալ հազար հարուր ութսուն և երեք ամին և օգոստոս ամսի տասն և վեցին... որ է քաղաք Նոր Զուղային և Շահվելոց եկեղեցին. եւ ոլ ոք կամեսցի... վարք սորին, էր և պարկեշտ, սաղմոսասաց, աղօթասէր և քարոզող, գիտակ բանին Աստուածային, հին և նոր կտակարանին. ձեռն վեր առեալ իւր հայրենեացն, դուստր և որդի իւր ընտանեացն... և հեռացեալ իւր սիրելեացն... մտեալ ծառայութիւն եկեղեցեացն մինչև օր մահուան իւրոյ: Բարիօք ձերութեամբն հանդիպեալ Քրիստոսի» (եր. 291):

ԹՎին ՌՄՂԶ ումն, անցած է, չէ մտաց, դեկտեմբերի վերջին և (թէ) յունվարի աւալին (1-ին) կիրակի գիշերին, ա. ժամ գիշեր կար մինչ ի լոյս, անանց (այնպէս) սաստիկ շարժում (երկրաշարժ) եղև երկիր, շատ քաղաքներ քանդուեցաւ. Աստուած հեռի անէ այնպէս բարկութենէն. ամէն. (եր. 264):

Ժ. ՍԵՂԻՆ գիւղ, շինուած է գիւղս այն խոր ձորի արևելահայեաց լանջի վերայ, որ ընկած է Մատրասայի և գիւղիս մէջ. Սաղիան նշանաւոր է իւր այգիներով և գինու բերքով: Այգիներն գրաւած են 75 օրավար (գեսետին) հողի տարածութիւն: Արքունի է հողն, պատուական՝ ջուրն, անվնաս՝ օգն և կլիման: Բնիկ տեղացի է ժողովրդեան կէս մասն, իսկ Հին-Նախիջևանից, Պարսկաստանից և Արցախից գաղթած՝ միւս կէս մասն:

Գիւղումս կայ 160 ծուխ, 481 ար., 455 իգ. անհատ: Միամեայ ժամանակում լինում է 20 ար. 18 իգ. ծնունդ, 12 պսակ, 6 ար. և 6 իգ. ննջեցեալ: Մի քահանայ է հո-

1) Իմաստն է՝ երբ 40 տարեկան եղաւ քահանաս, վախճանուեցաւ իւր երէցկինն և ինքն մնաց այրի, իւր քահանայութեան 18-երորդ տարում:

գևոր հովիւն, որ նոր վախճանուած է: Երկար կեանք 90 տարի:

Ս. ՍՏԵՓԸՆՆՈՍԻ ՎԸՆՔ

Հին արձանագրութիւնից երևում է, որ վանքս սկզբում շինել տուած է Կիրակոս վարդապետն հայոց ՌՃԶ թուին Աղուանից Պետրոս կաթողիկոսի օրով: Բայց որովհետև 1872-ի մեծ շարժով փլած է հին շինութիւնն, վասն որոյ 'ի հիմանէ նորոգ շինուած է 4 սեան վերայ համակ սրբատաշ քարով, որ վերջացած է 1886-ին, բացի կաթողիկէից, որ շինուած չէ տակաւին: Նորոգ կառուցեալս շինուած է հանգանակութեամբ, որին օժանդակած են մասնաւորապէս Սաղիան գիւղի հասարակութիւնն, պ. Գէորգ Քալանթարեանցն, Բուրաղեան եղբարք և Թադէոս քահանան:

Վանքումս են Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի և Գօշ Մըխիթարի արծաթեայ, բայց ոսկեզօծեալ աջերն: Ունի մի քանի միաբանական խարխլուած հին սենեակներ շինուած Օհան Եպիսկոպոսից: Հին կուտան գլխին շինուած են մի քանի նոր սենեակներ: Բայց անյարմարութիւնն այ՛ի է, որ միայն մի տեղով է մուտքն, նեղ, երկար և տձև են երկու սենեակներն և բոլորովին մութ՝ միւս երկուսն:

Վանուցս հիւսիսային կողմումն է Բուրաղեան երկրասեան տղայոց ուսումնարանն, ուր ուսանում են 36 աշակերտներ, 27-ն թոշակատու և 9-ն ձրիավարժ: 2 ուսուցիչներն ստանում են 800 ըուբլի, որից 600-ը վճարում են Բուրաղեան եղբարք, 157 ը. թոշակատուներն, իսկ 43-ը՝ վանքն:

Վանքումս չկայ միաբան. կայ միայն Հին-Նախիջևանի Աստապատ գիւղացի մի այրի քահանայ Ստեփան անուն, որ վարում է վանահայրութեան պաշտօն...

Վանուցս մուտքն

Իւր սեպհական այգու խաղողից	.	.	.	1200 ը.
3 բեռն գինի (չափ է)	.	.	.	90 ,,

25 ման (չափ է տեղական) օղի	•	•	•	50
5 թաղար ցորեն կապալաւ տուած Հողերից	•	•	•	100
Ուխտաւորներից (միջին Հաշուով)	•	•	•	100
Կիւրծական գիւղի մօտ եղած 18 օրավար Հողից.				14

Ընդ ամենն մուտք.¹⁾ 1554 ռուբ.

Անյայտ է վանուցս ելըն, վասն զի 4 տարի է, որ Հաշիւ տուած չէ վանքն...

Վանքս է միւլնոյն ժամանակ Սաղիան գիւղի և Զարխուշինի միակ եկեղեցին:

Վանքումս կայ մի քանի գրչագիր մատեան:

1) Մի գեղեցկագիր աւետարան, որ գրուած է մագաղաթանման բամբակեայ Հաստ թղթի վերայ և բաղկացած 612 երեսներից: Յիշատակարանիցն ընդօրինակուած ենք Հետեւալը:

«Արդ գրեցաւ և ծաղկեցաւ սուրբ աւետարանս յայլ և այլ գրչաց և ծաղկողաց յերկիրն Թֆլիսոյ ձեռամբ Տէր Բարսեղ քահանային: Եւ դարձեալ Յովհան գլուխ պապասն և ծաղկանց պապասն և զհամարներն և զցանկերն և զցրուացանկերն և զժ. խորանաց կարմիր գրերն և զլաճվարտով գրերն և զօսկի վարաղով խորաններն և զյինանց աւետարանաց ընթերցմանց վիտերաց գրերն և զամենայն պակասութիւնս աւետարանիս՝ թերի և անթերի հանգերձ սրբագրելով և ստուգաբանելով եղև և կատարեցաւ այս ամենայն ձեռամբ ումեմն բանասիրի Սարգիս վարդապետի... ՚ի թուականութեանս... ՌձժԵ. ամի ՚ի կաթողիկոսութեանս տանս Աղուանից սրբաւնեալ Տեառն Պետրոսի և յառաջնորդութեան տեր Բարսեղ եպիսկոպոսի»:

2) Մի ատենի ժամագիրք գրուած Հայոց ՌձժԵ-ին, գրողն է Եփրեմ անուն ոմն՝ խնդրանօք Յոհան քահանային Զուղայեցւոյ:

¹⁾ Վանքս ունի նաև սեպհական անտառ, որից զգլանուած է իւր տարեկան վառելափայտն:

- 3) Մի աւետարան Ղուկասու, գրուած ՌՃԽԷ-ին:
- 4) 4 Հատ շարական:
- 5) 2 մեկնութիւն Պրոկղի, որոց միոյն թարգմանիչն է Միքայէլ վարդապետ ոմն ՌՃԷԵ թուին. իսկ միւսինն՝ գանձակեցի Սիմէօն, որ գրած է ՌՄԾԲ-ին:

Սաղեանցի պ. Նիկալայ Քալաշեանցի մօտ կայ մի գրչագիր մաշտոց, որ բաղկացած է 344 երեսներից և գրուած բամբակեայ, հաստ և լղկուած թղթի վերայ: Թէև գեղեցիկ չեն գրերն, սակայն կարգացուած են հեշտութեամբ: Յիշատակարանից մէջ ենք բերում հետևեալ հատուածը. «Արգ գրեցաւ տառս, որ կոչի մաշտոց, ձեռամբ անարուեստ և փճուն գրչի Յովհաննէս արեղայիս՝ անուամբս միայն և գործովս ո՛չ ՚ի դուռն սուրբ աթոռոյս Յակոբայ վանիցս և ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին ՚ի յերկիրս Խաչեն, ՚ի գիւղս, որ կոչի Խանձք, ի հայրապետութեան (Ս. Ղուանից) Տեառն Գրիգորիսի և արհ(ի) եպիսկոպոսին Ա. քստակէսին, և իշխանաւոր տեղոյս Մեհրապ պէկին, և աշխարհակալ Եազ Գամանին... ՚ի թվիս հայոց ՌԹ»:

Վանուցս հարաւային դրան առաջ ամփոփուած են Օհան և Գանիէլ եպիսկոպոսների մարմիններն, որք վարած են Եամախու թեմիս առաջնորդութեան պաշտօնը գովելի գործունէութեամբ և ընտիր վարուք ըստ վկայութեան ծերունեաց և ըստ տապանաքարի արձանագրութեանց:

Ժա. ՓԱԽԲԱՔԻԻՇ շէն, որ գտնուած է Աղ-Սու գետակի ձախ կողմի բարձրաւանդակի վերայ: Բնակիչք գաղթած են Արցախի Գող և Ծամձոր գիւղերից: Նոյն են տեղական բերքերն, արքունի հողն, վնասակար օդն և ջուրն, և 65 տարի երկար կեանքն, զի շինիս տեղն գտնուած է հակառակ հողմերի հոսանքի կետրոնում:

17 ծուխ, 40 ար. 35 իգ. 3 ար. ծնունդ, 2 իգ. 1 պըսակ, 2 ար. ննջեցեալ և 1 իգ.: Հոգևոր պէտքերն կատարուած է Սաղեանի վանում:

Ժբ. ՂԱՔԱՐ շէն, արքունի Հոգն, Արցախի Վարանդա գաւառից գաղթած բնակիչներն, օղն անվնաս, ջուրն պատուական, շինի տեղն լեռնալանջ և ապառաժուտ և վարելահողն պակաս:

Ծուխ 37, ար. 126, իգ. 99, ար. ծնունդ 5, իգ. 4, պսակ 4, ննջեցեալ երկու սեռից 3:

Ժգ. ԹԱԼԻՇ շէն, Հոգն բէկական, բնակիչներն գաղթած Դիզակ և Վարանդա գաւառներից, օղն և ջուրն լաւ, վարելահողն պակաս, տեղն լեռնային և մացառուտ, ծուխ 18, ար. 36, իգ. 29, տասն տարուան ընթացքում ար. ծնունդ 13, իգ. 10, պսակ 8, ար. ննջեցեալ 6, իգ. 4, երկար կեանքն ութսուն տարի:

Ժդ. ԴՈՒԱՐԻ շէն, որ գտնուում է դաշտաբերանի մօտ, Հոգն բէկական, բնակիչք գաղթեալ լիշեալ գաւառներից. օղն և ջուրն սննդարար, ծուխ 17, ար. 56, իգ. 40, միամեայ ար. ծնունդ 3, իգ. 2, պսակ 2, ննջեցեալ 1, երկար կեանք 85—90:

Շէներքումս չկայ եկեղեցի, վասնորոյ Հոգևոր պէտքերն կատարում են Սաղեանի վանքում: Երկու ոտքերից վնասուած մի քահանայ կառավարում է Զարխուի, Փախրաքիւշի, Ղաջարի, Թալշի և Դուարի շինի ծուխերը, այս է 110 ծուխ:

Ահա այսքան է միայն Ոստանի կամ Շամախի գաւառում այժմեան եղած զիւղորէից, շինից, վանօրէից, եկեղեցեաց և հայ բնակչաց որքանութիւնն: Գաւառս նշանաւոր է իւր յանրահոշակ գինու բերքով, որ գովուած է Ռուսաստանում և մրցում է Կախեթի գինու հետ: Գինիներն ծախուում են թէ գաւառումս և Բազում և թէ Ռուսաստանում: Ընդհանրապէս անջրգի են թէ այգիներն և թէ ցանքսերն, բայց համեմատաբար աւելի են պիտանի Հողերն քան անայժտք տեղերն, մանաւանդ շատ տեղերում կան սև նաւթի հանքեր, որք կարող են ապագայում ունենալ մեծ արժէք:

Գաւառս ունեցած է միայն 2 բերդ: Արդէն յայտնեցինք որ շարժից կործանուած է Շամախու բերդն: Իսկ միւսն, որ է Աղուանից թ. բերդն, գտնուում է Խնուս թրքաբնակ գիւղից վերև, Շամախուց ոչ այնքան հեռի և այժմ կոչուում է Ղրղ-ղալա-Աղջկա-բերդ: Բերդս շինուած է Կովկաս մեծ սարից անջատուած և նոյն դիրքով դէպի արևելք երկարած մի բարձր սարի գլխին: Եռապարիսպ և բրգաշատ է բերդս, շինուած սարի ձևով, այնպէս որ ստորին, միջին և վերին բերդ: Երեք շրջապարիսպների դռներն ևս եղած են արևմտեան կողմից:

Վերին պարսպում դեռ նշմարուում են եկեղեցու աւերակ և կոփածոյ քարով շինուած կիսաւեր ապարան բերդի արևելեան կողմում: Համարեան թէ մեծ մասամբ դեռ կանգուն է ապարանիս գետնայարկն, որ բազկացած է շատ կամարակապ սենեակներից: Բերդերս ունին անմատչելի ամրութիւն, պատերազմական երկիւղներից ազատ ապահովութիւն, սքանչելի տեսարան, հիանալի օդ և ամեն յարմարութիւններ: Միայն թէ բերդս գուրկ է մի ամենագլխաւոր պէտքից՝ այս է ջուր չկայ բերդերիս մէջ: Այս պատճառաւ տեղ տեղ շինուած են յատուկ ջրամբարներ և վերնաբերդից մինչև արևելեան խորագոյն ձորի յատակն մի ականափոր ներքնուղի, որով ջուր փոխադրած են ձորի միջով հոսող առուից բերդերի ջրամբարներն: Յայտնի երևում է որ դարերի ընթացքում վերանորոգուած են պարիսպներս, բուրգերս և ապարաններս: Այժմ թունաւոր օձերով լի է ականն, հետևապէս և վտանգաւոր ամրան եղանակում ել և էջ անելն ականիս մէջ: Արդէն առուն հետզհետէ փորած և ցածացրած է հեղեղների օժանդակութեամբ՝ յատակը, վասն որոյ այժմ ականի բերանն՝ մօտ երկու սաժէն՝ բարձր մնացած է ջրից:

Անյայտ է մեզ և բերդիս անցեալն և իսկական անունն:

ԳԼԻԴՄԸՆ ԳԵՆԸՌ ԾԵՄԵԽՈՒ

77) Մտահան արած չէ ուշիմ ընթերցողն, որ գաւառս կոչուած է զանազան ժամանակներում Մարզպանեան, Մարծպանեան, Դարդման, Դասան, Գիրդիման և Լահիճ: Գաւառումս կան հայոց հետեւեալ գիւղերն և Աղուանից բերդերն և մի վանք:

ա. ՔեՕՎԼԻՌԻՋ գիւղ, որ հիմնուած է Աղ-սու գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, Քալիշ շինի հանդէպ: Նշանաւոր է գիւղիս տեսարանն, օդն և կլիման, բայց սակաւ ջուրն: Բնակիչք գաղթած են Վարանդա գաւառի Աւետարանոց, Ծովատեղ, Մամնա, Ղալախան և Հարար գիւղերից և զբաղուած են երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ: Նշանաւոր բերքերն են գինի, ցորեն, գարի, զարնանի, սիսեռ, ոսպ և խաշխաշ: 18 օրավար է այգիների տեղն:

Հողն արբունի, ծուխ 52, ար. 222, իգ. 189: Տարեկան լինում է 10 ար. ծնունդ ¹⁾, 8 իգ., 6 պսակ, 2 ար. և 2 իգ. ննջեցեալ. երկարագոյն կեանքն 90—100 տարի: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, ձեղունն փայտաշէն, որ ունի 500 ըուբ. դրամ և 40 օրավար հող: Հողւոր հովիւն գալիս է Կուրջիվան գիւղից:

բ. ԿՈՒՐՋԻՎԱՆ գիւղ, որ կէս ժամ հեռի է Քեօվլից: Բնակչաց մի մասն նախ Արցախի Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից գաղթած են Կախեթի կողմերն և ապա Կախեթից գիւղս, վասն որոյ անուանուած է Կուրջիվան: Եւ միւս մասն գաղթած է Դիզակ գաւառի Հատրութ և Դոզ գիւղերից և Վարանդա գաւառի Յիրհեր, Ղուզի-ձարտար և Կիւնի-ձարտար գիւղերից: Իսկ ամենափոքր մասն եղած է բնիկ տեղացի: Ժողովուրդն զբաղուած է այգեգործութեամբ, երկրագործութեամբ և բրտութեամբ: Բրտութեան արուեստն այնքան

¹⁾ Գիւղումս կայ 1 կոյր, 1 խուլ, և 2 զոյգ երկորեակ:

Ճաղկած է, որ կարասներ¹⁾ և խեցեղէն անօթներ է մատակարարում ամբողջ Բագուայ նահանգին:

Բէկապատկան է Հողն, գինևէտ և բարբեր. 175 օրավար (դես.) է այգիների ծաւայն:

Եկեղեցին ս. Գրիգորիս անուն, Հոյակապ շինուած 4 կամարակապ սեանց վերայ, բայց վտանգուած վերջին մեծ շարժից: Հարաւային դրան ճակատին քանդակուած է.

«Ի թՎին Հայոց ՌՄՁԵ (1836) ամի շինեցաւ ի Կիւրջվանու սուրբ Գրիգորիսի եկեղեցին 'ի Համագումար ժողովրդոց: Գրողս եմ Տէր Սարգիս Տէր Օհանեան»:

Եկեղեցու Հարաւային աւանդատան դրան ճակատին պահուած է Հին եկեղեցու արձանագրութիւնն. «Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս . . Հրամանաւ Թոմա վարդապետի և Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին 'ի թՎին ՌՁԲ (1633)»: Տաճարս ունի 628 բուբ. գրամ և 25 օրավար Հող և մի քահանայ:

Նոյն են տեղական բերքերն, միայն գիւղիս անդում Գօնդարա-չայ կոչուած տեղում բուսնում են թղաչափ բարձրութեամբ և կիրորնաչափ մեծութեամբ սպիտակ և հոտաւէտ ծաղիկներ, զորս չորացնելով գործ են ածում իբր թէյ:

Գիւղումս կայ 240 ծուխ, 655 ար. 565 իգ.: Տարեկան լինում է 32 ար. 23 իգ. ծնունդ, 23 պսակ, 6 ար. և 7 իգ. 8 ննջեցեալ:

գ. ՀՆՂԱԲ գիւղ, որ կէս ժամ Հեռի է Կուրջվանից և բաժանուած է 3 թաղի՝ ստորին, միջին և վերին: Գերազանց է տեսարանն, օդն, կլիման և քուրն, վասն որոյ ամենաերկար կեանքն տևում է 115—125 տարի: Բնիկ են ստորին և միջին թաղերի բնակիչներն, իսկ Լփնաց կողմից գաղթած է վերին թաղի ժողովուրդն, որ բացի Հայերէնից պահած է ցարդ և իւր նախնի բարբառը: Բայց այժմեան 4 գերդաստանների նախահայր Աւշառեանցն գաղթած է Արցախի Վարանդայ գաւառից:

1) Կարասներն պարունակում են 20—90 փուխ գինի:

Բնակչաց զբաղմունքն է այգեգործութիւն և երկրագործութիւն: Արքունի է հողն և գինեւէտ, նշանաւոր բերքն է գինի, որ համբաւաւոր է Կովկասում:

Եկեղեցին շինուած է միջին թաղում, ս. Ստողածածին անուամբ: Բայց ավսոս, որ վտանգաւոր կերպիւ շարժից վրնասուած է հոյակապ տաճարս, որ կրում է սոյն արձանագիրը. «Կիւրկին բէկ Աւշառեանց 1844 ամի յունիսի 7-ին»՝ «Կառուցաւ սուրբ տաճարս այս յանուն Սրբուհւոյ Աստուածածնայ ի յիշատակ սոյն Հնդար գեղջ հայոց հասարակութեան՝ աշխատութեամբ նոցին, մանաւանդ մեծաւ քանիւք և արգեամբք գլխաւորացն»: Եկեղեցիս ունի միայն մի քահանայ և 62 բուբլի..., որի մէջ կայ մի գրչագիր աւետարան, գրուած բամբակեայ թղթի վերայ: Աւետարանիս գրողն է Արիստակէս վարդապետ ոմն, որ գրած է Սանահնի վանքումըն՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով չ'ի թուականս հայոց ՋԼԹ (1490) ՚ի դառն և ՚ի չար ժամանակիս, որով նեղիմք յանօրինաց: Իսկ ստացողն (գնողն) եղած է Ուստա Մետրոպ Բաբեան: Բաւական թղթեր անյայտացած են թէ՛ աւետարանի սկիզբն և թէ՛ վերջից: Չունի պատկերներ, բայց գեղեցիկ են գրերն:

Երեք թաղերում միասին կայ 131 ծուխ, 398 ար. 333 իգ., 2 կոյր, 2 կաղ, 1 խուլ և 1 անգամալոյծ: Տարեկան լինում է 20 ար. 18 իգ. ծնունդ, 12 սպակ, 7 ար. և 6 իգ. ննջեցեալ ¹⁾:

1) Գիւղիս հանգստարանում, որ գտնուում է մի ձուածև սարի վերայ և զարդարուած է կաղնի, հացի, տիկի և լայնատերև ծերունազարդ ծառերով, կան շատ մամուսպատ, անարձանագիր, մեծամեծ տապանաքարեր, խիստ հին ժամանակից մընացեալ Գագաթիս վերայ հին մահարձանների շարքում կայ մի գերեզման, որը անուանում է ժողովուրդն Նահատակ և յարգում: Այսպէս է և Ոսղիանի վանուց մօտ եղած Նահատակունիներ

դ. ԳԻՒԴԻԱ շէն. Հնդարի օդից և ջրից ստոր է տեղիս օդն և ջուրն: Հողն բեկասպտկան, ժողովուրդն բնիկ, բերքերն նոյն, ծուխ 30, ար. 75, իգ. 76, ար. ծնունդ 6, իգ. 6, պսակ 1, ար. ննջեցեալ 3, իգ. 3:

30 տարի առաջ սկսած են շինել եկեղեցի, որմերը բարձրացրած են գետնից մօտ 3 կանգուն և ցարդ թողած նոյն դրութեան մէջ: Գիւրդայի Հասարակութեան թուլահաւատութեան և ծուլութեան ջերմաչափն է կիսատ եկեղեցիս և պատուոյ զգացման վերջին աստիճանն:

ե. ՆՈՒՐՇԷՆ. դիրքն Հարաւահայեաց, օդն և ջուրն անվնաս, Հողն բէկական, երկար կեանքն 70—80, բնակիչք գաղթած Վարանդայ գաւառից: Ծուխ 16, ար. 40, իգ. 36, կաղ 1, ար. ծնունդ 2, իգ. 2, պսակ 1, երկու սեռից ննջեցեալ 2: Գիւրդայի և շինիս հոգևոր պէտքերն կատարուած է Հնդարի եկեղեցում:

զ. ԶԱՐԿԵԱՐԱՆ գիւղ, Հիմնուած է Կովկաս մեծ լեռնաշղթայի Հարաւահայեաց լանջի վերայ: Սքանչելի է օդն և ջուրն, կլիման և տեսարանն: Տեղական բերքերն են ցորեն, գարի, կորեկ, հաճար, բակլայ, լուբիա, խաշխաշ: Նշանաւոր բերքերն են տանձ և խնձոր, զորս չիր կտրելով վաճառուած են չիրահաւաքների վերայ և երբեմն տանուած են Բագու: Պտղի ժամանակ տանձենեաց և խնձորենեաց պարտէզներիցն անպակաս են վոհմակներով արջեր, մանաւանդ գիշերներն:

Թէպէտ ըստ ասութեան ոմանց բնիկ է ժողովուրդն, սակայն բարբառը բնիկ չէ երբէք. վասն զի խօսուած են իսկապէս Արցախի Խաչեն գաւառի բարբառով: Արքունի է հողըն, բայց ոչ այնքան բարեբեր:

Եկեղեցին ս. Աստուածածին, վերնամասն փայտաշէն, որ ունի 84 բուբլի, մի ծերունազարդ քահանայ և այս Համա-

որ նոյնպէս յարգուած է Հասարակութիւնից: Միայն թէ չկան գրաւոր ապացոյցներ:

ուօտ արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է այս եկեղեցիս սլաղն... որդի 1) ՌՄՂԷ (1848):

Ծուխ 103, ար. 613, իգ. 411, ար. ծնունդ 22, իգ. 16, պսակ 12, ար. ննջեցեալ 7, իգ. 4, երկար կեանք 110:

է. ՔԵՒԱՆԻԻ գիւղ, գտնուած է Գարդման գետի ձախ ափի բարձրութեան վերայ: Բարեխառն են օդն և կլիման, դուրալի գիրքն և տեսարանն, լաւ չէ ջուրն: Բարեբեր է հողն և արդիւնաւէտ, որի 2 մասն ըէկական է և մի մասն արքունի: Տանձենեաց և խնձորենեաց պարտէզներով և այգիներով շրջապատուած է ամբողջ գիւղն, որի ընակիչք գաղթած են Արցախի Կիւլտան և Ջրաբերդ գաւառներից, բացի մի քանի ընտանիքներից:

Եկեղեցին ս. Գէորգ, շինուած հասարակութեան ծախքով: Վերնամասն փայտաշէն, զբամազլուխն 28 բուբլի, և քահանան մի արժանաւոր անձնաւորութիւն:

Ծուխ 84, ար. 308, իգ. 258, երկորեակ 1 զոյգ, անգամալոյծ 1, ար. ծնունդ 22, իգ. 16, պսակ 11, ար. ննջեցեալ 7, իգ. 4, երկար կեանք 90—100:

ը. ԲԱՀՂԱՆ շէն, շինուած մի տափարակ հովտում, շրջապատուած՝ ոչ այնքան բարձր սարակներով. խեղդուած տեսարանն, օդն և կլիման, վասնորոյ և տենդաբեր ամրան և աշնան եղանակներում: Բնակիչք ամբողջապէս գաղթած են Իրզակ և Վարանդա գաւառներից: Եկեղեցին ս. Մինաս, շինուած հասարակութեան ծախքով 1850-ին, չունի զբամ:

Ծուխ 36, ար. 127, իգ. 105, ծնունդ ար. 7, իգ. 6, կոյր 1, պսակ 4, ար. ննջեցեալ 3, իգ. 2, երկար կեանք 60:

Մինիս հարաւային կողմում կայ մի լեռնակ, որ ծածկուած է վաղեմի հաստ հաստ ծառերով և զարգարուած հին մահարձաններով: Շատերի վերայ քանդակուած են միայն խիստ հին ձևով խաչեր: Լեռնակիս գագաթի վերայ կայ մի

1) Անընթեռնի են կէտագրեալ բառերն:

վաղեմի խաչարձան քար առանց արձանագրութեան: Խաչի ձևն նման է է դարի քանդակների: Ժողովուրդն անուանում է նահատակ, որ լարգուած է շրջաբնակ հայերից և մահմետականներից անգամ:

Թ. ԲԻԼԻՍՏԱՆ շէն, բարձր և հիւսիսահայեաց է դիրքն, սննդարար օդ և կլիման և պատուական տեսարանն և ջուրն: Բնակիչք ամբողջապէս գաղթած են Վարանդա գաւառից: Հողն բէկապատկան և արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, ինչպէս Բահլիանցիք, նոյնպէս և Բիլստանցիք նոր ըսկած են տնկել այգիներ:

Եկեղեցին ս. Աստուածածին. ձեղունն փայտաշէն, երեք եկեղեցիներիս քահանան միւսնոյն անձն:

Մուխ 31, ար. 85, իգ. 70, կոյր 1, ար. ծնունդ 6, իգ. 5, պսակ 4, ար. ննջեցեալ 1, իգ. 1, երկար կեանք 80—90:

Բ Ե Ր Գ Ե Ր

Աղուանից ժ. բերդն գտնւում է Զարկեարանի արևելեան կողմում, Աղ-սու գետակի արևմտեան օժանդակի աջ ափի վերայ, մի գեղեցիկ հովտի եզերքում: Ըստ տեղական հնչման բերդս կոչւում է կեավուր ղալա¹⁾: Բերդս չունի բուրգեր, այլ ունի հաստահիմն և ամուր պարիսպ, որի շրջապատն է 4 վերստ, բարձրութիւնն՝ 4—5 սաժէն և հաստութիւն 1 սաժէն: Կրաշաղախ ցեխն այնպէս ամրասնդուած է մեծ մեծ քարերի հետ, մինչև անգամ ցարդ անվնաս դի-

¹⁾ Ըստ հասկացողութեան մահմետականաց՝ կեավուր նշանակում է հայնոյիչ, որպէս թէ հայնոյիչ են բրիստոնեայք Աստուած գաւանեղով զՅիսուս Քրիստոս: Հայհոյիչ էին անուանում հրէայք զՅիսուս Քրիստոս, որ զինքըգաւանեց Արդի Աստուծոյ. «Ահա լուար ամենքին զհայհոյութիւնի բերանոյ դորս» (Մարկ. ժԳ. 62-65): Հայհոյիչ անուանեցին զՄակեդոն, որ բարբանջում է Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութեան դէմ: Աւրեմն կեավուր-ղալա նշանակում է Քրիստոնէի բերդ:

մադրած է այնքան երկրակործան երկրաշարժերին: Պարսպիս կէս մասը քանդած և տարած են մերձաքնակ մահմետականներն: Նշաններից երևում է որ բերդաքաղաք եղած է այս, վասնզի ներսն լի է խիտ առ խիտ բնակութիւններով, որոց վերնամասերը քանդած և տարած են. իսկ դեռ մնում է գետնամասն, որ շատ տեղերում երևում է կամարակապ: Յայտնի նշմարում են մացառուտներում եկեղեցու և խանութների աւերակներն:

Աւերած և տարած են նաև պարսպի դռների քարերը. արձանագրութիւն չկայ: Անյայտ է և բերդիս անցեալն: Բայց քարեխառն է օղն և կլիման և ախորժելի տեսարանն: Բերդիս երկարութեան դիրքն ընկած է հիւսիսից հարաւ օժանդակի դիրքով:

ԳՐԲԳՄԸՆ ԲԵՐԳ ԵՆՄԵՍՈՒ

Ժա. Բերդն Աղուանից կոչուած է Գարդման, այժմ նեալ: Բերդս բարձրանալու համար կայ միայն երկու ճանապարհ— հիւսիսից և հարաւից: Մենք ընտրեցինք հիւսիսից ելնել և հարաւից իջնել: Բարձրացանք Գարդման գետակի անդնդախոր ձորովն և ելանք Լահիճ գիւղաքաղաքն ¹⁾, որ հիմնուած

1) Լահիճն բաժանուած է երկու թաղի, որոց բնակիչներն տեղափոխուած են այստեղ Լինաց ցեղիցն և երկրից, որ սահմանակից է գաւառիս վերնամասին: Բնակիչք, որք կանխաւ եղած են հայադաւան, այժմ կիսով չափ Սուլննու են և կիսով չափ Շիրս. և ամենամեծ մասամբ զբաղուած են պղնձագործութեամբ: Եյն լեռնային սեռն, որ բաժանած է երկու աղանդաւորների թաղերը իրարից, ծածկուած է հայ հանգստարանով, թէև տարած են շիրմաքարերից ամենամեծ մասը. սակայն դեռ մնում են շատ քարեր: Ծերունիք վկայում են թէ կար եկեղեցի, բայց քանդած և անյայտացրած են: Բնակիչք խօսում են առ հասարակ որպէս թէ լինաց բարբառով: Թէ գիւղաքաղաքումս և թէ իւր շրջակայ գիւղերում այժմ կայ 5808 ծուխ Լահիճ բնակիչ:

է Գարգման գետակի ձախ կողմում: Թողունք մինչև Լա-
հիճ 5 ժամ շարունակ բարձրանալը, զիւղաքաղաքիցս 2 ժամ
բարձրացանք սաստիկ զառիվերով, բայց վերնամասն՝ ոտքով,
քանզի դժուարին է և միանգամայն վտանգաւոր ձիու վե-
րայ ելնելն, զի անհարթ ուղու մեծ մասն ապառաժ սալ
քար է, վասնորոյ յաճախակի սահում են ձիոց ոտքերն և
զլորւում հեծեալներն: Վերջապէս հասանք բերդն, բայց
սաստիկ քրտինքով թացոտուած հագստով:

Մօտ 9000 ոտք է բերդիս բարձրութիւնն, որ անջր-
պետուած է Բաբա-դաղից Գարգման գետակի խորանդունդ
ձորով և հսկայաձև երկարած դէպի արևելք: Բերդս, որ շի-
նուած է բարձրաբերձ սարիս գլխին, ունի մօտ 15 վերստ
երկարութիւն և 6—7 լայնութիւն: Վիմահերձ և ամենա-
բարձր ժայռեր են սարիո ամբողջ արևմտեան, հարաւային և
հիւսիսային կողմերն: Բայց դէպի Լահիճ թեքուած են ձո-
րակներ, որովք վազում են բերդիս ջրերն՝ կազմելով հիանա-
լի ջրվէժներ: Այս պատճառաւ պարսպուած են ջրաձորերի
մուտերն, կասկածելի կիրճերն և տեղերն, բերդի արևելեան
և հարաւային կողմերում մի քանի տեղեր, և հիւսիսային
դրան մուտքն, մօտ 1 վերստ տեղ: Այս պարսպի բարձրու-
թիւնն է 3—5 սաժէն և հաստութիւնն սաժէնից աւելի,
որ շինուած է ամբողջապէս անտաշ և լեռնային քարերով և
կրաշաղախ ցեխով: Այժմ քանդուած է հիւսիսային դուռնս
և իւր արևմտակողման պարիսպն, բայց ոչ հիմունքն:

Հարկ է յայտնել որ այստեղ փայլում է ո՛չ եթէ մարդ-
կային տկար հանճարի հնարագիտութեան արուեստն, այլ
Բնութեան ձարտարապետի գերմարդկային ստեղծագործու-
թիւնն: Ամեն կողմերից անմատչելի է բերդս, որ իւր մէջ
ունի ամեն կենսական պիտոյքներ—առատ վազող առուներ
և առուակներ, աննման և գերազանց աղբերաջրեր, ծաղկա-
զարդ և դալարագեղ սարահարթեր և լանջեր, պատուա-
կան և բերրի վարելահողեր և խոտահարքի տեղեր, գե-

ղեցկատես անտառներ և մացառներ և միանգամայն անթերի զուարճութիւն մանաւանդ ամրան եղանակներում:

Արգէն գիտենք, որ բերդիս նախկին բնակիչներն էին Առանի լետազաներն և իշխողներն էին Առանշահիկ կամ Շոանշահիկ Հայկազն իշխաններն: Գիտենք նաև, որ Սասանեան Միհրանն բնակութիւն Հաստատած էր բերդումս: Գիտենք մանաւանդ որ Քաջն-Վարդան 3 տարում շինեց Գարդման բերդս, նուաճեց Կովկասեան «վայրասուն ազգն» և ճաշի պատրուակաւ գլխատեց 60 մարդ Առանշահիկ ցեղից: Ուրեմն բերդս միւսնոյն ժամանակ եղած է և իշխանանիստ կամ մարզպանանիստ քաղաք, որի մէջ նստած են յաջորդաբար նախ Առանի լետազայ իշխողներն, ապա Սասանեան Միհրանի: Բայց կարևոր է լինել, որ Միհրանից մինչև Վարազ-Գրիգոր լինում են Հեթանոս և իշխում են միայն գաւառիս վերայ. իսկ Վարազ-Գրիգորն և իւր բոլոր ցեղն (Սասանեան տոհմն) ընդունում են քրիստոնէութիւնը: Վարազ-Գրիգորիս որդի Ջուանշիր իշխանն իւր ծննդավայրում — Գարդման բերդումս կառուցանել է տալիս մի «գեղեցկայարմար տաճար», օծել տալիս մեծ Հանգիսով և տաճարումս Հանգստացնում Քրիստոսի խաչափայտի այն մասը, որը ընծայ ընդունած էր յունաց Հերակլ կայսրից ¹⁾: Դառնանք բերդիս այժմեան դրութեան:

Այժմ Հիմնայատակ աւերուած է քաղաքն, որի տեղը Հերկած են լահճեցիք: Բայց դեռ երևում են խեցեղէն անօթների, աղիւսների և տաշուած քարերի խառն 'ի խուռն թափուած բեկորներ և տան տեղերի քարուկիր շատ Հիմունքներ՝ չհերկուած տեղերում: Իսկ Ջուանշիր իշխանի կառուցանել տուած Ս. Նշան տաճարը քանդած և սորա քարերով շինած են լահճեցիք մի գմբեթ մի մահմետական ննջեցեալի վերայ: Այժմ կանգուն է գմբեթն, սակայն քա-

1) Մով. Վաղ. Բ. Տ. ԽԿ. և Իե. ԴԷ:

րերն սլահած են իւրեանց հեռաւոր հնութեան դրոշմները:

Տառ հետախուզեցինք գտնել հանգստարանը, բայց անկարելի եղաւ: Լահճեցի առաջնորդներն, որ ցոյց էին տալիս մեզ ամեն տեղերը, վախում էին որ մենք գնալու և մարմնաւոր կառավարութեան գանգատելու ենք իւրեանց արած այս անտեղի աւերմանց մասին և Լահիճն ընկնելու է մեծ տուգանքի տակ: Այս պատճառաւ չյայտնեցին, այլ առարկեցին թէ տապանաբարերն վաղուց անյայտացած են, միայն թէ «ժամանակ ժամանակ գտնում են այս տեղերքից շատ հին փողեր»:

Բերդիս մակերևութի ամենաբարձր մասն է Հարաւային կողմն: Հիւնալի՛ տեսարան: Հարաւային կողմերում հեռուից երևում են Փայտակարանի և Ատրպատական լեռներն, ալեճաճան Երասխն, Արցախի, Գանձակի և Կայենի լեռնազօտիներն, Գարգարացոց և Աղուանից դաշտերն և Կուր գետն: Արևմտեան կողմերում երևում են Թիփլիսի, ձառի, Շաքուայ լեռներն և գաւառներն: Մօտաւոր պատկերանում են Շամախու գաւառների ամենամեծ մասն. բերդի ստորոտում Կեալուր դալա (Քրիստոնէի բերդն) Բասխալ, Թրջան, Զառնալան մահմետականաբնակ և Միւժի հրէաբնակ գիւղերն, աւելի մօտ Ֆիթ-դաղին: Հիւսիսային կողմում, խիստ մօտ դիմացդ արձանացած է Բաբա-դաղն ¹⁾ իւր գագաթնագիծ շղթայով, իսկ արևելեան կողմում՝ Գարգման գաւառի սահմանագիծն:

Հարաւային ելքն կամ գուռն կոչւում է տեղական արտասանութեամբ *Կեալուրանս*: Մի խիստ զառիվայր, օձապրտուտ, ամենանեղ և ամենավտանգաւոր թեղուղի է այս, որի տեսքըն միայն սոսկում է ազգում նայողին, թող թէ իջնողին, նամանաւանդ անսովոր անձանց: Որովհետև թելուղու երկու կողմերն

¹⁾Սարիս հարաւահայեաց լանջի վերայ, գագաթին մօտ՝ կայ մի ուխտատեղի, որը լահիճներն անուանում են Փիր-Բարա:

սարսափելի վիհեր են, վասնորոյ եթէ ուղեորն մազաչափ աջ ծռուեց կամ ձախ, այնուհետև կորած է: Մօտ մի վերստ է այս վտանգաւոր տեղն: Յետ դառնալ անկարելի էր, վասն զի խիստ հեռի կը լինէր և յառաջ գնալն խիստ վտանգաւոր էր, զի կարելի էր գերեզման կը դառնար վիհն: Վերջապէս յանձնելով զիս Աստուծոյ խնամոց իջալ, բայց մի վերստ տեղ առանց աչքերս հեռացնելու ոտքերիս առաջից:

Գարդման գաւառս հարուստ է այգիներով, հանքային ջրերով, նաւթով, սենեակներ սպիտակացնելու բնական հողերով ¹⁾, լուացք անելու համար օճարի մաքրիչ յատկութիւն ունեցող ցեխով ²⁾: Միայն թէ ամրան եղանակներում պակասում են շատ գիւղերի խմելու ջրերն, մանաւանդ երաշտ տարիներում:

ԿՈՎԻՍՈՆ ԳԵՒԸՌ

78) Գարդման գետակի աջ, Կովիսոն գետակի ձախ փերի, դաշտաբերանի և Կովկաս մեծ լեռնաշղթայի մէջ ընկած գաւառն կոչուած է Բելս, Բելթ, Կովիսոն, իսկ այժմ Գեօգ-չայ գաւառ:

Գաւառս ունի հետևեալ գիւղերը, շէները, բերդերը, վանքը և քաղաքը:

ա. ԳԵՅՄԵ-ԳԵՂԵՆ շէն, շինուած է Գարդման գետի աջ կողմում, Կովկաս սարի ստորոտում: Շէնս նախ շինուած է եղել նոյն գետի ափում, մի օգն վնասակար տեղում, մահն շատ զոհ տանելու պատճառաւ 12 տարի առաջ փոխադրած են այժմեան տեղն, որ բարեխառն է և ունի լաւ տեսարան: Բնակիչք գաղթած են Արցախի Մշկապատ գիւղից, տեղական

1) Տեղական բարբառով կոչուած է շիրս կամ կիլասար:

2) » » » Կիլաքի:

բերքերն են ցորեն, գարի, հաճար, ոսպ, սիսեռն, լուբիա, բակլայ, խաշխաշ, վարունկ և գինի (սակաւ, զի նոր տնկած են այգիներ):

Հողն բէկապատկան և բերրի, ծուխ 15, ար. 33, իգ. 28, ար. ծն. 3, իգ. 2, պսակ 1, ար. ննջեց. 1, իգ. 1: Քահանան է Կարմախանու Հոգևոր Հովիւն:

բ. ԿԱՐՄԱՆԱՆԻ գիւղ, օգն և կլիման բարեխառն, ջուրն ախորժելի և թեթև, Հողն արքունի և արգիւնաւէտ: Բնակիչք գաղթած են Թեհրան քաղաքի Լար գիւղից 1832-ին: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, ունի 50 ըուբ. բայց մաքուր չէ իւր պարագայիւք. քահանայ մի: Բացի նոյն տեղական բերքերից, ունի տանձ, խնձոր, դամոն, սալոր, թուզ, սերկելիլ, ընկուզ և մետաքսի բոժոժ:

Ծուխ 48. ար. 122, իգ. 106, ար. ծն. 8, իգ. 7, պրսակ 6, ար. ննջ. 2, իգ. 1, երկար կեանք 85—90:

Արժ. Աղեքսանդր քահանայի տանը կան հետևեալ ձեռագրերը.

Ա. մի գրչագիր աւետարան՝ գրուած ընտիր մագաղաթի վերայ: Առաջինն է ձեռագիրս մեր ականած բոլոր ձեռագրերի հետ համեմատելով: Աւետարանս իւր սկզբում ունի Քրիստոսի ծննդեան, քառասնօրեայ գալստեան, մկրտութեան, այլակերպութեան, ծաղկազարդի, խաչելութեան, լսրութեան, համբարձման, հոգեգալստեան, դատաստանի, Քրիստոսից բլծրչկուած կաղերի, կոյրերի, խուլերի, համերների, ևն. ևն. պատկերները և 4 աւետարանչաց ընտիր և սքանչելի նկարները. բաց յայսցանէ ընտրելագոյն գեղարուեստով նկարուած են թռչնագրերն, գլխագրերն, ծաղիկներն, նախշերն և ամենազան թռչնոց իսկական տիպերն: Վերջապէս աւետարանս ներկայացնում է անթերի ճաշակով գեղարուեստի ներգանակ նրբութիւնները թէ՛ ոսկեգօծի, թէ՛ անխարդախ ներկերի և թէ՛ տեղայորմար գոյների նկատմամբ: Արժան համարեցինք ընդօրինակել յիշատակարանից հետևեալ հատուածը

«Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ նուաստ և յետին
գրէի Նիկողայոսի ունայնագործ մելանաւորի 'ի թուաբերու-
թեանս Ասքանազեան և Աբեթեան տուժարի ՌՃԿ և ըստ նո-
րումս շրջանի լթ. և գալստեան Կենարարին ՌՈԾԵ (1655)
'ի ստոյգ և լընտիր աւրինակէ ևս առաւել Համաբայիցն, զի
գաղափար սորին 'ի դրանէ Սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ, յաշ-
խարհիս Յունաց' յանեղաշէն և աստուածապահ քաղաքիս 'ի
Կաֆայ ընդ Հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սրբոյն Սար-
գսի զաւրեղ զաւրավարին և Որդւոյ նորա Մարտիրոսին, ի
Հայրապետութեան Հայոց տեառն Փիլիպպոսի և յեպիսկոպո-
սութեան ամենայն Հիւսիսական կողման Տէր Գրիգորի աւր-
հնեալ քահանայապետի, զոր Տէր Քրիստոս պահեսցէ 'ի կամս
ողորմութեան իւրոյ, ամէն:

Ի յայս ժամանակի գրեցաւ ամենագովելի և գերահըն-
չակելի, գերակատար և գերապանծ, գերապանծոյճ և յոգնա-
տես, լուսայեղծ և աստուածապատում սուրբ աւետարանս...:

Սրդ այժմ աստուածապատում և քրիստոսաւանդ տա-
ռիցս ցանկացող եղեալ՝ աստուածարեալ և պատուական այլն
պարոն Ուլուխան և ետ գրել զսուրբ աւետարանս 'ի վայե-
լումն անձին իւրոյ և յիշատակ Հոգւոյ իւրոյ»:

Բ. կայ մի գրչագիր քարոզգիրք, որ բովանդակում է իւր
մէջ զանազան խրատական քարոզներ: Առաջի թերթին վերայ
գրուած է. «Յիշատակ է այս քարոզ գիրքս Մեծ շինացի Տէր
Մելքիսեթի որդի Սողոմոն վարդապետին. գրեցաւ առ դրան
Սրբոյն Յուրեկայ¹⁾, աշակերտ նորին Տիրացու Յովհաննէս, որ
է եղբօրորդի: Ո՛վ որ կարդայ, լիաբերան ողորմի ասէ... թվ.
ոմլզ-ին մայիսի ղ. եր»:

Գիւղիս Հանգստարանը, որ ծածկուած է Տերունագարդ
կաղնի ծառերի փառաւոր Հովանիներով, Հետազօտած ժա-

¹⁾ Վանքս գանուում է Արցախի Կիւլտան կամ Թաւիշ գա-
ւառում, իսկ Մեծ-շէնն՝ Զրարերդ գաւառում:

մանակ գտանք Հետևեալ Հետաքրքիր տեղեկութիւնները.

5 Թիգ երկարութիւն և մի կէս Թիգ լայնութիւն ունեցող տապանաքարի աջ երեսին քանդակուած են 6 փոքր խաչեր և այս Հակիրճ արձանագրութիւնն «Թվին Հբ. Սաթի միշ»: 3 խաչեր քարի գլխին, իսկ ձախ երեսի վերայ մի աղեղնաւոր աղամարդ, որ նետով նշան առած է մի եղջերու: Քանդակուած են նաև պալատանման ապարանի գաւթի ձևերն: Սորանից փոքր ինչ դէպի Հարաւ, մի այլ մահարձանի վերայ քանդակուած է մի խաչեալ մարդ, մի մեծ խաչափայտ, մի մեծ Թուր, նետ և աղեղն և մի ջրափարջ: Ուխտատեղի է գերեզմանս, բայց չունի արձանագրութիւն: Երևի Թէ Յիսուս Քրիստոսի նման խաչուելով նահատակուած է սոյն ամփոփեալն, ինչպէս փորագրուած է տապանաքարի վերայ:

Ուրիշ կոշտ քարի վերայ փորագրուած է շատ Հին ձևի տառերով. «Սուրբ Գէորգ փոխեցաւ 'ի Գոտիշայս 'ի Քրիստոս, ով որ կարգայ, Աստուած ողորմի»:

Մի խոյաձև շինուած քարի վերայ, որի գլուխն կտրուած է. «Թվ. ոի (1171) Ամրին Փրխոլին»: Սորա վերայ քանդակուած են 2 մարդոց պատկերներ, մի Թուր և մի ձեռնափայտ:

Մի այլ շիրմաքարի խաչի վերայ գրուած է միայն, «Թվ. պկր»:

գ. ԱՂ-ԲՈՒԱՂ շէն, Հոգն բէկապատկան, օգն, կլիման և ջուրն վատառողջ, երկար կեանքն 60—65: Բնակիչք գաղթած են Արցախի Շօշու, Աւետարանոց, Սօս, Հատրութ, Մոշ-ԽմՀատ և Մեծ-Սիւնեաց Խնձորեսկ գիւղերից: Նոյն են տեղական բերքերն:

Փոքր եկեղեցին Ս. Մեսրոպ, վերնամասն փայտաշէն. ծուխ 23, ար. 66, իգ. 54, ար. ծնունդ 3, իգ. 2, պսակ 1, ար. ննջ. 2, իգ. 1: Քահանան գալիս է Կարմախանուց:

գ. ԱՎԱՆԱՇԷՆ¹⁾ գիւղ. շինուած է մի գոգաւոր հովտի հարաւահայեաց լանջի վերայ: Հովիտն ունի լճակ լճակ ճահիճներ և շրջապատուած է լեռներով. վասն որոյ վնասակար է օդն ամրան և լաւ չէ ջուրն: Այս պատճառաւ երկար կեանքն աւելի չէ 70 տարուց: Նոյն են տեղական բերքերն և զբաղմունքներն. բնակիչք գաղթած են Արցախի Գիգակ, Վարանդա գաւառներից, Խաչենի Գաշ-բուլաղ գիւղից և Մեծ-Սիւնեաց Զանկազօր գաւառից: Եկեղեցին հոյակապ, շինուած 4 սեանց վերայ, լուսամուտներն նեղ, Ս. Աստուածածին անուն, որ ունի 650 բուլբուլի: Յիշատակ է Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս, շինեցաւ (շինեց) Աղա Քալի Լազրովենց 1752 թվին Փրկչին»: Վախճանուած են քահանայք, ձեռնադրուելու են նորերն:

Փառաւոր է և ուսումնարանի շէնքն, որ շինուած է եկեղեցու արեւմտեան կողմում, բայց տակաւին չէ բացուած:

Հողն արքունի և բարեբեր, ծուխ 130, ար. 500, իգ. 470, ար. ծն. 30, իգ. 26, պսակ 13, ար. ննջեց. 9, իգ. 8:

Գիւղիս հիւսիսային կողմում, ոչ այնքան հեռի կայ մի թեղի ծերունազարդ ծառ, որի բնի շրջապատն է 12 խանի գաղ: Իսկ հարաւ-արեւելեան կողմում սարի գլխին կայ մի ուխտատեղի Թարչըխ անուն: Նահատակ է թէ նահատակուհի:—Ոչ իմացող կայ և ոչ գրաւոր տեղեկութիւն: Բայց շրջապատուած է վաղեմի ծառերով, գերեզմաններով և հին ձևով խաչարձաններով:

Ե. ԹՈՒԲԻ-ՇԷՆ²⁾ գիւղ, տեղն բարձրաւանդակ, տեսա-

1) Ծերունիք ասում են թէ գիւղս Ավանաշէն կոչուած է իւր հիմնադիր Ավան-Իւզբաշու անուամբ, որ եկած է Արցախի Եօշու գիւղից 1799-ին իւր ժողովրդով:

2) Թուրխս եղած է մելիքազուն օրիորդ պսակուած ոմն մարդի հեա: Գիւղիս անունն կոչուած է Թուրքի, ըստ աւանդութեան ծերունեաց, մելիքազուն տիկնոջ անուամբ:

րանն ուշագրաւ, օգն, կլիման և ջուրն պատուական, Հօղն արքունի և արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն միւնոյն, եկեղեցին Հոյակապ 1), կանգնած միակտուր 4 սեանց վերայ, Ս. Աստուածածին անուն, կառուցեալ Հասարակութեան ծախքով, որ ունի 250 բուբլի: Բնակիչք գաղթած են Արցախի Գիզակ, Վարանդա և Ջրաբերդ գաւառներից:

Ծուխ 85, ար. 384, իգ. 291, ար. ծն. 16, իգ. 12, պսակ 10, ար. ննջեց. 2, իգ. 3, երկար կեանք 90, քահանան օտարական:

գ. ԳԱՆՁԱԿ գիւղ, Հիմնուած է մի գոգաւոր սարահարթի վերայ, գովելի է օգն և կլիման, բայց ոչ ջուրն. նոյն են բերքերն, սակայն նշանաւոր է ցորենն, Հօղն արքունի և արդիւնաբեր: Բնակիչք գաղթած են Գիզակի և Վարանդայի Հատրութ, Թաղար, Նինկի, Կիւնի և Ղուզի-ձարտար, ևն. գիւղերից: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, վնասուած շարժից, որ շինուած է Հասարակութեան ծախքով 1842-ին և ունի 500 բուբլի: Տակաւին բացուած չէ նորաշէն ուսումնարանն, որ կառուցեալ է Գանձակիս և Թուբի գիւղի Հասարակութեան ծախքով, երկու գիւղերս չկէս ժամ միայն Հեռի են իրարից:

Ծուխ 144, ար. 563, իգ. 474, միամեայ ար. ծն. 25, իգ. 20, պսակ 15, ար. ննջեց. 9, իգակ. 5. երկար կեանք 90—100, մի քահանայ տեղացի:

Ուսումնարանի մօտ եղած Հին Հանգստարանում կան շատ գլխակալ քարեայ խաչեր (մեծ մասն անյայտացած գետնի մէջ), որոց տեսքն ներկայացնում են Հետախոյզներին Ը. գարի քարեխաչերի ձևերը: Սոցանից միոյն վերայ, որը Հա-

1) Մօտ 80 տարի առաջ Թուբի շէնս Հիմնուած է եղել Ավանաշինի Հովտի արեւմտեան բերանում, օգի և ջրի վնասակարութեան պատճառաւ փոխադրուած են բնակիչներն այժմեան տեղս: Բայց կիսաւեր եկեղեցին դեռ մնում է Հին գիւղատեղում:

նեցինք դետնից, փորագրուած է. «Աստուած ողորմի էխարին. ՄԹ. ԹՎ.» (Փրկ. 760):

Գիւղիս Հարաւային կողմում, մի ձուռաձե բլրի գագաթի վերայ կայ մի ուխտատեղի Սուրբ Գանձակ անուն, ուր յաճախում են բազմաթիւ ուխտաւորներ: Ուխտատեղիս շուրջըն ամփոփուած են շատ Հին ննջեցեալներ, ինչպէս երեւում են հեռաւոր Հնութիւն ներկայացնող տապանաքարերից, որոց մեծ մասն անյայտացած են հողերում, մի մասն յայտնի՝ միայն քարերի երեսներով և միւս մասն՝ քարերի ամենափոքր տեղերի երեւմամբ: Ուխտատեղի գերեզմանի վերայ շարուած են մի քանի հնագարեան խաչեր և ծածկուած շատ ծառերով: Անյայտ է մեզ նահատակիս անցքն:

է. ՔԷՇԽՈՒՐԳ գիւղ. շինուած է խոր ձորի մէջ, խեղդուած է տեսարանն, ամրան ծանր և տենդաբեր օդն և կլիման և անախորժ ջուրն: Հողն բէկական և սակաւ արգիւնաւէտ, տեղական բերքերն միւսնոյն, բնակիչք գաղթած Դիզակ գաւառի Հատրութ, Դոզ, Թաղլար և Վարանդայի երկու շարտար, Նինկի, Աւետարանոց և Ծօշու գիւղերից և Զանկազօրի գաւառներից: Եկեղեցին նորաշէն, հոյակապ ս. Աստուածածին, որ ունի 127 բուբլի և մի քահանայ և կրում է այս արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է ս. Աստուածածնայ եկեղեցիս, շինեցին Քեշխուրդ գիւղի Հասարակութիւնն 1860 և վարձքն (ծախուած գրամի գումարն) է 8040 մանէթ»: Ծուխ 170, ար. 478, իգ. 439, ար. ծն. 29, իգ. 25, պսակ 14, ար. ննջեց. 12, իգ, 9, երկար կեանք 70—80:

ը. ՔԱԼԲԱՆԻ գիւղ. շինուած Բող-Դաղի Հարաւահայեաց լանջի վերայ. օդն, կլիման և ջուրն պատուական, գիրքն և տեսարանն զմայլելի. գիւղն մաքուր անասնական աղբերից ¹⁾: Հողն արքունի և բազմարգիւն. բնակիչք գաղթած Զրաբերդից և երկու շարտար, Աւետարանոց, Ծօշու, Դրախտիկ,

¹⁾ Գոմերն գիւղիցս հեռի են քառօրդ ժամաւ:

Ղափխան և Յիրհեր գիւղերից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, ձեղունն փայտաշէն, ունի միայն 50 բուբլի, քահանան բնիկ: Ծուխ 104, ար. 381, իգ. 341, ար. ծն. 24, իգ. 20, պսակ 15, ար. ննջ. 4, իգ. 3, երկար կեանք 110:

Թ. ՓԼԹԱԿԼՈՒ շէն. շինուած խոր ձորում, ոչ այնքան արտոբեղի օդն, կլիման և ջուրն: Հողն արքունի և անբաւական բնակչաց և միանգամայն սպարդիւն. միւսոյն տեղական բերքերն, բայց սակաւ այգիներն և առատ սումաղն¹⁾: Բնակիչք գաղթած Խաչեն և Վարանդա գաւառներից, եկեղեցին ս. Աստուածածին, շինուած հասարակութեան ծախքով, ունի 100 բուբ.:

Ծուխ 46, ար. 172, իգ. 141, ար. ծն. 9, իգ. 6, պսակ 5, ար. ննջ. 5, իգ. 2:

Եինիս մօտ կան շատ հին հանգստարաններ և մի բաւականին խոր և մութ քարայր, որից հայ ոմն մի քանի տարի առաջ հանած է շատ հին պղնձեղէն անօթներ:

Ժ. ԳԻՐԿ գիւղ, շինուած է մի լայնագիրկ ձորի հարաւահայեաց լանջի վերայ, դիրքն դաշտահայեաց, տեսարանն հաճոյական, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, հողն արքունի և բազմարդիւն. տեղական բերքերն նոյն, նշանաւոր են ցորենն և սումաղն: Բնակիչք գաղթած են Արցախի Քերթ, Գող, Կիշի, Թաղավարդ, Հացի, Հղորդի, Թաղլար, Նինկի գիւղերից և Ջրաբերդից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին. ձեղունն փայտաշէն, որ ունի 700 բուբ. 2 քահանայ և սոյն արձանագրութիւնը. «Կառուցաւ Սուրբ եկեղեցիս ՚ի լիշատակ գիրքեցի երից եղբարցն Պետրոսի, Պողոսի և Բաղդասարի Գրիգորեան Յովսէփեանց և մօրն իւրեանց Ազիզին, թվ. 1831»:

¹⁾ Պտուղս բուսնում է մարդահասակ բարձրութեամբ թփերի վերայ: Պատեաններն նման են հասա և երկար ստեղծիւնի, որոց մէջ խտութեամբ լի են տորոնագոյն, բայց սորեկի մեծութեամբ հատիկներ, զորս երկանով աղալով գործ են ածում խորոված ձկան և մսի վերայ: Համարեա՛ թէ ունի լիմօնի համ և մարսեցուցիչ յատկութիւն: Ահա այս է սումաղն:

Ունին տղայոց միդասեան ուսումնարան, թոշակատու աշակերտք 40, ձրիավարժ 6, ուսուցիչ մի, որի տարեկան ռոճիկն է 400 ռուբլի: Գիւղումս բնաւորած է մի ընտիր սովորութիւն, որի մասին չէ կարելի զանցառութեամբ անցանել: Ամեն կալի ժամանակ հասարակութիւնն կալերից ժողովում է ցորեն և լցնում հասարակութեան ամբարի մէջ. ապա ծախում է ժամանակին, որով ո՛չ միայն գոյանում է վարժապետի ռոճիկն, այլ և տարէց տարի աւելանում է գրամ, ուսումնարանը երկգասեան անելու նպատակաւ: Որքան նախանձելի օրինակ:

Ծուխ 227, ար. 689, իգ. 593, ար. ծն 25, իգ. 17, պսակ 14, ար. ննջ. 9, իգ. 6. Երկար կեանքն 100 տարի:

Գիւղիս արեւելեան կողմում կայ հին հանգստարանանարձանազիր են տապանաքարերից շատերն, եղծուած հին արձանագրութիւններն, որոց մէջ մեծ աշխատութեամբ՝ հազիւ կարողացանք գտնել մի քանիսը. իսկ գրելու արժանաւոր երկուսը. որք են, «Սողրաթ Յիշ որդին իւր Ղայալայալուշ թվ. ՋիԳ»: «Այս քար Մելիք Հասանին հարազատ Պարսամ Մուրատին . . . որ է որդին. անոնս (անունս) Արան Շահվարդի. Աստուած ողորմի հոգ. թվ. Ռ.»: Եղծուած են կէտազրեալ բառերն:

Ժա. ԿԻԻԶՌԱՆ շէն հիմնուած է մի տեսարանն գեղեցիկ սարահարթի վերայ: Օդն և ջուրն պատուական, հողն արքունի և սակաւ, բնակիչք գաղթած վերև լիշուած գիւղերից և Խաչենից, ո՛չ եկեղեցի ունին և ո՛չ այգի. քահանան գալիս է Գիրկ գիւղից: Բայց որովհետև շինացիքս ամբան եղանակներում հնձի պատճառաւ մնում են այն տօթահեղձոյց և խխտաբեր հովտի մէջ, որ սկիզբն է առնում Գարդման գետակից և վերջանում Ղալակեայ գիւղի ստորոտում և խրմում Փիր-Գինար կոչուած մեծ աղբիւրի վնասակար ջրից, վասն որոյ բնակիչք գունատ, տենդոտ և վատառողջ են ընդհանրապէս:

Ծուխ 46, ար. 108, իգ. 94, ար. ծն. 8, իգ. 7, պր- սակ 4, ար. ննջ. 8, իգ. 7, երկար կեանք 50 տարի:

Նինիցս վերև կայ մի հին ուխտատեղի նահատակ անու- ամբ, որ շուրջն պատած են շատ ծերունի ծառեր և հին գե- րեզմաններ: Անձանօթ է մեզ և նահատակիս պատմութիւնն:

Ժբ. ՇԻՒՔԻՒՐԶԻ շէն. հիմնուած Բօզ-դաղի հարաւահա- յեաց լանջի վերայ. նշանաւոր օգն, դիրքն և կլիման, բայց անախորժ ջուրն: Հողն արքունի և սակաւ արգիւնաբեր, տե- դական բերքերն նոյն. բնակիչք գաղթած Արցախի Խաչեն գաւառի Պալուճա, Դաշ-Բուլաղ, Խանձք և Ղշլաղ գիւղերից: Եկեղեցին ս. Յովհաննէս Մկրտիչ, վերնամասն փայտաշէն, շինուած պ. Յովհաննէս Խալափեանից, ունի 100 ըուբ. հօ- գեւոր հովիւն գալիս է մօտակայ Նորաշէն գիւղից:

Ծուխ 37, ար. 113, իգ. 102, ար. ծն. 9, իգ. 8, պսակ 4, ար. ննջ. 3, իգ. 2, երկար կեանք 80—90 տարի:

Ժգ. ՆՈՐԱՇԷՆ գիւղ կամ Աշուղ-Բայրամ. շինուած է նոյն լեռնաշղթայի արևմտահայեաց լանջի վերայ: Տեսա- բանն գոթելի, լեռներով շրջափակուած օգն ծանր ամբան, ջուրն անախորժ, այգիներն և պարտէզներն լաւ մշակուած և առատօրէն մրգալի: Հողն արքունի, սակաւ և ոչ հացա- լէտ, այլ անտառաշատ: Բնակիչք գաղթած են Խաչեն գա- լառի լիշեալ գիւղերից. եկեղեցին ս. Աստուածածին, կիսով չափ փայտաշէն, որ ունի 200 ըուբլի և մի քահանայ:

Ծուխ 132, ար. 456, իգ. 372, ար. ծն. 16, իգ. 12, պսակ 10, ար. ննջ. 7, իգ. 4, երկար կեանք 70—80:

Գիւղիս արևմտեան կողմում, հաստաբուն կաղնի ծառերի տակ կայ մի ուխտատեղի ծղիւի անուն: Այստեղ երևում է մի աւերակ մատուռ, որի երկարութիւնն է 15 քալ և լայ- նութիւնն՝ 7: Գրեթէ 2 կանգնաչափ անքակ մնում են խո- բանի կողմի որմերն, բայց կործանուած են մնացեալ մասերն: Սեղանատեղի ուղղութեամբ գրուած է հնագրեան և ա- նարձանագիր խաչքար: Այս է Ա. ուխտատեղին:

Մի քանի քայլ դէպի հարաւ կայ մի խոյակածու մեծ քար, որ ունի 3 թիզ 4 մտա երկարութիւն և նոյնչափ լայնութիւն և բարձրութիւն—խորանարդ ձև—: Քարիս առևմտահայեաց երեսի վերայ քանդակուած է նրբագործ վարպետութեամբ մի մեծ խաչ. իսկ մնացեալ 3 երեսների վերայ՝ 12 Առաքելոց պատկերներն, մէն մի երեսի վերայ 4 առաքելի պատկեր: Թէև ժամանակի անողոք խարտոցն մաշած է տեղ տեղ, սակայն գեղարուեստի ճաշակն դեռ մնում է անկորուստ: Խոյակիս մէջ ծակուած է հորիզոնական ուղղութեամբ, որի վերայ դրուած է և մի այլ քար: Ո՛չ գիր կայ սոցա վերայ և ոչ թուական: Այս է Բ. ուխտատեղին: Անկարելի է որ փոքր մատուռս ունեցած լինի այս մեծութեամբ խոյակ, այս է մի քանի գաղից փոքր ինչ պակաս, քառակուսի մեծութեամբ քար: Ուրեմն այս խոյակը կամ ուրիշ տեղից բերած են և կամ իբր մանարձան կանգնած են մի նշանաւոր նահատակի շիրմի վերայ:

Իսկ գիւղի հիւսիսային կողմում կայ մի ընդարձակ և վաղեմի հանգստարան, որից ընդօրինակած ենք միայն հետևեալը.

«Աստուած ողորմի Սուլթան Խուլիս թվ. ԴԷ.»:

«Աստուած ողորմի Նիկարին» (եղծուած է թուականն):

«Աստուած ողորմի Արուսիւնիս թվ. ԶԳ.»:

«Աստուած ողորմի Զանուն թվ. ԶԿԶ.»:

Ժգ. ԸՌՌԵԱՆԱՅ 2էն ¹⁾. շինուած անտառների մէջ, Բող-դաղի հիւսիսային կողմի բարձրութեան վերայ. տեղն տափարակ, տեսարանն խեղդուած անտառներով, ամրան փոքր ինչ ծանր օդն և կլիման, բայց առողջարար ջուրն: Հողն

¹⁾ Արցախի բարբառի յատկութիւնն է Ա-ով սկսեալ բառերի առաջի գիրը փոխել ը ձայնաւորի թէ՛ սեռական և թէ՛ սորանից կազմուած հօլովների մէջ. օր. Ադամ-ըդամայ, Առուշան, Ըռուշանայ, Անտօն, Ընտօնի, Լնտ

արքունի, բայց մացառաբեր, դժուարաւ հերկելի և միջակ պողաւէտ, տեղական բերքերն նոյն և բնակիչք գաղթած Խաչենի Խանձք և Վարանդայի Կիշի և Նինկի գիւղերից: Եկեղեցին կիսով չափ փայտաշէն, ս. Աստուածածին անուամբ որ ունի մի ազնիւ քահանայ և 100 ըուբլի:

Մուխ 62, ար. 224, իգ. 195, ար. ծն. 15, իգ. 10, պսակ 10, ար. ննջ. 3, իգ. 2, երկար կեանք 70—80:

Հին գիւղատեղեր եւ հանգստարաններ գիւղիս հիւսիսային կողմերում

ա. Մուրառ-խան կոչուած տեղում կայ աւերակ գիւղատեղի, եկեղեցի և հանգստարան: Եկեղեցուցս, որ շինուած է եղել անտաշ քարով, միայն մնում է կանգուն խորանի կէսն, իսկ մնացեալ մասերն թափուած և քարակոյտ եղած են: Աւերակիս մօտ եղած հանգստարանն բոլորովին անյայտացած է վաղեմի անտառի և մացառների տակ: Տապանաքարից մեծ մասը կլանած է գետինն և անյայտացրած, միայն նշմարուում են գլխակալ խաչքարերի գլուխներն. մի մասը թագքրած են մացառներն, վասնորոյ և անմատչելի են մնում հետաքրքիր խուզարկուներին: Սգնի, զկռի (զղեարի), լկրթնի, մասրի և մորենի մացառների և թփերի սուր սուր փշերն ամեն կողմերից բռնում են և ծիւ ծիւ անում, մանաւանդ կղերական հագուստները: Այս պատճառաւ հարկ եղաւ բերել տալ 15 ցակատաւոր, կացնաւոր և բահաւոր մարդիկ: Ահա այսպէս հարթելով, փորելով և հանելով հազիւ թէ կարողացանք հասնել մեր նպատակին: Բաւական ընդարձակ է հանգստարանս, ուր ամփոփուած են հայոց 2 թուականից մինչև n թուականն: Բայց մենք մէջ ենք բերում միայն մի քանիսը, որպէս զի ձանձրացրած չլինինք և գրաշարը և ընթերցողը: Բայց հարկ է յայտնել որ ընդհանրապէս գլխակալ խաչքարերի վերայ գրուած են հակիրճ արձանագրութիւններն:

«ԹՎ. Ծ. (1051)»: «ԹՎ. Ա.»: «ԹՎ. Զ.»: «ԹՎ. ՊԱ.»:
«ԹՎ. ԶԻԳ. Գալստեան»: «Աստուած ողորմի Գաւգին Հո-
գին ԹՎ. ԶԼ.»:

բ. *Բէշ-քեանդի հանգստարան*

Գիւղիս հիւսիսային կողմում, միմեանցից փոքր ինչ Հե-
ռի կան Հինգ անմարդաբնակ գիւղատեղեր, երկու գիւղինն
ամփոփուած են Հանգստարանումս, իսկ երեք գիւղինն Հե-
տեւալ Հանգստարաններում: Ըստ ամենայնի նման է այս
նախորդ Հանգստարանին և ունի միևնոյն ժամանակամիջոցի
տեղուցութիւնը, այսինքն է Ծ—Ռ. թուականը: Մի գլխակալ
մեծ քարի վերայ. «ԹՎ. ՊԶԳ. Այս է Հանգիստ Սարգիս
քահանայիս»: Մի մեծ մահարձանի վերայ ներհակ գրուած.
«ԹՎ. ԶԽԳ. Որշատի ¹⁾ բակն արքերս կացնաւ երես, սպան
այան: Մեղք որ ներհակ գրեցաւ»:

գ. *Շոր-աղբիւրի հանգստարան.*

Այստեղ ամփոփուած են միայն Գ. գիւղի ննջեցեալներն:
«Աստուած ողորմի նունդարիս ԹՎ. ՊԾԸ.»: Այլ խաչքարի վերայ.
«Սառայ ԹՎ. ԶԱ.»: «Աստուած ողորմի Շահումիս ԹՎ. ԶՃԽԷ
(ԶԽԷ)»:

դ. *Ճղպորի (ընկուզենեաց) հանգստարան.*

Այստեղ ամփոփուած են երկու գիւղի ննջեցեալներ:
Խիստ ընդարձակ է Հանգստարանս և եղծուած շատերի ար-
ձանագրութիւններն: Բազմադարեան անձրևի հեղեղներն,
քանդած և տարած են ո՛չ միայն շատ մահարձաններ, այլ
շատ ննջեցելոց ոսկերքը, վասն զի Հանգստարանիս տեղն
զառիվայր լանջ է՝ թեքուած դէպի հիւսիս:

«Կանգնեաց սուրբ խաչս Ստեփանի կողակիցն Կուլոն
ԹՎ. ԵԽԳ»:

¹⁾ Որ նշանակում է Տոր. իսկ այան՝ մայր. պարզարանու-
թիւնն է. Շատ-Տորեր կոչուած տեղի բակումն եղբայրս կացնով
զարկաւ և սպանեց մայրս:

«Սուլթան. . . . (ջնջուած մնացեալն)»:

«Նիւկանլայ թվ. ՋԽԱ»:

«Ումիտ . . ՋԽԸ»:

«Լուն քանդեց մեր գեղը» գրուած է մի քարի վերայ: Ժե. ՎԱՆՔԱՇԷՆ. շինուած է Կոկիսոն (Գեօգ-չայ) գետակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ: Գետակս սահմանագլուխ է Արցախի և Շամախու թեմակալ առաջնորդութեան և Բագուի և Գանձակի նահանգապետութեան: Այլապէս գետակիս ձախ կողմն կոչուում է Շամախու երկիր. իսկ աջ կողմն Շաքուայ երկիր: Պատուական են օդն, կլիման և ջուրն. Հողի 2 մասն բէկապատկան, 1 մասն արքունի, բայց արդիւնաշատ և լիարար. բնակիչք գաղթած են Աշան, Նինկի, ձարտար և Խաչենի Վանք գիւղից Ջալալեան բարեհամբաւ տոհմից և Ջրաբերդի գաւառներից: Տեղական բերքերն են ընտիր ցորեն, գարի, գարնանի, հաճար, որիզ, լուբիա, խաղող, ևն. եկեղեցին Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ, կամարակապ 4 սեանց վերայ, որ կրում է հետևեալ արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցիս Տէր Աբրահամին, որ է որդի Գրիգորին, թվ. ՌՄՀԵ. Ղաբալայ: Տաճարս ունի 900 բուբ. և մի բանիբուն քահանայ:

Ծուխ 182, ար. 541, իգ. 492, ար. ծն. 33, իգ. 26, պսակ 25, ար. ննջ. 9, իգ. 7, երկար կեանք 90:

Աւերակ վանք

Գիւղիս արևմտահիւսիս կողմում, գետակի ձախ ափի զառիվերի վերայ կալ մի աւերակ վանքատեղի, անունն անյայտ: Բաւական նեղ և զժուարատար է կածանն, որ շարունակ բարձրանում է գէպի սրբավայրն: Կալաչափ հարթակի վերայ շինուած է եղել վանքս, որի անուամբ Վանքաշէն կոչուած է և գիւղս, բայց այժմ կործանուած է հիմնայատակ: Ո՞ր թուին հիմնուած և ո՞ր թուին կործանուած է և քնչ պատճառաւ.— անյայտ է: Միայն յայտնի է որ մօտ 30

տարի առաջ տղայք խաղալու ժամանակ գտնում են աւերակիցս մի արծաթեայ ձեռաց խաչ և մի զոյգ շուրջառի աղխ, որք չունին արձանագրութիւն: Գիւղիս շրջապատն լի է հայ հանգստարաններով:

Վ. Վանքի հանգստարան ճանապարհի վերայ

Տապանաքարերն ամբողջապէս ունին խաչաքանդակ գրութաքարեր, որպէս տեսանք նախորդ հանգստարաններում: Անձրևի հեղեղներն այստեղ ևս վնասած են հանգիստներին, երևում է որ շիրմաքարերից գլորած են դէպի՝ Կոկիսոն գետակն, որ շատ հեռի չէ: Սակայն մնացեալ արձանագրութիւններից երևում է որ Փրկչ. 601—1700 թուականն ամփոփուած են այստեղ ննջեցեալներ:

«Թվական ծ. (Փրկչ. 601)»:

«Աստուած ողորմի այ Քամայ»:

«Թվ. 4.» (մի գլխակալ խաչքարի վերայ):

«Ըսպընդիւր մլքդար (կալուածատէր), վաթանգ ար (էր) Կարմրագել, Մսջարայ որդի, Ած ողորմի...»¹⁾:

«Ես Գիգր Ուլուբէկայ կանգնեցաք զխաչս Գիգերի, Ած ողորմի թվ. 231Ը. էր»: Այլ Խաչքարի վերայ միայն. «Թվ. պծբ.»:

Բ. Ղարւղայա (կարմիր քերձ) հանգստարան

Գիւղիս հարաւարևմտեան կողմում, ծածկուած դժնիկ փշերով: Կացնաւոր, ցակատաւոր և բրջաւոր մարդիկներով երևան հանեցինք կոպիտ, անտաշ և անարձանագիր քարեր: Բացի գլխակալ խաչքարերից, որք ցցուած են մէն մի տապանաքարի գլխի կողմում, չգտանք արձանագրութիւն: Մեր համեստ կարծիքով հայ տառերի գիւտից առաջ եղած լինե-

1) 2գտնուեցաւ խաչարձանիս կոտրուած բեկորն, վասն որոյ ակամայ բաւականացանք կետագրութեամբ:

լու են միայն խաչակիր տապանաքարերս: Գերեզմանատանս հարաւարեւելեան կողմում, ձորալանջի վերջացած տեղում կայ մի մահարձան, որի աջ ու ձախ երեսներին քանդակուած են 4 միատեսակ, հնգետասանօրեայ լուսնի նման բոլորակ, գեղեցիկ նախշեր, իսկ քարի երեսին մի պատուական խոնչայ: Թէ այս նկարների և թէ խաչերի ձևերն ներկայացնում են խիստ հեռաւոր հնութեան արուեստի ճաշակը:

Գ. Շարլուի հանգստարան

Հանգստարանս գտնուում է գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմում: Տարբերութիւնն այն է որ արձանագրութիւններն փորագրուած են տապանաքարերի վերայ և ո՛չ թէ գլխակալ քարերի վերայ: Ժամանակի տեղութիւնն է Պ—ՋԽԲ. թուականն:

«Այս է հանգիստ Պըռընդուխին, փոխեցաւ 'ի Քս 'ի թվ. պծէ»:

«Այս է հանգիստ Խոնդշային 'ի թվ. պծը»:

«Այս է հանգիստ Ալահդատին թվ. ջխբ»:

Գ. Ըոռ-աղբիւրի գլխի հանգստարան

Այս ևս անյայտացած է փշոտ ծառերի և մացառների մէջ, այնպէս որ արիւնթաթախ են անում խուզարկուների ձեռները և երեսները: Գարձեալ ցակատաւորների և կացնաւորների օգնութեամբ հազիւ հազ կարողացանք մեծ նեղութեամբ աւարտել: Ոչինչ պակաս ընդարձակ ծաւալ ունի և այս գերեզմանատունը: Այստեղ ևս ամփոփուած են նընջեցեալներ փրկչ. 651—1751 թիւն:

«Թվ. ճ. Խաչատուր»:

«Ած ողորմի Սեւիքին թվ. ՊձԳ.»:

«Այս է հանգիստ Նղաճանին, Ած. ողորմի նմա, թվիս ՊԻԳ.»:

«Ած ողորմի Շահրմանին»:

«ԹՎ. ՌՃ. ԱՃ. ողորմի նապաթին»:

Հանգատարանիցս վերև է մեծատարած գիւղատեղի աւերակն:

Ե. Վանքաշինի այժմեան հանգստարանում

«ԹՎին ՌՃԿՁ էր: Այս է տապան Մէլիսին որ է որդի Մելիքեան, եղբայր Սհանին, մօրն նորա Մարեամին: Մահն որ եկաւ վանքն, եսրանքս կապած, մեռայ, որ քահանայ, որ կարգայ, Հոգոց ասի»: Իսկ մահարձանի միւս երեսին փորագրուած է. «Լակզին, որ վեր կացաւ, քոռ էլաւ»: Հարկ Համարեցինք բացատրել արձանագրութեանս միտքը, զի կարևոր է պատմութեան:

ՌՃԿՁ (1718) թուին Մելիքի որդի Մելիսին մեռաւ մահտարածամ հիւանդութեամբ: Բայց մեռնելուց առաջ յաղթեց երկրիս վերայ արշաւող Լեկզիներին, կապտեց գերիներ (եսրանքս) և թողնելով մեռաւ այս քաջն. «քոռ էլաւ» նշանակում է յաղթուեց Լեկզին: Տես և Ես. Կաթ. Աղ. եր. 22—32:

Ժգ. ՌԻՇ-ՏԱԼ գիւղ. շինուած դէպի արևելահարաւ թեքուած լեռնալանջի վերայ, Դաւապաթան առուի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, տեսարանն սքանչելի, օդն կլիման և ջուրն պատուական, հողն արքունի և արգիւնաւէտ, տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի, գարնանի, հաճար, ոսպ, սիսեռ, բակլայ, խաշխաշ, կտաւհատ, սորեկ, խաղող, սուժաղ, նարընջափայտ¹⁾, բնտիր բեխի և կապար: Բնակչաց նախնիքն գաղթած են Արցախի Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից և մի քանի բնտանիք Ջանկազօրի կողմից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, հոյակապ, կառուցեալ 6 սեան վերայ բնակչաց տրօք. որ ունի մի քահանայ և 300 բուբ. իսկ կաթուղիկէն և տանեաց թիթեղամածը իւր ծախքով շինել տուած է պ. Յովհան-

1) ներկելու փայտ, որով ներկում են նարնջագոյն թել:

նէս
երկաթ
պսակ
թի վե
քունի
նախն
ձոր, ի
ղերից
կիսով
զետեղ
բերու
եկեղեց
պսակ
բարձր
լեւի գ
գինեւ
խին՝)
են խա
տան գ
Նախջ
ձակ, ձ
բուբ. և
արգեա
1)
նի գաւ
բոյսս, ո
պողեկ,

նէս Պետրոսեան Մայիլեանցն: Եկեղեցումս կայ մի շատ հին երկաթեայ, մեծ խաչ, չունի արձանագրութիւն:

Ծուխ 139, ար. 576, իգ. 497, ար. ծն. 24, իգ. 19, պսակ 16, ար. ննջ. 8, իգ. 6, երկար կեանք 9) — 100:

Ժէ. ԱԶԱՅԻ ՇԷՆ կամ ՆՈՐԱՇԷՆ. Հիմնուած սարահարթի վերայ. օդն, կլիման և ջուրն պատուական, հողն արքունի և բազմարդիւն. տեղական բերքերն նոյն. բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն գաւառի Դաշ-բուլաղ, Առաջաձոր, Խնձորստան և Վարանդայի Նախջուանիկ և Հղորդի գիւղերից և Ջրաբերդի գաւառից: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, կիսով չափ փայտաշէն, որ ունի Ս. Լուսաւորչի մատուք, զետեղուած մի արծաթեայ ականազարդ, միջակ խաչի մէջ, բերուած Արցախից, և մի քահանայ: Անխնամ պահուած է եկեղեցին բոլոր պարագայիւք:

Ծուխ 83, ար. 386, իգ. 307, ար. ծն. 19, իգ. 15, պսակ 14, ար. ննջ. 4, իգ. 2. երկար կեանք 95 — 105:

Ժբ. ՂԱԼԱԿԵԱՅ գիւղ. շինուած Բօզ-Դաղի հարաւային բարձրութեան վերայ. գերազանց օդն, կլիման և ջուրն. զմայլելի գիրքն և տեսարանն, հողն արքունի և բազմարդիւն և գինեւէտ, տեղական բերքերն նոյն, բայց աւելի ընտիր՝ ընխին¹⁾. պահուած են և ոչխար: Բնակչաց նախնիքն գաղթած են խաչենի Դաղ-Բուլաղ, Ղշլաղ, Առաջաձոր, Խանձք և Խնձորստան գիւղերից և Ջրաբերդից և մի քանի ծուխ Հղորդի և Նախջուանիկ գիւղերից: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, ընդարձակ, ձեղունն փայտաշէն, որ ունի երկու քահանայ, 1000 բուք, և սոյն արձանագրութիւնը. «Կառուցաւ տաճարս այս արդեամբք և ջանիւք Հայոց հասարակութեան Ղալակա գեղջ,

1) Հաւանական է որ այս բոյսի անուամբ ընխ կոչուած լինի գաւառու Ամբողջ Աղուանից երկրում ընխի են անուանում բոյսս, որ ամեն տեղ չէ բուսում, ամանք ընքի, ուրիշ տեղերում պողիկ, երևանեան նահանգում ընխ են յորջորջում:

իսկ ծեփն ներքին և արտաքին աշխատութեամբ Միքայէլի
Ծատուրեան 1867.:

Եկեղեցուս կայ կենաց փայտի մասն մի փոքր խաչի
մէջ, որի վերայ գրուած է. «Յիսուսի Կրիստոսի ծառայ Տէր
Օսոփ. թվ. ՌՂԱ. սուրբ Նշան է. Կայ նաև 2 ձեռագիր ա-
ւետարան, գրուած բամբակեայ թղթի վերայ: Դիւրաւ են կար-
գացուում երկոցունց գրերն, միայն անճաշակ են պատկերներն
և նկարներն և անազնիւ ներկերն: Առաջնոյն լիշատակա-
րանից.

«Արդ ես անարժանս և անպիտանն անուամբ Խունկ կո-
չեցեալ և 'ի վարս և 'ի հոտս և 'ի համս դառն... և անարդ 'ի գործս
քահանայութեան... գրեցի... աւետարանս 'ի թվին Հայոց
ջլբ»: Յայտնի չէ թէ ուր գրուած է: Երկրորդից.

«Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ փէժուն և բազ-
մամեղ գրչի և սուտանուն վարդապետ Աբեթէի 'ի գեղս Ա-
նուզ Հաւայտուն Հենգուզակ 'ի դուռն սբ. եկեղեցուս մասն
Պանդալիոն բժշկի և սրբոցն, որ աստ կան հաւաքեալ, 'ի հայ-
րապետութեան տանս Աղուանից Տէր Գրիգորիսի, 'ի զանու-
թեան Շահ Թամազին որդոյ Շահ Իսմայիլի, 'ի թուականու-
թեան Հայ տումարիս ՌժԳ. գրեցաւ...: Արդ ես Թանգսող
տուի գրել սուրբ աւետարանս»: Յիշատակարանի վերջում բա-
ցատրած է գրողն թէ գրած է Արցախի Խաչեն գաւառի Մե-
ծիրանաց Ս. Յակովբ վանքում: Գ. աւետ. լիշատակարանից,
որ արժ. Սարգիս քահ. տան:

«Արդ գրեցաւ սբ. աւետարանս 'ի գեաւղս, որ կոչի Փա-
ռակայ 'ի գաւառին Գողթան ընդ Հոփանեաւ սբ. Նոմա ե-
կեղեցոյ 'ի թուաբերութեան Ասքանազեան և Աբեթական
տումարի ՌժԳ. յամսեանն փետրվարի ձեռամբ անարժան
Ղազար երիցու»:

Տղայոց միդասեան ծխական ուսումնարանում ուսա-
նում են 55 տղայք, թոշակատու 40, ձրիավարժ 15, վար-

ժապետի միամեայ ռոճիկ 400 բուբլի. Մարդ. Ընկերութիւնն վճարում է նպաստ տարեկան 100 բուբ.:

Ծուխ 298, ար. 864, իգ. 729, ար. ծն. 29, իգ. 19, պսակ 18, ար. ննջ. 5, իգ. 3, երկար կեանք 100—110:

Գիւղիս հարաւային հանգէս կայ հին և ընդարձակ հանգստարան, ուր ամփոփուած են ննջեցեալներ Փրկչ. 585—1700 թուական, նոյնպէս գլխակալ խաչքարերով:

«Սուրբ Խաչ Տէր Յովհաննէսին թվ. 1. Գ.»:

«Ած ողորմի Մաթոսին թվ. 2.» ևն.:

Կեով կոչուած հանգստարանում ևս կան ամփոփուած, բայց շատ հին չեն, այս է Քրիստոսի 1421—1719 թուականն: «Թվ. սչ.»: «Ած. ողորմի Քարամին», ևն.:

Ժթ. ԲՕՁԱԽԱՆԳ ԳԻՒՂ, հիմնուած կոկիտոն գետի ձախ ափի բարձրութեան վերայ՝ Վանքաշինի ուղղութեամբ: Գիւղի տեղն բնական կերպով ձևացած է ամուր բերդ. ունի միայն երկու մուտք՝ արևելեան և արևմտեան հարաւային կողմերից. իսկ շրջապատն սարսափելի բարձր և անմատչելի քերձեր են: Հողն արբունի և արգիւնաբեր, նշանաւոր են ցորենն, ալգիներն և բեխին. ամրան ծանր օդն և վնասակար գետի սղտոր ջուրն. բնակչաց նախնիքն գաղթած Գունավարդ, Հատրուժ և Հղորդի գիւղերից. եկեղեցին ¹⁾ Ս. Աստուածածին, չորս պատերն աղիւսաշէն և ծածկն փայտաշէն:

Ծուխ²⁾ 50, ար. 150, իգ. 134, ար. ծն. 11, իգ. 7, պսակ 5, ար. ննջ. 4, իգ. 2, երկար կեանք 50—60:

1) Գիւղիս հարաւային կողմում, սարի լանջի վերայ կայ մի ուխտատեղի, բայց անյայտ է անունն և պատմութիւնն:

2) Ծխաթուխի մէջ հաշուած ենք և Խոշաւատ շինի 12 տունը՝ բոլոր պարագայիւք. քանզի այժմ բնակում են գիւղումս:

Գեօգ-չայ նոր քաղաք

Գետակիս և գաւառիս այժմեան անուամբ հիմնուած է նոր քաղաքս Աղուանից գաշտի հիւսիսային դաշտաբերանում, Կոկիսոն գետակի աջ ափի վերայ 1873-ին: 1874-ին Շամախու լեռնային գաւառներն բաժանուած են 2 մասի, և այնուհետև Կոկիսոն գաւառիս գաւառագլուխն լինում է նոր քաղաքս: Ամրան ծանրագոյն է օդն և կլիման և անախորժ գետաջուրն, առատ են ամենատեսակ պտուղներ: Իսկ աշնան կանգնում են լճակ լճակ անշարժ ջրեր, վասնորոյ անպակաս են գողի և ջերմի հիւանդութիւններն:

1876 ին Փոթի կոչուած տեղի շուկան փոխադրուած է այստեղ: Այժմ այստեղ կան արքունական պաշտօնով ծառայող հայ գերդաստան և 172 հայ անհատներ, որք զբաղուած են վաճառականութեամբ, գերձակութեամբ, կօշկակարութեամբ, գինազործութեամբ, գինեվաճառութեամբ, դարբնութեամբ և անուագործութեամբ: Տակաւին չկայ եկեղեցի: Հայ բնակիչք եկած են մեծամասնութեամբ Շամախուց և մնացեալն Շաքուից: Քաղաքուծս կայ քաղաքական ուսումնարան, 40 աշակերտից հայ են միայն 18-ն: Բայց աւագ վարժապետն հայազգի ազնիւ ոմն է պ. Նիկալայ Քալաշեանց բնիկ Սաղեանցի:

Գաւառիս բերդերն

ձ. Բերդն Աղուանից կոչուած է այժմ *Ջուանշիրի* ¹⁾ ղալա, որ հիմնուած է Գարդման բերդի արևմտեան հանգէպ, Գարդման գետակի աջ կողմում, Կովկաս սարից Շէլխ-Լալա թրքաբնակ գիւղի վերայ կախուած մի լեռնաբազկի վերայ: Սահմետականներս *Միւրշիւտ* են անուանում բերդիս մօտ եղած վարելահողերը: Բերդս թէև մեծ չէ, բայց ու-

¹⁾ *Ջուանշիրս* իշխան էր Աղուանից, որ շինած էր Շամախու Գարդման բերդում վանք ս. Նշանի համար:

նեցած է ամուր գիրք, շինուած է լեռնային, անտաշ քարով
և կրաշաղախ ցեխով: Պատուական ջուր բերուած է մօտակայ
աղբիւրներից, բայց այժմ չէ վազում: Կիսաւեր դրութեան մէջ
է բերգս, զի քարերը քանդած և տարած են լիշեալ մահ-
մետականներն:

Բերգիս արևելեան կողմում կայ գիւղատեղի, եկեղեցա-
տեղի և անարձանագիր հանգստարան:

ԺԳ. Բերգն Աղուանից այժմ կոչւում է Ղարա-Քելիշ
Ղալա: Ամրոցս գտնուում է Մեծ - Թալաստան մահմետակա-
նաբնակ գիւղից վերև և հիմնած է Կովկաս սարից մեծ ձորի
վերայ թեքուած մի լեռնաբազկի վերայ, որի երկու կողմի
խոր ձորերով վազում են վտակներ և միանում բերգի ստո-
բոտում: Ամբողջապէս կանգուն մնում են ամրոցիս քարու-
կիր պարիսպներն, որի հարաւային կողմի բարձրութիւնն է
7 սօփէն, ունի միայն մի դուռն արևելեան կողմից: Անա-
ւեր մնալու պատճառն այն է, որ հեռի է աւերիչ մահմե-
տականաց բնակութիւնիցն և երկիւղալի զիշատիչ վագրների,
ընձերի, արջերի, գայլերի և կինձերի ահից, զի անպակաս
են այս ամայաբնակ և անտառապատ ձորերիցն և նոյն իսկ
բերգիս միջից: Երևի թէ եղած է բերգաքաղաք, վասն զի,
գեռ երևում են շատ քարուկիր բնակարանների պատերն
և ունի բերգս բաւական մեծութիւն: Պարիսպների արտաքին
նշաններն և ճարտարապետութեան ոճն ներկայացնում են հե-
ռաւոր հնութեան *օնուագոյժ*:

Բերգիս մէջ բուսած են ահագին հաստութեամբ և
հիանալի բարձրութեամբ կաղնի և հաճարկի, ևն. ծառեր,
որոց գլուխների ճղներն ասես թէ գիպած են երկնքին: Ծա-
ռերս, փոքրութիւնից տեղ անելով արմատներին և զարելի
ընթացքում հասնելով այս մեծութեան, իւրեանց ահագին
արմատներով տալպալած են բնակարանների պատեր և բար-
ձրացրած մեծամեծ վէմեր: Ամրոցս ունի հիանալի տեսարան,
գերազանց օդ, կլիմա և ջուր: Միայն թէ այժմ որջ եղած է

մահատու գազանաց, վասն որոյ առանց զինեալ մարդոց անկարելի հետազօտել: Մենք ևս հետազօտեցինք հրագէնքերով զինեալ մարդիկներով և մեծ նեղութեամբ և երկիւղով: Մենք կարծում ենք որ այստեղ եղած է և եկեղեցի, բայց աւերած են ծառերն, քանզի ամրոցիս արևմտեան հանգէպ եղած լանջի վերայ, վտակաձորի լմիւս կողմում, կայ հայկական հանգըստարան:

ՃԿ. բերդն Աղուանից, որ գտնուում է նոյն սարի վերայ, Ջուլեան մահմետականաբնակ գիւղից վերև, կոչուում է *Կալա-Բաթա*: Այս ևս շինուած է անտաշ քարով և կրացելսով և ըստ ամենայնի նման է ժբ. բերդիդ:

ՃԵ. բերդն Աղուանից, որ գտնուում է նոյն սարի վերայ, Խանագեալ մահմետականաբնակ գիւղի մօտերքում, կոչուում է *Խալազեալ-ղալախ*: Ամրոցս ևս ամեն մասամբ նման է վերոյիշեալ բերդերին, տարբերութիւնն այն է միայն, որ շինած է այս թրծեալ և ամուր աղիւսով:

ՀԱՔՈՒԱՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐ

Հ Ո Ղ Ի Գ Ա Ի Ա Ռ

79) Այն գաւառն, որ ընկած է Բօզ-Պաղի հարաւային և հիւսիսային լեռնաշղթաների, Կոկիսոն և Արջկան գետակների մէջ, զանազան դարերում ստացած է *Խողմաղ*, *Հողմաղ*, *Հողի* և *Դաշտակ* անունները և նշանաւոր է իւր առատ և ընտիր ցորենով և գեղեցիկ դաշտակով: Գաւառիս հայաբնակ գիւղերն են:

ա. ԳՐԳՐԱԳՐԻՒՂ գիւղ, հիմնուած է Կոկիսոն գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ Բօզաւանդ գիւղի դէմուգէմ: Տեսարանն հաճելի, զիրքն բերդանման, օդն և կլիման անվընաս և ջուրն ոչ այնքան ախորժելի: Հողն բէկասպտական և բազմարդիւն. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, կորեկ և խաղող, լուբիա, վարունգ և բակլայ, բնակչաց նախնիքն գաղթեալ ամբողջապէս Արցախի Բաշեն և Վարանդա գա-

ւառներից: Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, վերնամասն փայտաշէն, որ ունի 2 քահանայ¹⁾, 60 բուբ. դրամ և սոյն արձանագրութիւնը. «Շինեցաւ Ս. Աստուածածնայ՝ եկեղեցիս ՚ի Հասարակութենէ Գիրգաղիւլեցւոց 1881»: Գիւղումս մի տան մէջ կայ սրբատփի նման մի արծաթեայ անօթ, որի մէջ է Թադէոս Առաքեալի մասունքից մի մեծ կտոր: Անօթի վերայ փորագրուած է հեռաւոր հնութեան ձևի տառերով, այս հակիրճ արձանագրութիւնն. «Թադէոս առաքեալ, պաղատել անյիշաչար Յիսուս Քրիստոս»: Մասունքս գտած է տան տիրոջ երախան 3 տարի առաջ գիւղի արևելեան կողմի ձորով հոսող վտակից: Յորդառատ անձրևի հեղեղներն քանդում են հողեայ այրերը և թափում հեղեղատի մէջ, որից գտած է երախան մասունքս: Երևի թէ ուրիշ եկեղեցական անօթներ ևս թաքցրած են եղել նախնիք հողայրումս, բայց անյայտացրած են հեղեղներն: Յորդորեցինք որ մասունքը յանձնէ եկեղեցուն և չ'պահէ իւր տան մէջ:

Ծուխ 140, ար. 531, իգ. 454, ար. ծն. 25, իգ. 15, պսակ 10, ար. ննջ. 6, իգ. 4, երկար կեանք 80—90:

Գիւղիս հանգստարանում կան շատ հին ամփոփեալներ, զետեղում ենք այստեղ արձանագրութիւններից մի քանիսը:

Մի մեծ տապանաքարի վերայ քանդակուած է մի մեծ հնաձև խաչ, նախշեր և միայն «Ն» տառս, որ գուցէ թուականն է:

«Աստուած ողորմի Սողոմոնին թվ. ձԳ.»:

«Օվանէս թվ. ՌձԽԸ.»:

բ. 2ԱՆԱՂ-ԲՈՒԱՂ գիւղ. շինուած է Գուկան գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ, գիւղի տեղն ստացած է ամրոցի ձև, հիւսիսային, արևելեան և արևմտեան կողմերն խոր խոր ձորեր են, և հարթ հարաւային կողմն: Ամրան

1) Աւագ քահանան աշակերտած է Արցախեցի գիտնական Յովսէփ վարդապետին:

ծանր օդն և կլիման, բայց բարեհամ ջուրն: Հողն արքունի և սակաւ արդիւնաւէտ, բայց խոտաւէտ և խնամածու սուրբ անասնոց. բնակիչք զբաղւում են երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ, գովելի են ոչխարն, կովն, եզն և գոմէշն: Բնակչաց նախնիք գաղթած են Խաշեն և Զրաբերդ գաւառներից, իսկ մի քանի տնուոր միայն Վարանդայից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, կիսով չափ փայտաշէն, որ ունի 100 բուբ. և մաքուր չէ, հոգևոր հովիւն գալիս է Գիրգազիւլից:

Ծուխ 100, ար. 386, իգ. 310, ար. ծն. 25, իգ. 12, պսակ 8, ար. ննջ. 5, իգ. 3, երկար կեանք 70—75:

Գիւղիս մօտ ևս կայ հին հանգստարան:

գ. ԱՄՈՒՐ-ԱՒԱՆ գիւղ. շինուած Կոկիսոն գետակի աջ ափի բարձրութեան վերայ, Վանքաշինի հանդէպ: Գիրքն ամուր, տեսարանն հիանալի, օդն, կլիման և ջուրն նշանաւոր: Հողն արքունի և լիարար, բնակչաց նախնիքն ամբողջապէս գաղթած Արցախի գաւառներից. բացի վերոյիշեալ բերքերից՝ խազող, որիզ և խանձիլ¹⁾: Եկեղեցին նորաշէն, Ամենափրկիչ, ձեղունն փայտաշէն, որ ունի մի քահանայ:

Տղայոց միգասեան ուսումնարանն Գէորգեան, ուսանող աշակերտք 46, ամենքն ձրիավարժ: Վարժապետի ռոճիկն է 300 բուբլի, որից 200 բուբլին վճարում է Մարգ. Անկերութիւնն, իսկ մնացեալը եկեղեցին:

Ծուխ 150, ար. 515, իգ. 426, ար. ծն. 20, իգ. 14, պսակ 14, ար. ննջ. 9, իգ. 6, երկար կեանք 90:

Հին հանգստարաններ

Ուզուխի հանգստարան, գտնուում է այս գիւղիս հիւսիսային կողմի Զմեռանոցի մօտ, դարձեալ ծածկուած ան-

1) Բոյսս բուսնում է մեծ-պսիւն, որ ունի սխտորի հոտ և ուտւում է միայն եփուած:

տառով և մացառներով: Ընդարձակ գերեզմանատանս ամփոփուած են ննջեցեալներ Հայոց ձԻ. Թուխց մինչև ԶԿԱ. Թուականն, որի մօտ է և աւերակ եկեղեցին և զիւղատեղին:

«Թվ. ձԻ. Սոտուճաւկ»:

«Թվ. Մ. Բայուճ»:

«Թվ. ԵԻԲ. Զոնտար»:

«Թվ. ՉԽ. Աստուած ողորմի Խոտբաշխի Հոգուն»:

«Թվ. Զ. Աստուած ողորմի Ասլանին»:

«Արտաշիր Զուշերի որդի Թվ. ԶԼԲ.»:

«Թվ. ԶԿԱ. Աստուած ողորմի ձուանշիրի Հոգուն»:

Հետաքրքիր անուններ.

«Էաղիլա, Խգիրշ, Միրասոն, Եխբանդա, Ովաքշա» ևն.

Պատալի բաղի Հանգստարանում

«Հանգիստ Ուստա Մուրատին Թվ. ԶԱ.»:

«Թվ. ՊԵ. Սուլթան ԵաՀ»:

«Աստուած ողորմի Ղուբաթի» Թվ. Հայոց Զ.»:

«Թվ. ԶԺԵ. Աստուած ողորմի Տէր Ովանէսին. խիստ բարի մարդ էր»:

«Բափաղար, Եարաջ, Խասխաթուն, Խպլա, Սուրվար, ձաշ, Վասխոտ, Ոսաղա» ևն. անուններ:

դ. ԲԼԵՂ. շէն. ունի միւսնոյն դիրքն, տեսարանն, օդն և կլիման, բայց ամրան վնասակար է ջուրն, զի չունին աղբիւր, վասնորոյ խմում են Սև առուի ջրից: Հողն բէկական և բերրի, տեղսկան բերքերն նոյն. բնակչաց նախնիքն գաղթած Վարանդա և Խաչեն գաւառներից: Եկեղեցին ս. Մինաս, կիսով չափ փայտաշէն, որ ունի մի քահանայ և 800 բուբլի:

Ծուխ 42, ար. 156, իգ. 145, ար. ծն. 8, իգ. 6, սլըսակ 6, ար. ննջ. 4, իգ. 3, երկար կեանք 70 տարի:

ե. ԲԷԿԼԱՐ-ՔԵԱՆԳԻ, շինուած միւսնոյն սարի շարունակութեան վերայ. միւսնոյն են օդն, կլիման և ջուրն, հողն բէկապատկան, բերքերից նշանաւորն է գինին, բնակչաց նախնիքն գաղթած են Խաչեն, Ջրաբերդ և Վարանդա գաւառներից: Եկեղեցին ս. Ստեփաննոս, ծածքն փայտաշէն, բայց վտանգաւոր կերպով վնասուած, և ունի 500 բուբ.: Քահանան գալիս է Բլեղից: Ս. Մեսրոպեան միգասեան ուսումնարան, աշակերտք 42, տարեկան վարժապետին 300 բուբ. 150-ը վճարում է Մարդ. Ընկերութիւնն, մնացեալը եկեղեցին:

Ծուխ 142, ար. 418, իգ. 335, ար. ծն. 26, իգ. 19, պսակ 18, ար. ննջ. 10, իգ. 8, երկար կեանք 75 — 80:

Գիւղիս հանգստարանում կան շատ հին տապանաքարեր, որոց վերայ կան միայն հնադարեան գլխակալ խաչքարեր: Այսպէս նաև Եուլղուրի ձոր կոչուած հանգստարանին և գիւղիս հիւսիսային կողմի ծմակում եղած հանգստարանին, որք չունին արձանագրութիւն:

զ. ՍԻՐԹԵՆԳԻՋԱ. շինուած միւսնոյն լեռնաշղթայի շարունակութեան վերայ (լեռնաշղթայիս գազաթնագիծն է սահման Հողի և Կապաղակ գաւառներին): Տեսարանն պատուական, օդն, կլիման և ջուրն սննդարար, հողն բէկապատկան և բարեբեր. այգիներն ջրարբի, տեղական բերքերն նոյն. բնակչաց նախնիքն գաղթեալ Խաչեն, Ջրաբերդ և Վարանդա գաւառներից: Եկեղեցին ս. Գէորդ, որ ունի 500 բուբ. հոգևոր հովիւն գալիս է Սոլթան — Նուխուց:

Ծուխ 50, ար. 140, իգ. 105, ար. ծն. 8, իգ. 5, պրսակ 5, ար. ննջ. 5, իգ. 2 — 3, երկար կեանք 80 — 85:

Գիւղիս հանգստարանում կան խիստ հին տապանաքարեր՝ գլխակալ խաչարձաններով միասին. ժամանակի երկար ժանիքներից քերուած են արձանագրութիւններից շատերը. գետնից հանուած մի քանի քարերի դրերը դժուարաւ կարողացանք կարգաւ: Մի գլխակալ խաչքարի վերայ. «ՀԳ. թվ.

Աստուած ողորմի Շողաքաթին»: «Սուրբ Սարգիս. . .» տառերն հին և տալե, եղծուած թուականն: Բայց թէ քնչ սուրբ Սարգիս է,—անյայտ:

Գիւղիս արևելեան կողմի ձորում, ջրի աջ կողմում, այգիներից վերև, կայ մի անտաշ տապանաքար, որի երկարութիւնն է 2¹/₂ խանի գազ: Երկար ժամանակ գետնի տակ այնպիսի մնացած է քարս: Բայց երկու տարի առաջ յորդում է սաստկագին անձրև, քանդում և տանում է հողը և խրամ բանալով երևան հանում քարս, որի վերայ քանդակուած է մի մեծ և հնաձև խաչ և սոյն գրերը **ԹՈՒՄ ԺԲ ԹՎՈՒՋ** : Մենք կարդացինք Թումաս ժբ թվւոջ ¹):

է. ԾԻՒԻԿ շէն շինուած դաշտակի հիւսիսային կողմում, ամբան ծանր օղն և անախորժ ջուրն, հողն բէկակասն և բարբբեր, տեղական բերքերն են ցորեն, գարի, կորեկ, խաղող, դեղձ, սևկեկի, կեռաս, դամոն, ընկուզ, բնակչաց նախնիքն գաղթեալ Գիզակ և Վարանդա գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին:

Ծուխ 25, ար. 81, իգ. 64, ար. ծն. 5, իգ. 4, պսակ 1, ար. ննջ. 2, իգ. 1, երկար կեանք 60—70:

Գեօմ-Մուրատ ուխտատեղի

Գիւղիս հիւսիս-արևմտեան կողմի բարձր սարի վերայ կայ մի ուխտատեղի, որը շրջակայ ժողովուրդն անուանում է *Գեօմ Մուրատ*: Մի մեծ կաղնի ծառի տակ դրուած է մի վաղեմի խաչարձան, որ չունի ո՛չ թուական և ո՛չ գիր: Միայն աւանդութեամբ ասում են թէ Եղիշ Առաքեալի երեք աշակերտներից մին նահատակուած և ամփոփուած է նիժ գիւղաքաղաքում, երկրորդն՝ այստեղ և երրորդն Վարդաշէնում ²): Նրջակայ գիւղերից ոչ միայն հայք, այլ և մահմե-

¹) Բայց թէ այդ թուականում գործածակա՞ն էին այս ձև սղագրութիւնն և տառերն:

²) Աղուանից պատմիչն գրած է. «Անտի (ի 2ողայէ) ե-

տականք մեծ բազմութեամբ յաճախում են ուխտ անելու:

Ը. ԹՈՍԻԿ շէն. շինուած է Դուրկան գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ, օդն և կլիման ճնշուած շրջապատող լեռներից, Հողն բէկական. բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն և Վարանդա գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածանին. քահանան գալիս է Խոշկաշինից:

Ծուխ ¹⁾ 20, ար. 71, իգ. 61, ար. ծն. 3, իգ. 3, պսակ 1, ար. ննջ. 2, իգ. 1, երկար կեանք 60:

Թ. ԽՈՇԿԱՇԻՆ գիւղ. Հիմնուած Դուրկան գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ և բաժանուած 2 թաղի: Պատուական օդն և կլիման, բայց ստոր է արևելեան թաղի ջուրը՝ արևմտեան թաղի ջրից: Հողն բէկապատկան, դաշտային և լեռնային, նշանաւոր բերքն ցորեն, բնակչաց նախնիքն գաղթեալ են 1721-ին Խաչեն և Զրաբերդ գաւառներից: Արևելեան թաղի եկեղեցին, ս. Եղիշէ, արևմտեան թաղինն ս. Աստուածածին. երկուքն ևս քարաշէն, որք ունին մի քահանայ:

Ծուխ (երկու թաղում միասին) 77, ար. 268, իգ. 222, ար. ծն. 11, իգ. 6, պսակ 5, ար. ննջ. 5, իգ. 4, երկար կեանք 90—100 տարի:

Արևելեան թաղի արևելեան կողմի ձորում վաղուց Հիմնուած է մի վանք Եղիշ-Առաքեալ անուն: Փոքր տաճարս, որ կառուցեալ է 2 սեանց վերայ, շինուած է ամբողջապէս տաշուած չիչ քարով: Խորանի տակ կայ գաղտնի պահարան,

կեալ (Առաքելոյն Եղիշայ) յԱւտի գաւառ 'ի Սահառն քաղաք երիւք անձամբք աշակերտելովք՝ որոց անօրէնք ոմանք զկնի եկեալ մի յաշակերտացն ընկալաւ 'ի նոցանէ զնահատակութեան վախճան, և երկուցն թողեալ զերանելին Եղիշա գնացին զկնի խողխողիչ արանցն» (Մով. Կաղ. եր. 8):

¹⁾ Եւսջ շէնս շինուած է եղել այժմեանի Հիւսիսային կողմում, ուր տակաւին կանգուն մնում է եկեղեցին. օդի վնասակարութեան պատճառաւ փոխադրած են այստեղ:

մուտքն ձախակողմեան աւանդատնից: Ասում են աւանդու-
թեամբ թէ գաղտնի պահարանումս ամփոփուած է լիշեալ
Առաքեալի գազաթն: Հարաւային դրան վերև գրուած է.
«ԻՒՐԻՍՏՈՍ ՅԻՍՈՒՍ լիշեալ մաղթեմ զՎլաս վարդապետս ՌՃԱ»: Հարկ է յայտնել որ այս թուական ոչ թէ սկզբի Հիմնարկու-
թեան, այլ վերաբերում է նորոգութեան, քանզի շատ Հին
է խորանի տակի շինութիւնն: Իսկ արևմտեան դրան առաջ
նոյն քարով շինուած գաւթում. (որի գլուխն խոնարհած է)
կան եպիսկոպոսների և վարդապետի գերեզմաններ. մի տա-
պանաքարի վերայ. «Հանգիստ Յովհաննէս վարդապետին
Պաշնճաղցի ՌՃԾԵ»: Գաւթի Հարաւային կողմին կից, շարքով
շինուած է եղել միաբանից խոցեր, որք աւերակ են այժմ:
Խոցերիցս ներքև կայ երկար և կիսաւեր շինութիւն, որի
կէսն ծառայած է իբր տնտեսատուն և միւս կէսն իբր ու-
սումնարան: Վանքս ունի պատուական, բայց խիստ բարակ
աղբիւր: Այժմ ամենայն ինչ քայքայման վիճակի մէջ է:

Ժ. ՓՈՔՐ-ՍԵՕԳԻԻԹՎՈՒ գիւղ. միւսնոյն Հողն, օգն, կլիման,
տեսարանն և ջուրն: Նշանաւոր է ցորենն և բամբակն: Բը-
նակչաց նախնիքն գաղթած են Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառ-
ներից վերոյիշեալ թուականում: Եկեղեցին ս. Լուսաւորիչ,
որ ունի 50 բուր. և մի քահանայ:

Ծուխ 70, ար. 266, իգ. 218, ար. ծն. 14, իգ. 10,
պսակ 4, ար. ննջ. 4, իգ. 3, երկար կեանք 85—90:

Ժա. ՄԵՇ-ՍԵՕԳԻԻԹՎՈՒ գիւղ. շինուած Կապողակ գա-
ւառի Հարաւային սահմանագլուխ սարի Հարաւահայեաց
լանջի վերայ, տեսարանն ըսքանչելի, օգն և կլիման պա-
տուական, ջուրն անվնաս, Հողն բէկապատկան, ան-
ջրդի, բայց բազմարդիւն և ըստ ս. աւետարանի ըն-
դունած մի հացահատիկը Հարիւրաւոր աճեցնող և վաս-
տակաբեկ մշակը վարձատրող: Ահա այս դաշտակն է, որի
ցորենն ազնիւ հոշակուած է, պատուական է և բամբակն:
Բնակչաց նախնիքն ամբողջապէս գաղթած են Խաչեն:

գաւառից 1721-ին, ինչպէս վկայում է ժամանակակից պատմիչն ¹⁾, բայց լետոյ 1798-ի նախածանօթ սովի և ժանտախտի պատճառաւ եկած և յարած են Ջրաբերդից մի քանի ընտանիքներ: Եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ձեղունն փայտաշէն, որ ունի միայն 100 բուբլի, մի քահանայ և հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Կառուցաւ ս. Աստուածածնայ եկեղեցիս 'ի հայրապետութեան (Էջմիածնի) Տեառն Յակովբայ և 'ի կաթողիկոսութեան Տեառն Սիմէօնի ²⁾ և յառաջնորդութեան Վլաս վարդապետն Շամախեցոյ թվ. ՌՆԻ»: Եկեղեցոս արևմտեան կողմում շինուած է մի գեղեցիկ զանգակատուն սոյն արձանագրութեամբ. «Այս յիշատակը Սիմօն Յովսէփեանի 'Գաւթեանց, իւր կին է Նախշուն, որ (և) որդիքն է Ավանէս (ևն) 1890»:

Աւագ խորհրդանոցում մի խաչքարի վերայ «թվ. 21Ա.» Եկեղեցու արեւմտեան որմի վերայ, «թվ. 21Ա.»:

Խորանի աջ կողմում. «Ես Տէր Յովսէփս, որ լուսաւորեցի (մաքրեցի) սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս, է. (7) թիզ աղբ կար, որ է ժամանակ Հաճի (Չալաբու) թվ. ՌՄ.»

Եկեղեցումս կայ երկու գրչագիր աւետարան, գրուած բամբակեայ թղթերի վերայ: Գեղեցիկ չեն չորս աւետարանչաց պատկերներն, ծաղիկներն և թռչնագրերն, բայց գեղեցիկ են մանր գրչագրերն:

Ա. ձեռագիրն գրած է Արցախի Ծար գիւղաքաղաքում Սարգիս անուն վարդապետ ոմն, թաթարաց հրոսակների ³⁾ խուժած ժամանակ թվ. ՊԼԶ. Գրիչն ասում է. նախ հալածուելով փախայ Վակունիս գաւառ. ապա Ղարաբաղ, Ծափանիս ⁴⁾ գիւղաքաղաք, հուսկ ուրեմն վերստին եկի բնիկ երկիրս Ծար:

1) Խս. կաթ. Աշուանից եր. 25:

2) Ըստ Գաղտնիքի ՈՂՈ կաթողիկոս:

3) Լանկ-Թամիւրի ժամանակ:

4) Անձանօթ տեղանուն: Արդեօք ա՛յս է *. Օրբելեանի Սոթ գաւառի Ծափաթաղ գիւղն (եր. 264):

Բ. անյայտ է աւետարանիս գրողն. թուականն և կիսատ յիշատակարանն: Կիսատ տեղին շարայարած է Վրդանէս աւնուն վարդապետ ոմն թէ գնեցի ս. աւետարանս հալալ արգեամբս հայոց ՌԽԵ. թվին:

Գ. գրչագիրն գտնուում է քահանայի տանն: Նոյնպէս անյայտ է գրողի անունն և թուականն. միայն յալտնի է. «Եւ արգ՝ ես Մատթէոս էրեցս, որ եմ 'ի դաշտ երկրէն Բարտայու և 'ի գեղջէն Հասան Ղալայու, ստացայ և գնեցի հալալ արգեանց ընչից և ստացուածոց իմոց զայս սուրբ մատեանքս և գրեանքս, որ է սուրբ աւետարանս, մէկ ժամագիրք, մէկ քարոզգիրք ¹⁾ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց»:

Անմաքուր է եկեղեցին ամենայն պարագայիւք:

Զարմանալի է որ այս մեծ գիւղն չունի ուսումնարան: Այս սառնարտութիւնն պատիւ չէ բերում գիւղացւոց . . . :

Ծուխ 350, ար. 1170, իգ. 937, ար. ծն. 53, իգ. 40, պսակ 20, ար. ննջ. 20, իգ. 18, երկար ապրող մարգըն Բարա-քովիս 100 ամաց, իսկ Թոխի անուն պառաւն 115 ամաց, կենդանի են երկոքեան ևս:

Գիւղիս Հանգստարանում գտանք գլխակալ խաչքարերի վերայ միայն այս հնութիւնները հողի տակից. «ԻՁ» քանգակուած խիստ հնագարեան տառերի ձևով:

«Ես Սանասի թվ. ՈՆ»:

Չեոնաւոր ուխտատեղի

Գիւղիս արեւելեան կողմի բարձր սարի գագաթի վերայ կայ երկու քարեայ խաչարձան, որք ունին մարդաչափ բարձրութիւն: Իսկ մին ունի սոյն արձանագրութիւնը. «Ես Սարգիս շինեցի խաչս այս տակիս թվ. ՊՅԳ.» (Այս է՝ շինեցի արձանագրութեանս տակի խաչը: Անձանօթ է մեզ նահատակիս պատմութիւնն:

¹⁾ Բացի աւետարանից չկան միւսներն:

Մի այլ ուխտատեղի ևս գտնուում է գիւղիս արևմտեան Հիւսիսային կողմի սարի գլխին Ար-դաղ անուն: Մի գետնափոր աւերակ է այս, որ նման է երգիկաւոր տան տեղի. մէջ տեղում նշմարուում է կրակատեղի եզերքի չորս քարերն, ինչպէս շինուած են սովորաբար Հին գետնափոր տներն: Ահա այս օճաղն է ուխտատեղին. նմանապէս այնպիս է եղելու թիւնն:

Կան Հին գիւղատեղիներ և Հանգստարաններ և Էօլմազ և Պապիկ կոչուած տեղերում: Վերջնոյս գերեզմանատան մէջ միայն գտանք հետեւեալը. «Այս է Հանգիստ Մահեզարին թվ. ՌՃԾ.»:

Ժբ. ԵՆՂՈՒՐՎՈՒ զիւղ (Յակովբայ գիւղ). Հիմնուած նոյն լեռնաշղթայի շարունակութեան Հիւսիսահայեաց լանջի վերայ մի լայնագոգ և դէպի Կասպաղակ գաւառն թեքուած հովտում: Վատ չէ վերին թաղի տեսարանն, օգն, կլիման և ջուրն, բայց ամրան փոքր ինչ ծանր է ստորին թաղինն: Հողն բէկասպատկան և բազմարգիւն և նոյն նշանաւոր բերքերն. բնակչաց նախնիքն ամբողջապէս գաղթած են Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից (4 տուն Խաչենի Խանածախ և մի տուն Տաթև գիւղերից): Եկեղեցին ս. Մինաս, վերնամասն փայտաշէն, որը կառուցած են Հնոյն Հիման վերայ. բայց փորած ժամանակ գտնուած է այնքան Հին դրամ, որով շինուած է նորն, որ ունի 100 բուբ. և մի քահանայ:

Ծուխ 155, ար. 485, իգ. 440, ար. ծն. 45, իգ. 35, պսակ 20, ար. ննջ. 25, իգ. 18, երկար կեանք 85—95:

Կան Հին Հանգստարաններ թէ գիւղիցս վերև և թէ գիւղամիջում: Վերջնոյս ստորոտում, ճանապարհի միջում սաստիկ հեղեղն քանդելով ճանապարհը՝ երևան է Հանում մի Հին գերեզման: Քանդակեալ խաչերով զարդարուած են գլխակալ, սրտակալ և ստնակալ քարերն: Սրտակալ քարի վերայ փորագրուած է.

Ա

Սուրբ խ . . . բէխաւսէ 'Արս . . . կաթողիկոսին է: Ըստ երևութին մենք կարգացինք. «Սուրբ խաչս բարեխօս է Արստակէս Աղուանից կաթողիկոսին է»: Եղծուած են կէտադրեալ տառերն և բուն տարեթիւը ցոյց տուող գրերն, վասն որոյ կարգացուած է մեծ դժուարութեամբ: Աղուանից կաթողիկոսաց շարքում եղած են երեք Արիստակէս:

Ա. ն վախճանուած է 1477-ին,

Բ. ն գահակալած է 1511-ին, բայց անյայտ է մահն:

Գ. ն վախճանուած է 1592-ին:

Երեքիցս որի՞ գերեզմանն է այս: — Դժուարին է որոշել: Ժգ. ԹՕՓԵԲ շէն, զիրքն հիւսիսահայեաց, միջակ օգն և կլիման, բայց անախորժ ջուրն. հողն բէկական և այգեւէտ, բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից: Եկեղեցին ս. Ստուածածին, ամբողջապէս քարաշէն, որ ունի 15 բուբ. քահանան գալիս է Ջառափ գիւղից:

Ծուխ 40, ար. 110, իգ. 95, ար. ծն. 5, իգ. 4, պսակ 2, ար. ննջ. 4, իգ. 3, երկար կեանք 70—75:

Ժգ. ԶԱՌԱՓ գիւղ. այգիներն մօտաւորութեան պատճառաւ կցուած Թօփերի այգիներին. զիրքն արևելահայեաց. օգն, կլիման և ջուրն պատուական, հողն բէկապատկան և այգեւէտ. գլխաւոր բերքն ցորեն և գինի. բնակչաց նախնիքն ամբողջապէս գաղթած Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից: Եկեղեցին ս. Գէորգ, հոյակապ, որ ունի 25 բուբլի և մի քահանայ:

Ծուխ 140, ար. 427, իգ. 332, ար. ծն. 24, իգ. 18, պսակ 13, ար. ննջ. 10, իգ. 12, երկար կեանք 90—100:

Գիւղիս հարաւ-արևմտեան կողմում կայ հին գերեզմանատուն, գիւղատեղի, հին և փոքր եկեղեցի ս. Յովհաննէս անուն, փայտաշէն ծածկով, որը նորոգելով արած են ուխտատեղի: Բեմի ժողովրդահայեաց երեսին դրած են 3 մեծ, հին և անարձանագիր խաչեր: Հանգստարանում փորա-

գրուած է մի քարի վերայ. «Այս է տապան Խթափղուողի որդի Մովսէսին թժն ՌՄԽԵ»:

Ժե. 2ԱՅ-ՔԵԼՆԻ (Գետաշէն). շինուած Արջկան գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ. գեղեցիկ օդն, կլիման և տեսարանն. անախորժ չէ գետաջուրն. միևնոյն Հողն և տեղական բերքերն. բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից և մի քանիսն Վարանդայից: Եկեղեցին Հին, Հողաշէն, ծածքն փայտաշէն, ս. Աստուածածին անուն, որ ունի մի քահանայ:

Ծուխ 100, ար. 308, իգ. 266, ար. ծն. 25, իգ, 17 պըսակ 7, ար. ննջ. 13, իգ. 8, երկար կեանք 80—85:

Ժգ. ՂԱՅԱ-ԲԱՇԻ գիւղ. շինուած նոյն գետի ձախ ափի բարձրութեան վերայ. օդն ամրան փոքր ինչ ծանր, բայց անվընաս. միևնոյն ջուրն, Հողն, բերքերն և զբաղմունքներն. բնակչաց ծնողներն գաղթած Պարսկաստանի Խոյ քաղաքից և գաւառներից 1807-ին: Եկեղեցին նորաշէն, ս. Ստեփաննոս, համակ քարաշէն, 4 սիւնով և ընդարձակ, բայց գեռ անաւարտ, որ ունի 1000 բուբ. անձեռնմխելի գրամագլուխ և երկու հոգևոր հովիւ: Հարկ է յայտնել որ Խոյեցիք այստեղ գալուց առաջ՝ արդէն եղած է գիւղումս հայ բնակիչ և եկեղեցի, որպէս ապացուցանում է նախկին տաճարի նորոգութեան արձանագիրն, որ պահուած է ցարդ, ահաւասիկ. «նորոգեցաւ արդեամբ ք. ժողովրդոց ս. Ստեփաննոս եկեղեցիս Ղալաբաշի գեղջ յամի Տեառն 1830 10 ապրիլի»: Փորագրուած է մի այլ քարի վերայ. «Խոյեցիք որ եկին յերկիրն Շաքի, էր թվին հայոց ՌՄՁԶ, և յամի Տեառն 1807, և այս Ղալաբաշի գիւղս գալն էր թվին հայոց ՌՄՀԳ. և յամի Տեառն 1824»: Այժմեան եկեղեցիս, որ կառուցեալ է 'ի հիմանէ, կրում է նորոգութեան արձանագրութիւնը, միայն փոխուած է թուականն «1890»: Ատենի ժամագրքին մի պարսպ երեսին գրուած է. «Խոյեցի Ջափար Ղուլի խանն՝ որ եկաւ Շաքի խաննստեց, էր թվին ՌՄԾԶ. ՌՄԿԳ-ին մեռաւ»: Կայ և մի գըր-

չագիր աւետարան, գրուած բամբակեայ թղթի վերայ, որի լի-
շատակարանից ընդօրինակում ենք միայն հետեւեալը. «Արդ
գրեցաւ սա յերկիրն Մովսէս ՚ի գիւղաքաղաքն Նանենց ընդ
Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Սարգիս զաւրա-
վարին և որդոյ նորա Մարտիրոսին, գրեցաւ սուրբ աւետա-
րանս ՚ի թուականութեան Հայոց ՌՃԽԻ. ձեռամբ սուտա-
նուն Սբրահամու»:

Անին միգասեան տղայոց ուսումնարան. Ս. Ներսի-
սեան անուն, ուր ուսանում են 62 աշակերտներ, որոց 60-ն
թօշակատու և 2-ն ձրիավարժ. վարժապետի միամեայ ու-
ճիկն է 400 բուբլի:

Ծուխ¹⁾ 226, ար. 789, իգ. 649, ար. ծն. 55, իգ. 45,
պսակ 30, ար. ննջ. 15, իգ. 10, երկար կեանք 85—90:

Գիւղիս Հարաւային կողմի գաշտակի բերանում կայ Հին
գիւղի և եկեղեցու աւերակ և ընդարձակ հանգստարան, որի
տապանաքարերն անտաշ, կոպիտ և անարձանագիր են: Այս
տեղն կոչւում է Շինատեղ:

Գաւառիս բերդերն

ԺԶ. բերդն Աղուանից, որ կոչւում է Խոսրով, գտնւում
է Բօզ-Գաղի Հարաւահայեաց բարձրութեան վերայ, Խոսրով
թրքաբնակ գիւղից վերև: Անմատչելի և բարձրաբերձ քեր-
ձեր են բերդիս չորս կողմերն, միայն հիւսիսային կողմից մի
թրածև սեռով կցուած է նահատակի սարին և նոյն կողմից
ունի մի դժուարատար ելք բերդս մտնելու: Ամբոցիս մէջ
շեղջ շեղջ գիղուած են թրճեալ աղիւսի բեկորներ: Այս երե-
ւոյթն ենթադրել է տալիս, որ բերդաքաղաք եղած է այս.
մանաւանդ շատ տեղերում դեռ նշմարւում են շինութեանց

1) Ժողովուրդն ցարդ պահպանած է իւր հետ բերած բարբա-
ռը, սովորութիւնները, իւր նախկին երկրի հագուստը, հացի և
կերակուրների տեսակները, ևն. ևն:

խիտ հիմունքներն: Ամբողջիս մակերևութի տարածութիւնն, որ զգալի ձևով թեքուած է դէպի հարաւ, հազիւ թէ լինի այժմ կէս քառակուսի վերստ: Բայց հարկ է յայտնել որ գուցէ ունեցած է վերստաչափ մեծութիւն. սակայն ժամանակի մշտագործ մուրճն հետզհետէ ամեն կողմերից քանդելով փլցրած է հողեայ քերձերը և հասցրած այժմեան դրութեան: Քերձերի եզերքներով պարսպուած է եղել՝ մարդ ընկնելու վտանգից սզատ մնալու նախազգուշութեամբ. այժմ թափուած են ամբողջիս շրջապատի ստորոտներում նոյն պարսպի բեկորներն:

Ելքի երկու կողմերում կան հողափոր այրեր, որոց մէջ մտնողն կարծես թէ տեսնում է նպարալճառունների խանութներ—աչք աչք շինուած պահարաններ, վաճառելի զանազան նիւթեր լցնելու համար, որպիսին շատ կայ և Անի քաղաքի շրջապատում:

Բերդի արևելեան կողմից արտաքուստ կայ մի մութն և խոր ական՝ յատկապէս շինուած, որ տանում է դէպի բերդի տակն: Մեր հասկացողութեամբ ականս ծառայած է իբրև ջրուղի՝ մօտակայ վտակից ջուր փոխադրելու բերդն, որի մէջ չկայ ջուր: Հետաքրքիր և անզուսպ միտքն չէ բաւականանում միայն ականի մուտքը զննելով, այլ կամենում է անլապաղ ներս մտնել, տեսնել, հետախուզել, յագուրդ տալ բաղձանաց և ապա դուրս ելնել: Թէև բաւական լայն է ականն և կարողանում է դիւրաւ մտնել հետազօտողն, սակայն տեսքն անգամ սարսափ է ազդում, վասն զի գետնի բռնաշունչ շոգին ոչ միայն անցուցանում է մոմերը, այլ և լապտերները փոքր ինչ յառաջ գնալուց յետոյ: Պատճառն այն է, որ փակուած է ականիս վերի բերանն: Այդ ժամանակ մարդ զինքը գտնում է թանձրամած խաւարի և սրտատրոփ ահուդողի և անբաղատելի երկիւղի մէջ: Հետևապէս ակամայից ստիպուած է մարդ յետ դառնալ խարխափելով և պաշարուած տազնապով:

Կարևոր է յայտնել նաև, որ արդէն նշանաւոր ամբող-
թիւն է բերգիս արևելեան, Հիւսիսային և արևմտեան կող-
մերի 4 վերստ տեղի տարածութիւնն: Հարաւային կողմից
ունի միայն մի կիրճ, արևմտեան կողմից 2 կիրճ, իսկ Հիւ-
սիսային մի սոսկալի կիրճ, որ յար և նման է Գարգման
բերգի կնարդանային: Ընթերցողն դիւրաւ կարողացաւ պատ-
կերացնել, որ արտաքին բերդս անգամ դժուարամատչելի է
թշնամեաց, թող թէ ներքին բերդն:

Նահատակ.

Չուաձև տնկուած և շրջապատի լեռներից աւելի բարձ-
րացած և թրածել սեռով ներքին բերդին կցուած մի սարի
գագաթի վերայ կայ միայն կալաչափ տափարակ: Այստեղ
յայտնի երևում է Հին մատրան Հիմքն և սենեակների աւե-
րակներ. յայտնի է նաև որ մեծ ուխտատեղի է Չանաղ-բու-
լաղցւոց Համար, որոց պատկանում են բերդերս իւրեանց
շրջականերով և այստեղ են պահուած աշնան և ձմրան եղա-
նակներում իւրեանց անասունները: Երևի թէ այստեղ մատ-
րանս մէջ ամփոփուած է եղել նահատակի մարմինն, որի
տեղն յայտնի չէ որոշակի: Միայն մի անկիւնում մի քանի
Հասարակ քարերի վերայ երևում են վառուած մոմերի Հետ-
քեր և ծխուած խնկի մնացորդներ: Ուխտատեղիս բարձ-
րանալու Համար կայ միակ ճանապարհ, որ Հիւսիսային կող-
մից մանուածոյ և նեղ Հովիտներով տանում է զէպի արևելք,
ապա օձապտոյտ և խիստ գոռիվեր կածանով Հանում ուխ-
տատեղին: Ուխտատեղիս կոչուած է Խոսրովի Նահատակ:
Մարտիրոսուոգի անուան Խոսրով եղած է թէ բերգիս ան-
ուամբ կոչուած է Խոսրովի նահատակ: — Անյայտ է մեզ, ան-
յայտ է և նահատակիս պատմութիւնն:

Նմանապէս բերդերս Հայոց Մեծն-Խոսրով թագաւորից
շինուած և սորա անուամբ Խոսրով անուանուած է, թէ
պարսից Խոսրով թագաւորի և թէ Աղուանից Չուանշիր-իշ-

խանի եղբօր-Յեզուտ-Խոսրովի: Բերդերիս Հարաւային ստորոտում եղած գիւղի Խոսրով անունն կարծել է տալիս, որ բերդերս վերաբերում են վերջին Խոսրովիս:

Բայց որքան ուշագրաւ է ուխտատեղու տեսարանն: Արևելեան, Հիւսիսային և արևմտեան կողմերում երևում են մշտագալար գենի (գի) ծառերով զարդարուած լեռներ և լեռնակներ, ձորեր և ձորակներ, սրածայր բլրակներ և բազմախումբ բլուրներ, սոսկալի խոռոչներ և ահարկու ծերպեր, աղիաղիտեալ լեռնաշղթաներ և անդնդախոր ձորեր, անջրգի հեղեղատներ և թրածե, լիսեռնած սեռեր, նեղ նեղ և ուր մոլոր կիրճեր և միանգամայն հողեայ քերձեր: Իսկ Հարաւային կողմում պատկերանում են Աղուանից և Արցախի դաշտերն և լեռներն Կուր գետով միասին:

Նահատակի սարիս Հիւսիս-արևմտեան կողմում կայ Հանգստարան, գիւղատեղի և եկեղեցատեղի:

Ճէ. բերդն Աղուանից, որ կոչւում է Ջրագող, գտնւում է Գիրդաղիւ գիւղի անդում, Կոկիսոն գետակի աջ ափի բարձրութեան վերայ: Մի և կէս վերստ մեծութիւն ունեցած է բերդս, որի գետակի կողմն անմատչելի և բարձր քերձ է, Հիւսիսային, արևմտեան և Հարաւային կողմերով քանդուած են եղել խրամներ, որք թէև հերկուելով լցուած են, այսուամենայնիւ դեռ նշմարւում են հետքերն: Այստեղ ևս ցան և ցիր երևում են թրծեալ աղիւսի բեկորներ: Բայց որովհետև ջուր եղած չէ և այժմ ևս չկայ այստեղ, վասնորոյ բերդիցս մինչև գետակի բերանն շինուած է կրացելով և թրծեալ աղիւսով գեղեցիկ և լայն ական, որ սանդղաձև աստիճաններով իջնում է մինչև գետակն: Բայց հետզհետէ ցածացած է գետակն և այժմ բարձր մնացած ականի վարի բերանն:

ՃԸ. բերդն Աղուանից, որ գտնւում է Ջրագողի և Ամուր-աւանի մէջ, անուանւում է Ղալա-բոյուն: Բերդիս տեղն, որ ընդարձակ է, ստացած է սուրանկիւն ձև, այս է ընկած է Կոկիսոն գետակի և Սև-ջուր վտակի խառնրդի բարձր

քերձերի մէջ, իսկ Հիւսիսային կողմն վտակից մինչև գետակն փորուած է խոր և լայն խրամ: Բերդիս ջուրն բերուած է Սև ջրից, այժմ որոշակի յայտնի է ջրանցի տեղն: Գեղեցիկ տափարակ են երկու բերդերիս տեղերն, բայց աւելի ապահով է վերջնոյս ամրութիւնն:

ԺԹ. բերդն Աղուանից, որ կոչուած է Ղըզլ-ղայա, գտնուած է Ղարա-Ղոյունլու թրքաբնակ գիւղից ցած, Սըջկան գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ: Ամրոցիս պարիսպն ամբողջապէս շինուած է չիչ տաշուած քարով և կրացեխով, նոյնպէս և միջի բոլոր շինութիւններն: Պարսպի և շինութեանց վերնամասի քարերը քանդած և տարած են: Այս քարերով շինուած են Չոմախլու կոչուած կայարանի բոլոր շինութիւններն, Հաւարիկ գիւղի եկեղեցին և շատ տներ: Սակայն դեռ մնում են գետնամասի շինութիւններն գեղեցիկ, կամարակապ, ամրաշէն սենեակներ, նկուղներ և պահարաններ մնում են ծածկուած հողերի տակ: Այս բերդն ևս իւր մէջ ունեցած չէ ջուր, վասնորոյ շինուած է մեծագործ ական բերդիցս մինչև գետակի եզերքն: Ականս եղած է ջուր փոխադրելու միակ ճանապարհն: Բայց այժմ դժուարին է մտնել և հետազօտել ականս, վասն զի լի է թունաւոր իժ և քարբօձերով: Անյայտ են մեզ և բերդերիս անցեալն, շինութեանց տարեթիւն և կատարուած քաղաքական դէպքերն:

Խ Ե Ն Ի Գ Ը Ի Ը Թ

80) Գաւառիս, որ ընկած է Բօզ-գաղի Հիւսիսային լեռնաշղթայի վերայ, արևելեան սահմանն է Սըջկան, Հիւսիսայինն՝ այն գաշտակի հարաւային բերանն, որ տարածուած է Ղապալայից մինչև Բաղասական դաշտն, արևմտեանն Ալազան, հարաւայինն Արաշի գաւառն: Գաւառիս ամենամեծ մասն անպէտք հողեր են, վասնզի անջրդի, մերկ, մոխրագոյն, հողեայ լեռներ, անգարդ հովիտներ և անմարդաբնակ վայրեր են: Հեռեւապէս միայն բնակաշան են այճեամաների

որք հօրաներով ճարակում են տարմաբար: Պիտանի հողն է միայն գաւառիս հիւսիսային մասն, որի վերայ շինուած են հայ բնակչաց գիւղօրայքն:

ա. Ղոզլու գիւղ, որ շինուած է լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջի վերայ. բարւոք է տեսարանն, օդն, կլիման և լաւ ջուրն: Հողն արքունի և բազմաբազուն. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, կտաւհատ, կորեկ, ընկուզ, գամոն և սևկեիլ. բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն և Վարանդա գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, ձեզուեն փայտաշէն, քահանան գալիս է Աղ-Փիլաքեան գիւղից:

Ծուխ 94, ար. 255, իգ. 210, ար. ծն. 20, իգ. 17 պըսակ 10, ար. ննջ. 9, իգ. 6, երկար կեանք 85—90:

Գիւղիս արևելեան կողմի սարի վերայ կայ մի ընդարձակ և շատ հին հանգստարան, որի մահարձաններն առհասարակ անարձանագիր են, միայն ունին գլխակալ խաչարձան քարեր:

բ. ՍԱԼԻ-ԲԷԿ գիւղ. շինուած նոյն սարի հարաւահայեաց լանջի վերայ, պատուական օդն, կլիման, տեսարանն և ջուրն: Հողն բեղմնաւոր և լիարար, սեպհականութիւն բնակչաց, զի փողով գնած են բէկից. տեղական բերքերն նոյն. բնակչաց նախնիքն գաղթած են Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, փայտաշէն, քահանան միւսնոյն անձն:

Ծուխ 50, ար. 203, իգ. 169, ար. ծն. 11, իգ. 7, պըսակ 8, ար. ննջ. 5, իգ. 3, երկար կեանք 90—100:

գ. ՄԵԹԼԻՍ գիւղ. միւսնոյն տեսարանն, օդն, կլիման, ջուրն և բերքերն, հողն արքունի և արգիւնաւէտ. բնակչաց նախնիքն գաղթած լիշեալ գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի մի քահանայ:

Ծուխ 60, ար. 190, իգ. 150, ար. ծն. 8, իգ. 7, պսակ 6, ար. ննջ. 4, իգ. 2, երկար կեանք 85—90:

դ. ԶԻԻՋԱՄԻՇ գիւղ. շինուած նոյն լեռնաշղթայի հիւ-

սիսահայեաց լանջի վերայ. միջակ բարեխառն օգն և կլիման, գեղեցիկ տեսարանն և անվնաս ջուրն. հողն արքունի և սակաւաբեր, բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն, Ջրաբերգ և Վարանդա գաւառներից, Եկեղեցին ս. Աստուածածին, ձեղունն փայտաշէն, ունի մի քահանայ:

Ծուխ 53, ար. 159, իգ. 134, ար. ծն. 10, իգ. 8, պըսակ 5, ար. ննջ. 5, իգ. 4, երկար կեանք 65—75:

Ե. ԱՂՓԻԼԷՔԵԱՆ գիւղ. շինուած նոյն լեռնաշղթայի գլխին, տեսարանն, օգն, կլիման և ջուրն պատուական, հողն արքունի և միջակ արգիւնաւէտ, բնակչաց նախնիքն գաղթած Ջրաբերգի, Խաչենի և Խոյի գաւառներից: Եկեղեցին ս. Մինաս վերնամասն փայտաշէն, որ ունի 2 քահանայ:

Ծուխ 112, ար. 424, իգ. 354, ար. ծն. 26, իգ. 15, պսակ 11, ար. ննջ. 12, իգ. 8, երկար կեանք. 90—100:

Գիւղիս արեւմտեան կողմերում, նոյն լեռնաշղթայի վերայ կան հետեւեալ հնութիւններն, որք շատ հեռի չեն իրարից:

ՆԱՌԼԶԱ, որ գտնուած է մի հարաւահայեաց ձորի արեւելահայեաց լանջի վերայ: Բաւական ընդարձակ են աւերակ գիւղատեղին, հանգստարանն և եկեղեցատեղին: Բայց ափսոս, որ մահմետականներն անյայտացրած են հանգստարանիս արձանագրութիւն ունեցող քարերը. այժմ մնացած են միայն անարձանագիր և անտաշ քարերն: Նշանաւոր է աղբիւրի ջուրն:

Սորուջա, այստեղ ևս կայ աւերակ եկեղեցու և գիւղի տեղեր և հանգստարան, որոց ծաւալն աւելի մեծ է քան նախորդ աւերակներին: Անտաշ, կոպիտ և կլորակ են տապանաքարերն: Թերևս ունեցած են գլխակալ խաչարձաններ, բայց այժմ անյայտացած են, զի կան մահմետական մօտաւոր բնակիչներ: Պատուական ջուր ունի տեղիս աղբիւրն:

Շիրին-բուլաղ (Քաղցր աղբիւր) այստեղ ևս կայ աւերակ գիւղատեղի և հանգստարան, դարձեալ անարձանագիր: Ա-

ւելորդ է գրել աղբիւրաջրի մասին, քանզի անունն արդէն յայտնում է, որ խիստ գովական է ջուրն: *Կարմիր եկեղեցի* է կոչուում գիւղատեղիիս աւերակ աղօթարանն: Թափուած անտաշ քարակոյտներից երևում է, որ քարաշէն եղած է եկեղեցիս. իսկ հիմքերն, որ դեռ մնում են, յայտարար նշան են եկեղեցու մեծութեան: Չյաջողուեցաւ մեզ գտնել արձանագրութիւն: Աւերակս ունի սքանչելի տեսարան:

Վանքատեղի, այսպէս են անուանում հայ գիւղացիք այն վանքի աւերակը, որ շատ հեռի չէ եկեղեցու աւերակից: Տակաւին մնում է խորանի կլորաձև մասն երկու կանգուն բարձրութեամբ: Վանքս շինուած է եղել թրճեալ մեծ մեծ և հաստ հաստ աղիւսով և կրաշաղախ ցեխով: Անյայտ է մեզ վանուցս սլափութիւնն, անունն և անցեալն, զի չկայ արձանագրութիւն: Ունի հիանալի տեսարան:

Հաթամ-բուլաղ և *Կիւլլու-դաղ* կոչուած տեղերում ևս կան աւերակ գիւղատեղի, եկեղեցատեղի և հանգստարաններ, որք ունին միևնոյն գրութիւնը:

Գ. ԶԱՓԱՐ-ԱԻԱՏ գիւղ, շինուած արքունի ճանապարհի արևելեան կողմում, մի առուի ձախ ափի վերայ: Տեսարանն խեղդուած է լեռներով, իսկ գիւղն ծածկուած այգիներով և սլարտէզներով, օդն և ջուրն անվնաս, հողն արքունի¹⁾ և արդիւնաւէտ, բնակչաց նախնիքն գաղթած են Խոյի գիւղերից 1807-ին: Եկեղեցին Պօղոս Պետրոս, Հին և Հողաշէն, որ ունի 100 բուբ. և մի քահանայ: Գիւղումս կան հետևեալ մասունքներն, որք բերուած են գաղթած ժամանակ Յովսէփ և Վարդան Հանգուցեալ քահանաներն: Մի արծաթեայ, միջակ մեծութեամբ խաչի վերայ գրուած է. «Յուդա Յակովբեան առաքելուն մասունքն այս է, 'ի թվ. ՌՄԻԳ»: Մի այլ միջակ խաչի վերայ. «Տէր Մուշքարի որդի Տէր Օվ-

¹⁾ Գիւղս հիմնել տուած է Խոյցի Զափար-Արուլի-խանն 1807-ին, ինչպէս տեսանք Ղայա-Բաշու արձանագրութեան մէջ: Գիւղիս բնակչաց նախնիքն գաղթած են Ղայա-Բաշուց հեռ:

սէփս. յիշատակ է ս. խաչս Ըստեփաննոսի, Հ: Մասունքն անյայտացած է: Ա՛յլ նոյնչափ խաչի վերայ. «Նիկողայոս ՌձԾԵ»: Մասունքներս բերուած են Խոյի Սուլտուզ գիւղից: Զարմանում է այցելուն. թէ ինչ պատճառաւ տների մէջ են պահուում մասունքներս և ոչ եկեղեցում . . . :

Ծուխ 55, ար. 219, իգ. 194, ար. ծն. 7, իգ. 6, պըսակ 6, ար. ննջ. 4, իգ. 3, երկար կեանք 115 (Այս մի պառաւ, բայց զառամեալ կին է, որը տեսանք մեր աչքով: Սահաւատացնում է, որ ինքն պսակուած եկած է Խոյից):

Գիւղիս մօտերքում կան այս Հնութիւններն.

Գիւղիս արևմտեան Հանդէպ, առուի աջ կողմի սարալանջի վերայ կայ գիւղատեղու և եկեղեցատեղու աւերակ և խիստ Հին Հանգստարան, որի տապանաքարերն անտաշ են և անարձանագիր: Աւնին մի քանիսն միայն գլխակալ խաչքարեր:

Նաղարա-Թափա կոչուած սարի գլխին, որ գտնուում է գիւղիս արևմտեան կողմում, կայ մի Հին բերդ: Դեռ երևում են քարաշէն բերդիս պարսպի Հետքերն և միջի շինութեանց գետնամասի մնացորդներն: Մի քանի տարի առաջ աւերակներիցս գտած են Հին դրամներ և պղնձեղէններ: Այս է Ի. բերդն Աղուանից, որի պատմական և քաղաքական անցեալն անյայտ է մեզ:

Վանքատեղ, բերդատեղից ոչ այնքան Հեռի գտնուում է մի վանքի աւերակն, որ շինուած է եղել սրբատաշ քարով: Այժմ մնում են խորանի 2 շարք տաշած քարերն և Հիմունքներից տեղ տեղ փլատակների ներքև ծածկուած մասերն: Ակներև է որ տարած են տաշուած քարերը: Աւերակից երևում է որ վանքս ունեցած է չափաւոր մեծութիւն և միաբանից սենեակներ: Բայց չկայ բնաւ արձանագրութիւն: Հետևապէս մնում է անյայտ վանքիս անցեալն:

Աւերակ վանքիս մօտերքում և Ինջիլլու կոչուած տեղում ևս կան Հին և աւերակ գիւղատեղիներ, եկեղեցատե-

ղիներ և Հանգստարաններ: Զափար-աւատի եկեղեցու աւազանն բերուած է Խնջիլլուի եկեղեցուց:

է. ԳԵՕԳ-ԲՈՒԼԱՂ գիւղ, Հիմնուած նոյն լեռնաշղթայի Հիւսիսահայեաց լանջի վերայ: Օդն և տեսարանն պատուական, ջուրն ոչ այնքան ազնիւ. հողն արքունի և բազմաբազուն, բնակչաց նախնիքն գաղթած են Խաչեն և Զրաբերդ գաւառներից, զբաղմունքն երկրագործութիւն և այգեգործութիւն: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, անշուք և հին, որ ունի միայն 50 ըուբլի և 2 քահանայ: Եկեղեցումս կայ Տեառն եղբօր Յակովբոս առաքեալի մատուցն, հաստատուած մի նրբագործ, արծաթեայ մեծ խաչի մէջ, որ կրում է այս արձանագրութիւնը. «Այս սուրբ նշանս (խաչս) յիշատակ է Տէր Իսրայէլ (ի) հայր Զաքարիւն, մայր Կուլին, կողակից Թելլուին թվ. ՌՄԾԷ 1): Կայ նաև մի գրչագիր և մեծագիր աւետարան, որ գրուած է ամբողջապէս Մեսրոպեան գլխագրերով մագաղաթի վերայ: Գեղեցիկ են ծաղիկներն, ծաղկագրերն և գլխագրերն, բայց այնքան գեղեցիկ չեն 4 աւետարանչաց պատկերներն (մանաւանդ խնամքով պահուած չէ այս թանկագին ձեռագիրն): Պարտք համարեցինք ընդօրինակել յիշատակարանից հետևեալը.

«Միամուխ խորոցն Աստուծոյ Պաւղոս առաքեալ յիւրում աշխարհալուր տուժարի գրէ այսպէս. «Ոչ ոք ասէ Տէր Յիսուս Քրիստոս, եթէ ոչ հոգւով Աստուծոյ: Արդ այս Հոգի յորդահեղ Հնչմամբ 'ի գունդս Առաքելոցն սրբոց, որք երկուցն գերամբարձան... Սիոն շնորհի զառաքելականն և զաւետարանականն, որք ըստ քառակի գետոցն ոռոգողաց զղբախտն ծաւալեալ հոգիս հաւատացելոցն արբուցին զպասքումն քառանիւթեայ միացելոցս ըստ քառառաջ պահպանութեանն 'ի վեր և 'ի վայր, լաջ և լահեակ...»

¹⁾ Ուղղագրութիւնն լինելու էր, Ս. Խաչս յիշատակ է Իսրայէլ քահանային, հօրն իւրոյ Զաքարիային, մօրն իւրոյ Վարդուհեղին, ևն:

«Ըստ կարի և յօժարութեան խնդրող եղեալ քրիստոսասէր և բարեպաշտ ոմն անուռն Վանինի դուստր բարեպաշտ իշխանին Հայոց որդւոյն Խախրանայ՝ թողն Բակ իշխանին: Իսկ յայնմ ժամանակի, յորժամ 'ի պարտութիւն մատնեցաւ սուրբն Վարդան զաւրավարն զաւրաւք իւրովք՝ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, այս Բակ դնաց փախստեալ 'ի յամրոց իմն և զաւրքն պարսից և ուրացեալն Վասակ զհետ մտեալ պատեցին շուրջ զամրոցաւն: Իսկ այս Բակ իշխան եղեալ 'ի պարիսպն նախատեաց զուրացեալն Վասակ և զամենայն չարիսն, զոր անցուցեալ էր նա ընդ աշխարհս Հայոց, յիշեցուցանէր առաջի զաւրավարին Պարսից, և ելեալ 'ի գիշերի եաւթն Հարիւր արամբ դնաց փախստեալ յերեսաց Շապհոյ արքային Պարսից՝ յամուրն Արցախայ և կեցեալ բարեպաշտութեամբ և քրիստոսասէր հաւատով մինչև յայս բարեպաշտ իշխանս Ջաջուռ և 'ի սմին որդի Այեսալ քրիստոսասէրս Վանինի, որ և ստացաւ զայս աստուածախաւս աւետարանս յիշատակ և փրկութիւն հոգւոյ հաւր իւրոյ բարեպաշտ իշխանին Ջաջուոյ և ետ 'ի սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հուսայրտուկ, որ է շինեալ յանուռն սրբոյ Աստուածածնին և է բրնական տուն և շիրիմ Ջաջուոյ իշխանին և նախնեացն իւրոց և է 'ի գաւառին Արցախայ՝ որ կոչի Խոխանաբերդ՝ 'ի տէրութեան երից հարազատացն և բարեպաշտ իշխանացն Ջալալին, Ջաքարիային և Իւանէին: Իսկ վերագարձեալ սպասաւորք սուրբ ուխտիս սահմանեցին 'ի տարւոջ մի աւր պատարագ մատուցանել իշխանին Ջաջուոյ 'ի տաւնի գալստեան սուրբ Հոգւոյն, և որ զայն յիշատակ կատարէ, աւրհի յԱստուծոյ և որ զայս գիրս (աւետարանս) յայս ուխտէ զինչև իցէ պատճառաւ հեռացուցանէ, գատի 'ի Տեառնէ...: ¹⁾

«Արդ գրեցաւ սա 'ի թվիս Հայոց ոմա. (1232) 'ի գաւառիս Կայենոյ 'ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Գետկայ ընդ

¹⁾ Դժուարընթեանլի են կետադրեալ բառերդ:

Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Լուսաւորչիս ձեռամբ մեղապարտ Ստեփաննոսի, իշխանութեան իշխանաց իշխանի աթաբակ Իւանէի և որդւոյ Աւագին: Եւ վասն զի վրաց թագաւոր ոչ գոյր, ունէր զաթոռակալութիւնն դուստր թամարին, և 'ի հայրապետութեան հայոց տէր Կոստանդնի և Սղուանից հայրապետութեան Տէր Յովհաննիսի:

Արդէն իմացանք, որ Ջաջուռեան վանինին—Այեսալ գրեւ տուած էր աւետարանս, բայց չգիտենք թէ ինչ պատճառաւ յետոյ գնած է նախ «Քեսրար» անուն ոմն. ապա «Քեսրարի որդի Այաինն», ապա «Յովհաննէս քահանայ պիբ. թվին». ապա «Այսնի կողակից Մարմարն ՌձԾՍ.ին». և ապա բերուած է գիւղս Խաչենից 1798-ին:

Գիւղումս կայ ծուխ 184, ար. 500, իգ. 375, ար. ծն. 22, իգ. 15, սլակ 12, ար. ննջ. 9, իգ. 5, երկար կեանք 90—95:

Նղիշ-Աաքել, հասարակութիւնից այսպէս է անուանուում այն մատուռն, որ հիմնուած է գիւղիս արևելեան կողմի ձորի արևելեան կողմում, սարի լանջի ստորոտում: Մատուռս շինուած է չիչ կոփածոյ քարով, բայց այժմ խոնարհուած են ամբողջ գլուխն և արևմտեան որմն: Չունի արձանագրութիւն, միայն մի անտաշ որձաքարի վերայ, որ զետեղուած է խորանի ներսի կողմում, քանդակուած է, «Խաչս Ալթար Կագին է. Ի»: Մատրանս շուրջն խոնուած են հին, անարձանագիր և անտաշ տապանաքարեր:

Բ. ԴԱՇ-ԲՈՒԼԱՂ գիւղ. շինուած է 3 ձորակների և սեռերի վերայ, քառաժայռ լեռներ բարձրացած են գիւղի արևմտեան կողմում: Գիւղիս դիրքն արևելահայկեաց է, տեսարանն դուրեկան, օդն կլիման և ջուրն պատուական: Հողն արքունի և արգիւնաւէտ. նշանաւոր բերքերն ցորեն, գարնանի, հաճար, գարի և կտաւհատ ¹⁾. բնակչաց նախնիքն գաղթած են Ջրաբերգ և Խաչեն գաւառ-

1) Գիւղումս կայ ձիթահան գործարան և հողմաղորի:

ներից: Եկեղեցին հոյակապ, ս. Գէորգ անուն, որ ունի 200
 բուբ. 2 քահանայ և կրում է սոյն արձանագիրը. «Յիշատա-
 կարան շինութեան սուրբ Գէորգայ եկեղեցւոյս ՚ի հասարակ
 ժողովրդոց Գաշբուլաղու ՌՄՂԷ»: Եկեղեցումս կայ մի հին
 ճաշոց գիրք, որ բերուած է Պաշնճաղ գիւղից և մի հին
 ծննդայ, որ բերուած է Քունգիւտ գիւղի եկեղեցուց, սորա
 բնակիչներն մահմետականութիւն ընդունելուց յետոյ: Ծընծ-
 զայիս վերայ, որի մի կողմից կտարուած է փոքր ինչ տեղ,
 փորագրուած է. «Յիշատակ է ծնծղայս Քունգիւտի 1) սուրբ
 Աստուածածնայ (եկեղեցւոյն) թվ. ՌձԽԳ. (1695): Գիւղումս
 շինած է պ. Աբրահամ Յովհաննիսեան Մեհրաբեանցն տղա-
 յոց համար մի ուսումնարան, որ անաւարտ է տակաւին և
 անսպտորաստ:

Ծուխ 2) 200, ար. 707, իգ. 648, ար. ծն. 26, իգ. 19,
 պսակ 10, ար. ննջ. 10, իգ. 6, երկար կեանք 90—100:

Գիւղիս նախորդ բնակչաց ընդարձակ հանգստարանում
 կան շատ տապանաքարեր, բայց անարձանագիր: Ղարա-դարա,
 Բիւլբիւլու, Սօկիւթլու, Մոլլա-դարա, Ինջիլլու, Թէրեքա և
 Օհան-սար կոչուած տեղերում ևս կան հին գիւղատեղեր,
 եկեղեցեաց աւերակներ և հանգստարաններ: Իսկ գիւղիս նոր
 հանգստարանում մի տապանաքար կրում է այս արձանա-
 գրութիւնը.

«Այս է տապան Չարաբերդցի (Ջրաբերդ) Մելիք 3) Առս-
 տամին . . .»: Զնջուած են կէտագրեալ բառերն:

Թ. ՉԱՐԱԹ գիւղ, շինուած նոյն լեռնաշղթայի շարու-
 նակութեան վերայ, բարեխառն օդն և կլիման և լաւ ջուրն.
 հողն արքունի և բերրի և նոյն տեղական բերքերն: Արդի
 բնակիչք հատուածելով այստեղ փոխադրուած են նախորդ

1) Քունգիւտի մասին յետոյ:

2) Գիւղիս ծխութիւնքի հետ հաշուած ենք և Սօկիւթլու և
 Թէրեքա շէնքի ծուխերը և ար. ու իգ. շունչերը:

3) Հարազատ մելիքներից եղած չէ:

գիւղից—Դաշ-բուլաղից: Եկեղեցին կիսով չափ փայտաշէն, ս. Աստուածածին, որ ունի մի քահանայ:

Ծուխ 80, ար. 296, իգ. 247, ար. ծն. 15, իգ. 10, պսակ 4, ար. ննջ. 6, իգ. 4, երկար կեանք 85—90:

Գիւղիցս վերև կայ մի քարուկիր շինուած մատուռ, որից տեղ տեղ աւերուած է այժմ: Յարգուած ուխտատեղի է այս, ուր յաճախում են Հայ գիւղացիք: Մատրանս մօտ՝ կայ Հին և աւերակ գիւղատեղի և Հանգստարան:

Ժ. ՍԱՐԵԹԼՈՒ գիւղ, գիրքն Հարաւ-արևմտահայեաց, տեսարանն Հաճելի, օգն, կլիման և ջուրն նշանաւոր. Հողն արքունի և բազմարգիւն, տեղական բերքերն, բացի վերոյգրեալից, ոչխար, տաւար և գոմէշ, բնակչաց նախ'իքն գաղթած են Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, կիսով չափ փայտաշէն, որ ունի մի քահանայ:

Ծուխ 120, ար. 534, իգ. 446, ար. ծն. 20, իգ. 12, պսակ 10, ար. ննջ. 5, իգ. 3, երկար կեանք 95—100:

Բաւական ընդարձակ է Հին գիւղատեղին, որ գիւղիցս շատ Հեռի չէ. եկեղեցատեղին, որ աւերակ է ամբողջապէս, և Հանգստարանն, որ անարձանագիր է: Բաց յայսցանէ գիւղիս շրջականերում կան Հետևեալ աւերակներն.

Մեծ-Ղոզլու (Մեծ-ընկուզուտ), Սաբաթլուի արևմտեան կողմում, նոյն լեռնաշղթայի վերայ, նոյնպէս աւերակ է գիւղի, ուր կան և Հանգստարան, և եկեղեցու տեղ: Այլ գրութեան մէջ են նաև Փորր-Ղոզլուի, Հացոտի, Զանկեալի, Բազար-Ջուղի, Շոր-Բուլաղի և Պաշնճաղի աւերակ գիւղերն, եկեղեցիներն և Հանգստարաններն:

Վերջնոյս փլատակներում տակաւին ցցուած երևում են բնակարանների գեների սիւներն: Տներն շինուած են Արցախի գետնափոր տների նման: Խիստ մեծ եղած է եկեղեցին, գեոմարդաչափ բարձրութեամբ կանգուն են չորս աղիւսաշէն պատերն և միջի 9 Հատ գեների անփութ սիւներն: Եկեղե-

ցու
որ

տա
և

մէջ

պա

առ

տու

են

Գա

գմ

է Ս

կեն

են

զգե

կաղ

առ

ջրն

բոլ

ցել

նու

սեկ

գրու

ըն

բար

է գ

ցուս և աւերակների մեծութիւններից ենթադրում ենք, որ խիստ մեծ եղած է գիւղս և բազմամարդ:

Ղ Ա Պ Ա Լ Ը Գ Ը Ի Ը Թ

81) Գաւառս, որ ընկած է Կոկիսոն և Օրաբան գետակների և Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի գագաթնագծի և Բօզ-դաղի Հիւսիսային լեռնաշղթայի Հիւսիսային լանջերի մէջ, կոչուած է Գեղաւու, Գեղաւուէ, Կապաղակ, այժմ Ղապալա: Աղուանից ամբողջ երկրում ոչ մի գաւառ այնքան առատաջուր չէ, որքան է գաւառս: Համարեա թէ ամեն տուն ունի իւր բակով վազող ջուրը: Բաց յայտնանէ ջրարբի են գաւառիս ամբողջ ցանքսերն, այգիներն և պարտէզներն: Գաւառս աշնան եղանակում ներկայացնում է այցելուաց մի զմայլելի՛ դրախտ: Չտես այցելուն կարծում է թէ գտնուում է Ադամի դրախտում, կամ թէ գաւառս է Ադինա դրախտին կենդանի պատկե՛րն: Պարտիզաց ծառներն ծանրաբեռնուած են պտուղատուած տանձ, խնձոր, դեղձ, դամոն, սալոր, զղեար, սեկեիլ, հուն և խոունիկ պտուղներով և արքայակաղին, ընկուզ և շագանակ մրգերով: Ասես թէ բնութիւնն առանձին խնամքով զօրութիւն տուած է գաւառիս հողին, ջրին և օդին՝ անհամեմատ բերքերով գերազանցելու միւս բոլոր գաւառներից ¹⁾: Պարտէզներում շրջած ժամանակ այցելուն զմայլում և գոգցես արբենում է սխրախառնուրդ անուշահոտութիւններով: Հոտաւէտ խնձորների, տանձերի, սեկեիլների հոտերն խառնուելով միմեանց հետ և բաղադրուելով օդի հետ, ՚ի մի ձուլուած յագուրդ են տալիս ըռնգական զգայարանաց, պարարում սիրտը և առ Աստուած բարձրացնում շնորհակալու հոգին, միտքը և զգացումները

1) Գուցէ այս առանձնայատկութեանց պատճառաւ ստացած է գաւառս Գեղաւու անունը:

և պատկերացնում երևակայութեան առաջ նախահօր և նախամօր դրախտում վայելած կեանքը:

12 տեսակ են տանձերն, որոց 5 տեսակն՝ աշնան և 2 տեսակն՝ աշնան վերջին օրերում: Ամենանշանաւոր է վերջին տեսակս, որ կոչուում է նառարմուտի, որից մի ամենամեծ հատի քաշն է 2 ֆունտ, երբեմն մինչև մի օխս:

Բազմատեսակ են խնձորներն, որք տարբերուում են իրարից մեծութեամբ, գունով, տեսքով, համով և հոտով: Ամենանշանաւորն է անուշահոտ և մեծ ու ամբողջապէս կարմիր տեսակն:

Բազմատեսակ են և սևկեիւններն, բայց նշանաւորն է մալաչի անուանեալ տեսակն, որ ունի պակաս մեծութիւն քան կիտրոնն, բաց դեղին գոյն, սքանչելի տեսք, հիանալի հոտ և քաղցր համ:

Բազմատեսակ են և արքայակաղիններն, սակայն նշանաւոր է տեսակն, որ ունի ընկուզաչափ մեծութիւն, և բարակ կեղև:

Թուփ, կեռաս, զղեար տեսակ տեսակ:

Խոունիկն ունի սալորի չափ մեծութիւն, սև գոյն, ախորժելի համ և 3—4 մանր կուտ: Ուտուում է աշնան վերջում:

Խաղող 6 տեսակ, որթերն առհասարակ հեծած են ծառերի վերայ:

Յորեան 5 տեսակ, գարնանի 3 տեսակ, գարի 3 տեսակ, կորեկ 3 տեսակ-քառասնօրեայ, ամարնային և աշնանային, որից բազմատեսակ, ընտիրն է շարիւր կոչուածն. շերամ (բոժօժ) բազմատեսակ և բամբակ:

Կդում զանազան տեսակ, նշանաւորն է Բալ դարաղին, նշանաւոր են նաև սմբուկ (պատլիջան), բամբակ, տոմաթես, վարունկ, սխտոր, կաղամբ, ճակնդեղ և ամեն տեսակ կանաչեղէն:

Սյս բոլոր բերքերն առանց բացառութեան գտնուում:

են Կապաղակ գաւառի բոլոր գիւղաքաղաքներում և գիւղերում: Այս պատճառաւ աւելորդ կը լինի գրել տեղական բերքեր գաւառիս նկատմամբ:

Այս առանձնայատկութեանց պատճառաւ գաւառս մասնաւորապէս պատկանում էր Աղուանից թագաւորներին:

Գաւառիս Հիւսիսային կողմի օղերն բարեխառն են ընդհանրապէս, իսկ Հարաւային կողմիններն ամրան փոքր ինչ տաք: Այս մասում, երկու գետակների մէջ կայ մի թրքաբնակ գիւղ Ղապալա անուամբ, որի բնակչաց նախնիքն եղած են քրիստոնեայ, Հաւանական է որ գիւղիս նախկին անուամբ գաւառս կոչուած լինի Կապաղակ, իսկ վերջին անուամբ Ղապալա: Իսկ գաւառիս մէջտեղի մօտ կայ մի թրքաբնակ գիւղ Ջարդուն անուն, որի անուամբ գաշտակս (ամբողջ գաւառի տեղն) յորջորջուած է Ջարդունի դաշտակ հին Հեղինակներից:

Գաւառս զօրօրինակ Հարուստ է ազնիւ բերքերով և Հանրահռչակ պտուղներով, նմանապէս Հարուստ է գիւղաքաղաքներով, շուկաներով, բերդերով և ուխտատեղիներով:

ա. ՍՈՒԹԱՆ-ՆՈՒԽԻ 1) գիւղ. շինուած: Ջարդունի գաշտակի Հիւսիսային եզերքում, հոլն արքունի. բնակիչք բնիկ՝ Ուտեաց ցեղից, բայց խօսում են թուրքերէն: Գիւղն բաժանուած 2 թաղի-արևելեան և արևմտեան: Արևելեան թաղումն է շուկան, ուր ամեն երկուշաբթի լինում է օրավաճառ: Արևմտեան թաղումն է նորաշէն և փառաւոր եկեղեցին՝ ս. Աստուածածին անուն, որ ունի երկու քահանայ: Աւագ քահանայ արժ. Տէր-Աւետիս Տէր-Իսրայէլեանցի տընում կայ մի հին յայսմաւուր, գրուած բամբակի թղթի վերայ. բայց անյայտացած են սկզբից և վերջից շատ թղթեր,

1) Ըստ ասութեան ծերունեաց՝ Մուխի եղած է գիւղիս նախկին անունն. բայց Օսմանցոց Սուլթան-փաշայի անուամբ աւելանալով Սոլթան բառն, կոչուած է Սոլթան-Մուխի պատերազմաւ գիւղիս տիրելուց յետոյ:

որոց հետ և յիշատակարանն: Խիստ գեղեցիկ են փոքր գրերն, սակայն գեղեցիկ չեն նկարներն, ծաղիկներն և թռչնագրերն:

Ունին միդասեան ուսումնարան տղայոց, ուր ուսանում են 36 տղայք, թօշակատու 30, ձրիավարժ 6, միամեայ ուճիկ ուսուցչի 350 ըուբ. որից 200-ը վճարում է Բագուի Մարգ. Ընկերութիւնն, իսկ մնացեալը թօշակատուներն:

Ծուխ 152, ար. 521, իգ. 498, ար. ծն. 30, իգ. 25, պսակ 15, ար. ննջ. 13, իգ. 9, երկար ապրողն Կարապետ Մայիլեանց 120 տարեկան, որ իւր կեանքում հիւանդացած չէ, շատ ժիր է և զեռ ոտքով է երթևեկում միւս գիւղերի շուկաներն:

Գիւղիս հին հանգստարանում, որ ծածկուած է ահագին ծառերով, կան շատ հին ամփոփեալներ: Տապանաքարերից ամենամեծ մասն չունին արձանագրութիւն, այլ միայն գլխակալ քարերն ունին հեռաւոր հնութեան ձևով փորուած խաչեր: Սեժ գժուարութեամբ կարողացանք գտնել հետևեալ անունները, զի անյայտացած են գետնի մէջ քարերն. «Սուքիաս, Գրիգոր, Իսիքնազ, Մահպուտաղ, Փիրմուրատ» ևն:

Արքայակաղնի ծառերի մի պարտիզում նոյն տեսակ մի ծառի տակ կայ մի տապանաքար, որի վերայ փորագրուած է մի թուր, նետ, աղեղն, ձեռնափայտ և մի գերձակի մեծ մկրատ, իսկ գլխակալ խաչարձանի վերայ. «Քրիստոս Ստուածողորմեան Իւստամին թվ. ՄԷ.»: Այս գերեզմանի տեղը, որ գտնուում է արևելեան թաղում, իմանում է արժ. Յարութիւն քահանայ Տէր. Զաքարեանցն, որ անձամբ առաջնորդեց մեզ:

Հին եղեղեցու հարաւային կողմում, հանգստարանի մէջ աչքի է ընկնում մի ուշագրաւ մահարձան, որի ներքև ամփոփուած է Կուսապատցի բարեհամբաւ Մելիք-Վանու թուռն Ասլան-բէկի մարմինն: Մահարձանն կրում է սոյն արձանագրութիւնը. «Այս է տապան բարեպաշտօն Ասլան բէկի, որգ-

ևոյ Ղարաբաղայ Ջրաբերդցի Աթաբէկեանց Յակովբ-բէկի,
որ. . . վախճանեցաւ 'ի 40 ամաց Հասակի 1847 դեկ. 30-ին: Հանգուցեալս վարած է այս կողմերում դատաւորի պաշտօն. թէև վախճանուած է ինքն, սակայն դեռ կենդանի է իւր արդարադատութեան հռչակն կենդանի ժողովրդեան լիշողութեանց մէջ:

Վանքասար (Թիլիսա դաղի)

Վանքատեղիս գտնուած է գիւղիս հարաւային կողմում, Բօզ-դաղի հիւսիսային լեռնաշղթայի վերայ, ուր առաջնորդեց մեզ նոյն 120 ամեայ ծերունին ժամից աւելի ոտքով բարձրանալով: Վանքս շինուած է եղել համակ տաշածոյ և չիչ քարով. այժմ մնում են միայն տաճարիս խաչաձև որմերից երկու շարք քարեր և խորանի կլորակ մասն, միաբանից 10 սենեակների և շրջապարսպի հիմքերն: Իսկ մնացեալ մասերն քանդուած և թափուած են ցիր և ցան: Մի քանի բահաւոր, մուրճաւոր և թիւաւոր մարդիկներով շատ աշխատեցինք գտնել դռնագլխի քարը, որի վերայ գուցէ լինէր արձանագրութիւն, սակայն չ'գտնուեցաւ: Անյայտ է մեզ վանքիս անուան և անցեալն. միայն երևում է որ շատ հին է: Կաղականդուացին լիշում է շատ վանքերի անուաներ, բայց թէ ո՞րն է այս, դժուարին է որոշել: Վանքումս ջուր չկայ, ջուրը բերած են հիւսիսային ձորից—2 վերստ հեռաւորութիւնից: Բայց այստեղ կան և շատ հին, անտաշ, անարձանագիր և անգլխակալ շիրմաքարեր:

Վանքիս արևելեան կողմում, սարիս վերայ ևս կայ հնադարեան հանգստարան, որոց քարերն ամբողջապէս ծածկուած են գետնի հողով: Խիստ դժուարութեամբ և մեծ նեղութեամբ հանել տուինք շատ գլխակալ քարեր, որոց մի քանիսի վերայ միայն կային փոքրիկ խաչեր, եղջերուների, եղնիկների, այծեամների, նետերի և աղեղների քանդակներ:

Այս երևոյթն կարծել է տալիս հետախույզներին, որ ամփոփեալներս եղած են որսորդ:

բ. ՄԻՐՉԱԲԷԿԼՈՒ շէն. հողն արքունի, բնակիչք բնիկ և թրքախօս. եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի 350 ըուբ.: Ծուխ 35, ար. 150, իգ. 150, ար. ծն. 10, իգ. 10, պսակ 5, ար. ննջ. 5, իգ. 5, երկար կեանք 70:

գ. ԶՈՌԼՈՒ գիւղ, հողն արքունի, ժողովուրդն բնիկ և թրքախօս. եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի 300 ըուբ. (երկու եկեղեցիս հովոււմ է մի քահանայ):

Ծուխ 45, ար. 185, իգ. 160, ար. ծն. 12, իգ. 10, պսակ 5, ար. ննջ. 5, իգ. 4, երկար կեանք 65 — 70:

դ. ՆԻԺ գիւղաքաղաք, հողն արքունի, բնակիչք բնիկ, ազգաւ Ուտի, և ուտիախօս, հայազաւան, հաստատահաւատ, ջերմեռանդ, հիւրասէր, ժիր, գործունեայ, աշխոյժ և որսորդ: Նիժեցւոց քաջութիւնն հռչակուած է ամբողջ Շաքուայ և Շամախու գաւառներում: Գիւղաքաղաքս բաղկացած է 4 թաղերից, որք են.

ա. Վերին թաղ կամ Մայլէլ, եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի 2 քահանայ ¹⁾:

բ. Միջին թաղ կամ Պիծիլու, եկեղեցին ս. Եղիշէ, որ ունի մի քահանայ: Եկեղեցու սեղանի տակ ամփոփուած է Եղիշ-Առաքեալի Ալաս աշակերտի մարմինն:

գ. Ներքին թաղ կամ Դարա-բաղ, եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի մի քահանայ:

դ. Վերջին թաղ կամ Առջաբէկլու, եկեղեցին ս. Լուսաւորիչ, որ ունի մի քահանայ:

Գիւղաքաղաքս ունի վերին թաղում շուկայ, ուր ամեն չորնքշարթի լինում է օրավաճառ:

Տղայոց միգասեան ուսումնարանն ս. Մեսրոբեան, աշա-

¹⁾ Անկարող եղանք ստուգել եկեղեցեաց ունեցած գրան-ները:

կերտք 46, թօշակատու 42, ձրիավարժ 4, վարժապետի տա-
րեկան ուոճիկն 400 ըուբլի:

Ծուխ 800, ար. 2600, իգ. 2408, ար. ծն. 156, իգ.
133, պսակ 100, ար. ննջ. 50, իգ. 40, երկար կեանք 100:

Ե. ՓՆՏԱՌ¹⁾ զիւղաքաղաք. բնակչաց ամենամեծ մասն
մահմետական: Հայոց եկեղեցին ս. Աստուածածին, քահանան
գալիս է Եարուբլու գիւղից. ծուխ 15, ար. 40, իգ. 29,
ար. ծն. 2, իգ. 1, պսակ 1, ար. ննջ. 1, իգ. 1, երկար
կեանք 70:

Գիւղաքաղաքս ունի շուկայ, ուր ամեն հինգշաբթի լի-
նում է օրավաճառ, ունի նաև Հայադաւան Ուտեաց խիստ
ընդարձակ և հին հանգստարան:

Գ. ՎԱՐԴԱՆԻ գիւղ. ամենամեծ մասամբ մահմետական.
Հայոց եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի 25 ըուբլի. քա-
հանան գալիս է Ջառափ գիւղից: Բնակիչք թրքախօս, բը-
նիկ տեղացի և ազգաւ Ուտի: Ծուխ 10, ար. 36, իգ. 32,
ար. ծն. 2, իգ. 2, պսակ 1, ար. ննջ. 1, իգ. 1, երկար
կեանք 65 — 70:

Լսած էինք թէ գիւղիս մահմետականացեալ Հայոց մէջ
կան մի քանի գրչագիր հին մատենաներ, որքան ջանացինք
ամբողջ երկու օր, անհնարին եղաւ ձեռք բերել և աղանել:

Այստեղ ևս կան ընդարձակ և հին հանգստարաններ
ճածկուած անմերձենալի մացառուտներով:

Ե. ՎԱՐԴԱՇԷՆ գիւղաքաղաք. հիմնուած է գաշտակի
հիւսիսային կողմում, Կովկաս սարի հարաւահայեաց մի լայն
ձորի լանջի վերայ: Հողն արքունի, հայադաւան ուտիներն
բնիկ, որ գիտեն և հայերէն և ուտիերէն: Գիւղաքաղաքս
բաղկացած է 680 տնից, որից հայադաւան 300, հրէայ, 200,
յունադաւան 150 և սուննու 30 տուն:

¹⁾ Վիրակոս պատ. (եր. 114) Շաթ Խաչրի անուամբ շի-
նած քաղաքների շարքում գրած է Փատառս բայց Շաթառ ան-
ուանելով:

Հայոց եկեղեցին ս. Աստուածածին, Հոյակապ, փառաւոր
և ընդարձակ, որ ունի 300 բուխի, 2 քահանայ և այս
արձանագրութիւնը. «1830 ամի սկսեալ սուրբ Աստուածած-
նայ եկեղեցիս, մինչև աւարտեալ 1838 ամի. երախտիք ու-
նէր եթար Եաղուբեանցին, որ կին կոչի Առաքել Մուրա-
տեանցին. ո՞վ Հանդիպողք տուք ողորմի իւր որդի Մկրտչին,
գրել տուաւ»: Եկեղեցու բակում ամփոփուած է բարերարի
մարմինն, որի մահարձանի վերայ գրուած է. «Այս է տապան
Վարդաշէնցի պարոն Առաքել Մուրատեանցին, յետ մահուան
աշխատեաց ժառանգն այսմ տապանին, որ էր Յովհաննէս-
բէկ որդի սորին, յիշեցէք ով ընթերցողք այս լուսահոգին,
բարեսէր, բարեջան, ազգասէր և բարեհոգին 1848 ամին»:

Եկեղեցին ունի ս. Սահակեան տղայոց միդասեան ու-
սումնարան, ուր ուսանում են 40 թոշակատու և 8 ձրիա-
վարժ աշակերտներ: Բագուի Մարդ. Ընկերութիւնն ամեն
տարի շնորհում է 100 բուք. որով ամբողջանում է վարժա-
պետի տարեկան 400 բ. ռոճիկն: Ծխական ուսումնարանս
իւր գրան ճակատին կրում է այս արձանագրութիւնը. «Կրթա-
րանս կառուցեալ է ՚ի յիշատակ Հայրենեացն ՚ի . . Յարութիւն
բեկէ Սիլիկեանց և վերանորոգեալ յորդոց նորա 1876»:

Եկեղեցումս կան հետևեալ ձեռագիր մատեններն.

ա) Գրչագիր աւետարան գրուած բամբակեայ թղթի վե-
րայ. «Աւարտեցաւ ս. աւետարանս տիեզերալոյս վարդապետին
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ... ՚ի թվականութեանս Աբեթական
տումարի 247. (1315)» յամս առաքելաշնորհ արհի եպիսկո-
պոսի տեառն Յովհաննիսի մականուամբ Աւրբէլ (Օրբէլ) կո-
չեցելոյ՝ ձեռամբ նուաստ և ոսկեգիր գրչապետի մեծ բարու-
նապետի Խաչատուր Կեչառեցի գծագրեցաւ ՚ի քաղաքիս Յե-
ղեքիս (") ՚ի տէրութեան արեաց վեհագունի և իշխանաց
իշխեցողի մեծ կոմսի և կողմնակալ ՚ի Բուրթեխին և նորին
Հաղարապետի Բուղտային, ՚ի խնդրոյ սրբաանունդ քահանա-
յի Սահակայ...»:

բ) «Արդ գրեցաւ ս. աւետարանս ձեռամբ անարժան Ստեփաննոսի, անիմաստ և տխմար գրչի... այլ ըստ կարի մերում աշխատութեամբ գրեցի զսուրբ աւետարանս... լընտիր և 'ի ստոյգ աւրինակէ 'ի թուականութեանս Հայոց ՊԿԻ 'ի Հայրապետութեան տեառն Գաւթի և լիշխանութեան գաւառիս մերոյ Բէլէք-բէկի... գրեցաւ ս. Աստուածաբնակ գիւղս, ուր Հանգուցեալ է Աստուածընդունակ նշխար սրբոյն Գրիգոր վարդապետի, որ կոչի Նարեկացի, ընդ Հովանեաւ ս. տաճարացս Լուսոյ մօր Աստուածածնի և Միածնի իւրոյ»:

գ) «Տէր Առաքել կաթուղիկոս Աղուանից... ետ գրել գաւետարանս 'ի Հալալ ընչից իւրոց լիշատակ Հոգւոյ իւր և ծնողաց իւր... Արդ գրեցաւ աւետարանս Հալատակ Հոգւոյ Ստեփաննոս եպիսկոպոսի 'ի յաթուռն ձայէթոյ ի յաշխարհն Աղուանից... 'ի թվականիս Հայոց ՁԽԸ: Եւ բերաք 'ի գաւառս Արարատեան 'ի վանս Հառընջոյ Տիրամօր ս. Աստուածածնիս: Եւ աստ ծաղկեցաւ ոսկով և բազմերամ գուներով 'ի բազում միջոցաւ զի ժամանակս երերաներ և ոչ գոյր խաղաղութիւն. ՁԾԳ (1505) թվին վճարեցաւ նկար սորին»:

դ) Կայ նաև մի գրչագիր Յիսուս Որդի, որ գրուած է ոմն Մանուէլի ձեռնով Կողոնիա քաղաքում Հայոց ՌՂ թուին. մի մաշտոց, մի շարական և մի «մեկնութիւն Ղուկասու լիգնատիոս վարդապետէ»:

Գիւղաքաղաքումս կայ 4 շոգեշարժ գործարան, որք բոժոժներից քաղում են մետաքսեայ թել, մի քանի բրտական գործարաններ, որք պատրաստում են շինութեանց տանիքները ծածկելու համար, եւրոպական նոր ձևով խեցեղէն կղմինդրներ, և զանազան անօթներ: Կայ նաև օրավաճառ շուկայ, ուր համախմբւում են ամենայն երկուշաբթի վաճառող և գնող ժողովուրդներ:

Ծուխ 300, ար. 780, իգ. 683, ար. ծն. 45, իգ. 33, սրակ 20, ար. ննջ. 20, իգ. 16, երկար կեանք 95—100:

Գիւղաքաղաքիս արևելեան կողմում, գետակի ձախ ափի

բարձրութեան վերայ գտնուում է հին և փոքր եկեղեցի, որ շինուած է տաշած չիչ քարով, որի վերնակամարն փլած է արդէն: Եկեղեցուն շրջապատն լի է հին գերեզմաններով:

Ուխտատեղի. գիւղաքաղաքիս ստորոտում, գետակի աջ ափի մօտ մի գեղեցիկ բլրակի վերայ կայ մի ուխտատեղի Եղիշ-Առաքել անուն: Այս մի փոքր մատուռ է, շինուած տաշածոյ չիչ քարով: Խորանի երկու կողմերում ունի խորհրդանոցներ. իսկ ամբողջ վերնամասն կանգնած է երկու կամարների վերայ, որոց ոտքերն հաստատուած են հիւսիսային և հարաւային որմերի մէջ: Մատրանս գրան ճակատակալ քարի վերայ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնն, որը հազիւ կարողացանք կարդալ, զի եղծուելու վիճակի հասած է: «Նորոգողն սրբոյն Եղիշէի Առաքելոյս 'ի յամանակի... եղև Վարդաշէնցի Առաքել Մուրատեանց 1811»:

Ամբողջ բլուրն զարդարուած է վաղեմի, անպտուղ հաստ ծառերով: Մատրանս արևելեան աջ ու ձախ կողմերում շինուած են նոյն տեսակ քարերով, երկու ամենափոքր մատուռներ, որոց համար աւանդութեամբ ասում են թէ Եղիշ-Առաքելի կենդանի մնացեալ երկու աշակերտների գերեզմաններն են, որք այստեղ գալով նահատակուած և թաղուած են այստեղ: Բայց պարսպուած են մատրանս արևելեան և հիւսիսային կողմերն և մի գեղեցիկ սենեակ շինուած է հիւսիսային կողմումս պարսպի ներսում: Ահա սենեկի արձանագրութիւնն. «Յիշատակ է սենեակս Վարդաշէնցի Մաթոսի և իւր կողակից Աննայի Վարժանեանց 1890 ամի»:

Ուխտատեղիս լաճախում է մեծ բազմութիւն ուխտաւորաց:

Կայ և մի այլ ուխտատեղի, բայց անանուն, որ գրտնուում է գետակի միւս ափի բարձր լանջի վերայ: Անյայտ է սորա անցեալն:

Ը. ՃԱԼԻԹ աւան. շինուած Կովկաս սարի հարաւահասակաց լանջի վերայ, 3 ձորակներով բաժանուած 4 թաղ. նը-

շանաւոր է օդն, կլիման և ջուրն և արքունի հողն, ժողովրդդեան մի մասն բնիկ է, մի մասն փոխադրուած Պաշնճաղից, մի մասն գաղթած Խաչեն գաւառից և մի փոքր մասն Նիժից, որք այժմ հայախօս են առհասարակ: Ունին երկու եկեղեցիներ ս. Աստուածածին անուն. արեւմտեան թաղինն փոքր, բայց հոյակապ և խաչաձև: Երկուքն միասին ունին միայն 30 բուբ. ¹⁾ և մի քահանայ: Այստեղ ևս կան բրուտների գործարաններ:

Մուխ 200, ար. 800, իգ. 525, ար. ծն. 37, իգ. 23, պսակ 18, ար. ննջ. 13, իգ. 10, երկար կեանք 120:

Ճալէթի վանք

Աւանիցս վերև մի տափարակ տեղում շինուած են հին և նոր վանքերն ս. Աստուածածնի անուամբ: Հին տաճարն, որ փոքր է, շինուած է չորս պատերի վերայ, առանց սեան կոփածոյ չիք քարով: Այս շինութիւնն շատ հին է, ինչպէս երևում է ճարտարապետութեան ձևից և ներքին ու արտաքին տեսքից: Միայն թէ երբեմն երբեմն նորոգուած է արտաքին որմերի ճեփն և տանիքն: Բարեբախտաբար պահուած է վերջին նորոգութեան արձանաքարն, միայն թէ ներհակ դրուած է արտաքուստ տաճարի հարաւային որմի վերայ՝ սակախից ցած, որ կարդացում է մեծ դժուարութեամբ: «Արդ ես տէր Առաքեալ Թղկա կանգնեցի սբ. խաչս և նորոգեցի եկեղեցւոյս գլուխն... Ձի՛ թվոյ տէր Թովմասայ կաթուղիկոսին Աղուանից, որ ուլոքն նստի պատրիարք շնորհօք զտան»: Իսկ վանուցս բուն արձանագիրն է.

«Յանուն Աստուծոյ ես Կարապետ կաթուղիկոս շինեցի զեկեղեցիս 'ի թվին պկ—ին լիշատակ հոգւոյ իմոյ, լաղօթս լիշեցեք»:

¹⁾ Գումարս յայտարար նշան է ժողովրդեան սառնասրտութեանն դէպի եկեղեցին:

Տաճարիս դրան առաջ ամփոփուած են երեք կաթուղիկոսների մարմիններն: Անկարելի եղաւ մեզ կարգալ երեք տապանաքարերի արձանագրութիւնները, որք կից են միմեանց, վասն զի լինելով դրան մուտքի առաջ՝ ել և մուտանող ոտքերից եղծուած են տառերն: Հարկ համարեցինք ընգօրինակել բազմաշխատ Շահաթուռնեանցի բ. հատ. 379—380 երեսներից ¹⁾ հետևեալը և ղետեղել այստեղ, որով փոքր ինչ պարզուում է և Տէր-Առաքեալի արձանագրութեան մթութիւնն:

«Ի թվ. ԶԻԴ. (1475) հանգիստ Թովմայ կաթուղիկոսին: Ի թվ. ԶԿ. (1551) ես տէր Առաքեալ կաթուղիկոս գնեցի վերստին պարոն Հասանբէկէն եկեղեցւոյս դրան ձալէթ գիւղս: Գռ. թանկայ խարճ արի, և տվի վասն մեր հոգւոյս սուրբ Աստուածածնին ս, ²⁾ և ով հակառակի այս գիւղ ձալէթիս, կամ խլէ...»

(Կից սմին 'ի նոյն տապանապլէմն)

«Թիւ Կարապետ կաթուղիկոսին սկ (1411)... Այս է տապան երիցս վեհից ³⁾, որք օծեցեալք 'ի տունն Աղուանից, աստ թափառեցեալք յայնմ միջոցից, կան ամփոփեալք 'ի ներտապանից, յար սպասեն հաստչին բնաւից, ակնկալեն յուսով պողալից»:

Վանուցս առաջին հիմնարկութիւնը ոմանք տալիս են Եղիշէ Առաքեալին, բայց չկայ վաւերական ապացոյց:

Նոր վանք՝ շինուած է այս հնոյն հարաւային կողմում ամբողջապէս չի տաշած քարով, ընդարձակ, կամարակապ չորս սեանց վերայ: Տակաւին չունի արձանագրութիւն. սա-

1) Տես և նոյն հատորի 343—344 երեսները:

2) Գուցէ ս. Աստուածածնիս: Կամ բողբոջին աւելորդ է Ս տառս:

3) Կարապետ, Թովմայ և Առաքեալ կաթուղիկոսաց:

կայն վկայու՛մ են ականատեսներն թէ Հիմնարկուած է Սարգիս վարդապետի վանահայրութեան օրով և աւարտուած Գէորգ վարդապետ Արամեանի օրով, առատաձեռն օժանդակութեամբ բարեհամբաւ Առաքել Մուրատեանցի, որ արդէն ծանօթ է ընթերցողաց:

Տաճարու՛մս կան բաւական ձեռագրեր, բայց ոչնչացած են և ոչնչանո՛ւմ են անխնամ մնալուց և խոնաւութիւնից...: Շատերի սկզբից և շատերի վերջից փտած կամ թափուած են թերթեր և մեծ մասամբ բորբոսած:

ա) Մի մեծագիր աւետարան, որ գրուած է Թովմա անուն ոմն վարդապետից «յանապատս Խորդեանց . . . » ի թուականութեան Հայոց չկղ . . . ի Հայրապետութեան Յովհաննէս Որպէլի:

բ) Մի փոքրագիր աւետարան, մագաղաթի վերայ, որը գրած է տէր Հայրապետ ոմն գեղեցիկ տառերով ո՛հգ թուին (գրուած տեղն անյայտ):

գ) Այլ աւետարան, որը գրած է Ղազար քահանայ Գանձակեցի Համոնայ գիւղի Պանդարիոն բժիշկ վանքում, Աղուանից Պետրոս կաթողիկոսի օրով ո՛նի-ին:

դ) Եւս այլ աւետարան, որը գրած է Ջրաբերդցի Աթանաս վարդապետն Երից մանկանց վանքումն ո՛ժղ-ին:

ե) Կոստողած անուն մի աւետարան, որ գրուած է Ղուկաս եպիսկոպոսից վանքումս ո՛ծա թուին: Գրչագրումս կան Ադամի, Եւայի, Հայր-Աբրահամի, Քրիստոսի աւետման, ծնընդեան, Հովիւների, քառասնօրեայ գալստեան, մկրտութեան պայծառակերպութեան, Կանայի Հարսանեաց, Քրիստոսի ոտով ծովի վերայ գնալուն, անդամալուծի և դիւահարի բժշկութեանց, սակաւ Հացով և ձկնով Հրաշագործութեան, Ղազարոսի յարութեան, ծաղկազարդի, ընթրեաց, ոտնալուալի, ըմբռնման, տանջանաց, խաչելութեան, Համբարձման, Հոգեգալստեան, դատաստանի և 4 աւետարանչաց նկարներն, բայց անճաշակ, անարուեստ և գունատ:

Վանքերիս բակում ամփոփուած են Պաշնճաղցի եպիսկոպոսների, Էջմիածնի Դանիէլ եպիսկոպոսի, Արցախեցի Մակար վարդապետի, Խալաթ վարժապետի և այլ միաբանից գերեզմաններ:

Հին վանուց Հիւսիսային կողմում շինուած է վանահարց բնակարան, սր բաղկացած է 3 սենեկից:

Այժմ վանքիցս յափշտակուած են անշարժ կալուածներն և ձալէթ գիւղն: Սիայն մնացած է 18 օրավարի չափ հող (10 պիտանի և 8-ն անպէտք հող) և մի թթենեաց պարտէզ: Թէ վանուցս ուխտաւորաց և թէ պարտիզի արգիւնքը կապալաւ տուած են ոմն աշխարհական անձի տարեկան 100 բուբլի աճուրդով, որ գործ է դրոււմ Շաքի քաղաքի երկսեռ ուսումնարանաց համար:

Ահա այսպիսի ցաւալի դրութեան մէջ է ձալէթի վանքըն, որ 1406—1510 թուականն եղած է կաթուղիկոսարանն Աղուանից . . . :

Թ. ՆՈՐ — շէն, ձալէթի հարաւային կողմում դաշտակի վերայ, եկեղեցին ս. Աստուածածին: Ծուխ 24, ար. 64, իգ. 68, ար. ծն. 5, իգ. 6, պսակ 4, ար. ննջ. 1, իգ. 1, երկար կեանք 60:

Ժ. ՕԹՄԵՆԱՆՈՒ շէն. եկեղեցին ս. Աստուածածին:

Ծուխ 25, ար. 56, իգ. 56, ար. ծն, 4, իգ. 4, պսակ 4, ար. ննջ. 2, իգ. 2, երկար կեանք 60:

Ժա. ԶՈՎԱԼՆ շէն. եկեղեցին ս. Աստուածածին:

Ծուխ 8, ար. 2Յ, իգ. 26, ար. ծն. 2, իգ. 2, պսակ 1, ար. ննջ. 1, իգ. 1, երկար կեանք 60:

Հարկ է յայտնել, որ 3 շէներս մօտ են միմեանց, եկեղեցիքն շինուած են անեփ աղիւսով, քահանան գալիս է ձալէթից, իսկ բարբառներն Արցախի են: Սոցա արդի բնակչաց համար վկայոււմ են թէ տեղափոխուած են Պաշնճաղցից:

Ժբ. ՕՐԱԲԱՆ շէն. շինուած Կովկաս սարի ստորոտում գետակի ձախ ափին, որ կոչոււմ է Քունգիւտի, Օրաբանի

կամ Պտէղի գետ: Պատուական է օգն, ջուրն և կլիման, բնակիչք գաղթած են Խաչենից և Ջրաբերդից (մի ընտանիք Ագուլիսից) և պահպանած իւրեանց պապենական բարբառը: Եկեղեցին ս. Աստուածածին և Հին: Բնակիչք վաւերական թղթերով բէկերից գնած են գիւղի, այգիների պարտէզների և կալերի հողերը, բայց արքունի են վարելահողերն:

Ծուխ 18, ար. 62, իգ. 61, ար. ծն. 7, իգ. 7, պսակ 2, ար. ննջ. 2, իգ. 2, երկար կեանք 100 (մի անձն Սիքայէլ Բաղդասարեանց), քահանան գալիս է ձալէթից:

Գաւառիս բերդերն.

Իս. բերդն Աղուանից, որ այժմ կոչուում է *Կեաւուր* զալա, (քրիստոնէի բերդ) գտնուում է Ջոռլու գիւղից ցած, երկու գետակների մէջ: Բերդիս արևելեան կողմով սրընթաց հոսում է Ջոռլուի գետակն, և արևմտեան կողմից միւս գետակն, որք միանալով բերդիս ստորոտում՝ ապա խառնուում են Գուրկանին: Գետակների կողմերն կազմում են խճահերձ բարձրութիւններ. իսկ բերդիս հարաւային կողմն, կիրճերն, բուրքերն և դռներն, որք բացուած են եղել արևելեան և արևմտեան կողմերից, պարսպուած են կրաշագախ ցեխով, գետաքարով և թրծեալ աղիւսով: Գեռ կանգուն են հարաւային բարձր և ամուր, աղիւսաշէն բուրքերն և տեղ տեղ կիրճերի պարիսպներն, սակայն ամբողջապէս քանդուած են դռներն և ուրեք ուրեք բուրքերի աղիւսներն: Հարթ է բերդիս մակերևոյթն, որի երկարութիւնն է մի վերստ, իսկ լայնութիւնն՝ պակաս կէս վերստից: Ակներև երևում է որ արևելեան գետակն անձրևաց հեղեղների օժանդակութեամբ քանդած և տարած է բերդի լայնութիւնից բաւականին տեղ:

Երեք մասի բաժանուած է բերդս լայնագոյն և խորագոյն խրամներով—ստորին քաղաք, միջին բերդ և վերջին բերդ: Երևի թէ 'ի պահանջել պատերազմական հարկին՝

խրամներին մէջ թողած են գետակները և բերդերը դարձ-
րած ծովակղզիներ: Ստորին մասում տակաւին նշմարուում են
եկեղեցու և խիտ առ խիտ բնակարանների շար 'ի շար հի-
մունքներն և խուռն խառութեամբ թափուած աղիւսների
բեկորներն: Այս պատճառաւ ցարդ անհերկելի մնացած է
այս մասն: Միայն հերկուած են երկրորդ և երրորդ բեր-
դաբաժանումներն:

Պատմութեան անծանօթ չէ բերդս կամ քաղաքս: «Ան-
տի (ի Չողայ) եկեալ յՈւտի գաւառ 'ի Սրհառն քաղաք ե-
րիւք անձամբք աշակերտելովք, որոց անօրէնք ոմանք զկնի
եկեալ՝ մի յաշակերտացն ընկալաւ 'ի նոցանէ զնահատակու-
թեան վախճան» (Մով. Կաղ. եր. 8): Այս է Սրհառն քա-
ղաքն, որ յետոյ կոչուած է Կապաղակ, որի անուամբ և
գաւառս յորջորջուած է Ղապալա ¹⁾: Աւանդութեամբ
ասում են թէ քաղաքումս ²⁾ նահատակուած է Եղիշէ Առա-
քեալի աշակերտներից մին—Վլասն, որ ամփոփուած է Նի-
ժում Եղիշ—Առաքեալ անուն եկեղեցում, որպէս յայտնած
ենք կանխաւ:

Վերին բերդում մացառուտների մէջ կայ մի արաբի
հանգիստ, որ ունի արաբերէն գրուած գլխակալ քար, որը
ուխտատեղի արած են մերձաբնակ մահմետականներն: Իսկ
արևելեան գետի արևելեան կողմի բարձրութեան վերայ կայ
ընդարձակ արաբ հանգստարան, զարդարուած շիրմաքարե-
րով և արձանազրութիւններով:

Իբ. բերդն Աղուանից գտնուում է Կոկիսոն գետակի աջ
կողմում, Ղալաջուխ կոչուած լեկզիարնակ գիւղից վերև:
Կովկաս սարից գէպի հարաւ թեքուած մի լեռնաբազկի վե-

¹⁾ Այժմ Ղապալա է կոչուում թրքաբնակ գիւղն, որ գտնու-
ում է բերդիս արևմտեան կողմում, գետակի աջ ափի մօտ:

²⁾ Ջալ. Ս. եպ. սխալմամբ Հնարակերտ է անուանում քա-
ղաքս:

բայ շինուած է բերդս կրաշաղախ ցեխով և քարով, որ ունի միջակ մեծութիւն, ամուր դիրք, հաստ և ամուր պարիսպ, բայց այժմ կիսաւեր և անմարդաբնակ: Աւանդութեամբ ասում են թէ սարսափելի պատերազմ տեղի ունեցած է բերդիս և Արաբացոց մէջ, վերջիններիցս ջարդուած են բազմաթիւ զօրքեր և մի զօրավար, որոց դիակներն թաղուած են Հազրա կոչուած տեղում: Այս արաբական հանգստարանն, որ ունի ընդարձակ ծաւալ, գմբեթաւոր մահարձաններ և արաբական արձանագրութիւններով զարդարուած շիրմաքարեր, գտնուում է անտառի մէջ, Վանդամի և Կոկիսոն գետակի մէջ Կովկաս սարի ստորոտում:

Իգ. բերդն Ս.ղուանից գտնուում է Բում կոչուած աւանում, որ Նիժից վերև է, շինուած նոյն մեծ սարի հարաւային ստորոտում: Բերդիս արևելեան և արևմտեան կողմերով սրընթաց խոխոջում են երկու գետակներ, որք են բուն Դուրկան գետակի ջրերն և որք հոսում էին Սրհաուն քաղաքի աջ ու ձախ կողմերով: Արևմտեան գետակն քանդած է բերդիս երկարութիւնից բաւական տեղ. կիսակործան մնացած է ցարդ արևելեան և հարաւային կողմերի պարիսպներն, որի բարձրութիւնն է կէսից երկու սաժէն և հաստութիւնն՝ սաժէնից աւելի: Պարիսպներն շինուած են կրաշաղախ ցեխով և գետաքարով, որի այժմեան մնացեալ երկարութիւնն է կէս վերստ, իսկ լայնութիւնն՝ 110 քայլ: Մով. Կաղականդուացին հովէնք է անուանում Բում աւանս: Անյայտ է մեզ և բերդիս անցեալն:

Արևելեան գետակի արևելեան ափում, բերդի հանդէպ կայ ընդարձակ և շատ հին հանգստարան, որի մէջ միայն գտանք մի երկար և քառակուսի գետաքար, որի վերայ փորագրուած է թՃ, որը կարդացինք մենք թուին մա:

Գետակիս նոյն ափում, Մուրթուզա-բէկի ջրաղացի հիւսիսային կողմում կայ մի չիչ տաշած քարով շինուած մա-

տուռ, որը կարծում ենք թէ յատուկ շինուած դամբարան է: Մեր կարծիքն հիմնուած է սոյն պատճառների վերայ—նախ հանգստարանի արեւմտեան ծայրումն է և երկրորդ գետնի տակին է, այնպէս որ մատրան գլուխն հաւասար է գետնի մակերևոյթին: Պատմեցին մահմետականներն. «Երբ լինում են երկարատե երաշտներ, գետի ջրից թողնում ենք եկեղեցուս (քիլիսա) մէջ, իսկայն գալիս է առատ անձրև. ապա կտրում ենք ջուրը»:

Աւանիս եկեղեցին եղած է մահմետականաց մեծ աղօթատեղու մօտ:

Ե Ղ Թ Թ - Ա Ռ Ա Ք Ե Լ

Այս անուամբ է կոչուում հայ և թուրք հասարակութիւնից այն սրբավայրն, որ գտնուում է Կովկաս սարից Բումի վերայ կախուած մի լեռնաբազկի վերայ: Այստեղ եղած է մահապարտների այն հորն, որի մէջ ձգած են չարագործներն Եղիշէ-Առաքեալի ս. մարմինը նահատակելուց յետոյ: Աղուանից Վաչական-բարեպաշտ թագաւորն հանել է տալիս ս. Առաքեալիս մասունքները, փոխադրել տալիս Արցախ, շինել տալիս Թարթառ գետակի ձորում Եղիշ-Առաքել անուանի վանք ¹⁾, որի մէջ հանգստացնել տալիս նոյն մասունքները: Բայց շինել է տալիս նաև խոր հորիս վերայ մի սիւն ²⁾: Այժմ անյայտացած է սիւնն և լցուած հորն բացի մի կանգուն խորութիւնից: Այսու ամենայնիւ յաճախում է հայերից և մահմետականներից ուխտաւորաց մեծ բազմութիւն:

Իգ. բերդն Աղուանից գտնուում է Բումից վերև գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ, նոյնպէս քարուկիր և ամե-

¹⁾ Այս է Ջրվշտիկ կոչուած վանքն:

²⁾ Մանրամասնութիւնքը տեսնել ցանկացողք թող ականեն Մով. Կաղ. Ա. հատ. է. գլուխը:

նամե՞ծ մասամբ կանգուն: Դիրքն ամուր և դժուարամտ չելի, օգն և տեսարանն Հիանալի. բայց այժմ որջ գազանաց և երկիւղալի:

ԻՅ. բերդն Աղուանից գտնուում է միևնոյն գետաձորում, Տաք ջրից վերև Շահ-գաղ ձիւնապատ սարի Հարաւային լանջի վերայ: Ամբողջապէս քարուկիր են թէ շրջապարիսպն, թէ շինութիւններն և թէ եկեղեցին: Ամուր է պարսպի շինութիւնն, անմատչելի դիրքն, Հիանալի տեսարանն և վսեմ երևոյթն: Թէպէտ կիսաւեր դրութեան մէջ է ամենայն ինչ, այսուամենայնիւ ներկայացնում է Աղուանից երկրի փառաց պատկերը և անցեալի պանծալի լիշատակը, բայց ներկայի տխուր տեսքը: Անյայտ է մեզ և սորա անցեալն:

ԻԶ բերդն Աղուանից կոչուում է Փիլիսլու, որ գտնուում է Արջկան գետակի և Երմանիդ գիւղի մէջ ընկած սարի վերայ, մի ձուռձև բարձրացած լեռան գագաթին: Իջնում էր մեր վերայ անձրևի տարափն, խիստ զառիվեր, ոլոր-մոլոր և նեղ էր կածանն, մեր Հագուստը և ձեռները շարունակ ջանկատում էին բազմափուշ մացառներն, ամենայն զօրութեամբ աշխատում էինք բարձրանալ ոտքով, բայց լաճախ լետ էինք մղուում անընդհատ սահելով. թողում ասել գազանների երկիւղը, քանզի այժմ վագր, արջ և գայլ գազանների բնակարան եղած է սարս և նոյն իսկ բերդակ: Սի քանի վարդաշէնցի քաջ և զինեալ տղամարդիկ միշտ գնում էին իմ առաջից, որք երբեմն երբեմն աղաղակում էին բարձր ձայնով որպէսզի փախչէին գազաններն: Երբ մօտեցանք դղեկին, տեսանք գազանների նոր Հետքերը — ոտնատեղերը. — տեսանք նաև որ արջերն ջարդ ու փշուր արած էին ճրտ տանձի, խնձորի, հունի ևն. ծառոց պողալի բարունակները:

Դղեկի դրան մօտ զգուշութեամբ կանգնեցինք մի կողմում, նախ քանիցս բարձր գոչեցին քաջերն, որպէս զի եթէ գազաններ լինէին դղեկում, ելնէին և փախչէին և ապա մտնէինք մենք զննելու, վասն զի դղեակս միայն ունի մի

դուռն արևելահարաւ կողմից: Վերջապէս այսպիսի մեծ նեղութեամբ մտանք դղեակն:

Դղեակս թէև մեծ չէ, բայց խիստ ամուր է և թշնամեաց անմատչելի: Ունի քարուկիր պարիսպ և 9 հաստատուն բուրգեր, որք ամբողջապէս մնում են կանգուն: Ներսից չափելով ունի մօտ 90 քայլ երկարութիւն և 15—60 քայլ լայնութիւն: Պարսպի հաստութիւնն է մօտ մի սաժէն և բարձրութիւնն 3—8 սաժէն: Մազաչափ անգամ չունի ճաքած կամ վնասուած տեղ, այնքան ամուր շինուած է, ասես թէ թափծու լինի:

Արևելեան կողմում ներքուստ շինուած է մի ջրամբար, որ ունի մի սաժէն լայնութիւն, 3 սաժէն երկարութիւն և 2 սաժէն խորութիւն: Երևի թէ նախատեսութեամբ շինուած ջրամբարս ծառայած է 'ի պաշար պատերազմի: Խեցեղէն խողովակներով ջուր բերուած է 2 վերստ հեռաւորութիւնից, զի ջուր չկայ դղեկումս: Արևմտեան կողմում ներքուստ շինուած է մի նեղ և ոլորուն նկուղ, կարծում ենք որ բանտ եղած է: Թէև բերդակս լի է մեծ մեծ ծառերով, բայց որոշակի երևում են բնակարանների հիմքերն:

Ի՛նչ բերդն Աղուանից գտնուած է Փիլիպու լէկզիաբնակ գիւղից վերև, որ 2 վերստ հեռի է դղեկիցս և շինուած է միևնույն լեռնաբազկի վերայ: Բերդիս արտաքին քարերը քանդած և գործ դրած են իւրեանց տների վերայ Փիլիպուեցիք, գեռ կանգուն մնում են պարիսպների ներքին մասերն: Գիւղացիքս հերկում են բերդի մէջը, այսուամենայնիւ բոլորովին անհետացած չեն քարուկիր շինութեանց հետքերն:

Ի՛նչ բերդն Աղուանից գտնուած է նոյնչափ հեռի, մեծ սարի հարաւահայեաց լանջի վերայ: Տակաւին կանգուն են մեծ մասամբ քարուկիր շինուած պարսպի պատերն, եկեղեցու և բնակարանների աւերակներն և արքունի պալատի մնացորդներն: Հարկ է ասել որ երկու բերդերս չունին դղեկի ամուր գիրքը, բայց ունին ամենապատուական ջուր, օդ և կլի-

մա: Աշինչ չենք գրում տեսարանի մասին, քանզի միգամած
և անձրև լինելու պատճառաւ չկարողացանք տեսնել և ոչինչ:

Բերդերիցս ցած, Արջկան գետակի աջ հովտում կայ մի
աւերակ քաղաքատեղի, չափաւոր մեծութեամբ: Աւերակիս
նշանաւոր մասն է այժմ ստորերկրեայ, քարուկիր, կամարա-
կապ Հնութիւնն: Թէև փլած են վերնայարկերի շինութիւն-
ներն, բայց գլխովին անքակ են այժմ գետնամասի հիմնար-
կութիւններն, որք ծածկուած են վերնամասի փլատակներով:
Սակայն հարկ է խոստովանիլ որ օրն տարածամեալ էր և
անձրևն, ցեխն և թացոտուած գրութիւնն չ'ներեցին մեզ
ըստ օրինի ականել, վասն որոյ ականայ բաւականանում ենք
այսչափով: Բայց յայտնում ենք որ երեք բերդերս և քա-
ղաքս պատկանում են Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորի ժա-
մանակի շինութեան: Այս մասին վկայում են ցարդ մնացած
աւանդութիւնն, Փիլիպպու անունն և պատմութիւնն, «Յայսմ
ամի (ՆԺ—961-962). . . . Ժողովեցան ամենայն իշխանք
աշխարհաց տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա,
վասն զի տացեն զօծումն թագաւորութեանս Աշոտ (ողոր-
մած արքային). . . . Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովե-
լին զտէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին և
քառասուն եպիսկոպոսք ընդ նմա, և մեծաշուք իշխանու-
թեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս թագաւորն Աղուանից, զայր
աստուածային և զսուրբ» (Մատ. Ուռ. եր. 3—5 և 279):

Իթ. ամրոցն Աղուանից, որ կոչուում է Կալ-տակի բերդ,
գտնուում է Օրաբանից 2 ժամի ճանապարհ վերև, Կովկաս
մեծ սարի հարաւահայեաց լանջի վերայ:

Ամրոցիս հիւսիսային կողմն բարձրացած է վիմահերձ ապա-
ռաժ. նոյնանման բարձր ապառաժներ են արևմտեան և արե-
ւելեան կողմերն, որոց անդնդախոր ձորերով վիժում են Օբա-
բան գետակի 2 առատ վտակներն և միանում ամրոցիս ստո-
րոտներում, ոչինչ պակաս բարձր քերձ է և բերդիս հարա-
ւային կողմն: Իսկ կիրճերն և ցած տեղերն պարսողուած են

որձաքարով և կրաշաղախ ցեխով: Ունի 2 դուռն վտակների կողմերից և 2 բուրգ: Քանդուած է արևմտեան դրան կամարն և կիսաւեր արևելեան դրանն: Մամուսպատ են պարիսպներն և դռների աջ ու ձախ կողմերն: Ամրոցիս մէջ կան շինութեան հետքեր, բայց որոշելն խիստ դժուարին է, վասն զի խիտ առ խիտ կանգնած են ծերունի և զառամեալ հաճարկի և կաղնի ծառեր և անմատչելի մացառուտներ ¹⁾, որոց մէջ վիտում են ամեհի վագրներ, արջեր, գայլեր և կինճեր: Առանց գէնքերով զինեալ մարդոց անկարելի է հետազօտել ամրոցս: Ամրոցումս չկայ ջուր, բայց խեցեղէն խողովակներով բերուած է վերևից: Բռնաշունչ հողմերից արմատախիլ եղած հաճարկի հաստաբուն ծառերի արմատներն երևան հանած են տեղ տեղ ջրախողովակների հետքերը: Անլայտ է բերդիս անցեալն և սլառմութիւնն:

Յ Ը Ք Ի Գ Ը Ի Ը Թ

82) Գաւառս, որ ընկած է Օրաբան, Արջկան և Կախաւան գետակների, Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերի և Զարդունի դաշտակի շարունակութեան հարաւային բերանի մէջ, ստացած է Շաքէ, Շաքէ-Ոստան, Շաքի, այժմ ըստ ռուսական հնչման Նուխի անունները: Բայց հարկ է յայտնել, որ Ուտի գաւառ էր կոչուում Շաքէ անունը ստանալուց շատ առաջ (Մով. Կաղ. եր. 171): Ըստ Կիր. Փանձակեցւոյ 'ի շարս յանուն Շաթայ հիմնուած քաղաքներից մին էր Շաքի քաղաքն (Կիր. եր. 114), որի անուամբ այնուհետև կոչուում է և իւր գաւառն:

1) Արևելեան վտակի եզերքից սկսեալ մինչև ամրոցն զառ 'ի վեր է, թող այս հետի բարձրանալը, նեղ կածանի երկու կողմերն ծածկուած են փշալի թփերով, որոց սուր սուր փուշերն ծիւ ծիւ են անում այցելուաց հագուստները:

Այժմ գաւառումս քրիստոնեայ բնակիչներով մնացած են միայն Հետեւեալ շէնն և գիւղերն.

ա. ՄԱՆՂ շէն, շինուած դաշտակի մէջ, Հոդն կիսով չափ արքունի և կիսով չափ բէկական. միւսնոյն տեղական բերքերն. բնակիչք նախ Արցախից գաղթած են Պաշնճաղ, ապա տեղափոխուած շէնս: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, շինուած անեփ աղիւսով և փայտով. քահանան գալիս է Աղփլաքեան գիւղից:

Ծուխ 30, ար. 84, իգ. 64, ար. ծն. 6, իգ. 4, պսակ 2, ար. ննջ. 2, իգ. 1, երկար կեանք 70:

բ. ԱՅՏԻՆ-ԲՈՒԱՂ գիւղ. շինուած դաշտակի Հիւսիսային կողմի Հիւսիսահայեաց լանջի վերայ. բարեխառն օդն և կլիման և լաւ ջուրն. Հոդն արքունի և բարբեր. տեղական բերքերն միւսնոյն. բնակչաց նախնիքն գաղթած Խաչեն և Ջրաբերդ գաւառներից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, փայտաշէն և Հին, քահանան միւսնոյն անձն:

Ծուխ 60 ար. 220, իգ. 172, ար. ծն. 20, իգ. 15, պսակ 8, ար. ննջ. 10, իգ. 6, երկար կեանք 100—110:

գ. ԱԽԵ գիւղ. շինուած դաշտակի հարաւային բերանի վերայ, օդն բարեխառն, ջուրն պատուական, տեղական բերքերն նոյն. բնակիչք տեղափոխուած են Պաշնճաղից: Հոդն արքունի: Եկեղեցին նորաշէն, ձեղունն փայտաշէն, ս. Աստուածածին անուն, որ շինուած է բնակչաց տրօքն և ունի 40 բուբ. և այս հակիրճ արձանագրութիւնը. «1885-ին», քահանան է միւսնոյն անձն:

Ծուխ 50, ար. 154, իգ. 145, ար. ծն. 8, իգ. 7, պրսակ 6, ար. ննջ. 4, իգ. 3, երկար կեանք 95—100:

դ. ԳԵՕ-ԲԵԿԼՈՒ գիւղ. շինուած դաշտակի վերայ. ամբարն փոքր ինչ ծանր օդն և կլիման, ջուրն ոչ այնքան գովելի. բնակչաց նախնիքն նախ գաղթած Խաչենից և Ջրաբերդից Պաշնճաղ և ապա այստեղ. Հոդն բէկական և արդիւնաւէտ, միւսնոյն տեղական բերքերն: Եկեղեցին ս. Աս-

տուսածածին, որի հոգևոր հովիւն գալիս է Գեօյ-բուլաղից:

Գիւղիս հիւսիսային կողմումն է Ղշլաղ-Քունգիւտ գիւղն, որի մէջ այժմ կան մօտ 300 տուն մահմետականացեալ հայեր, եկեղեցու աւերակ և հանգստարան: Մի քանի տարի առաջ գիւղիցս մահմետականացեալ հայ ոմն գնալով Գեօյ-բուլաղ գիւղն՝ յայտնում է Ղուկաս և Ղազարոս քահանաներին. «Մեր Ղշլաղ-Քունգիւտի եկեղեցու անօթներն պահուած են գետնի տակ, տեղը գիտեմ, եկէք և հանեցէք¹⁾»: Քահանայք գնում և հանում են մի արծաթեայ սաղաւարտ, մի արծաթեայ սկիհ, մի խաչ և մի շուրջառ: Չգիտենք ինչ իրաւունքով հալել է տալիս Ղուկաս քահանան այդ թանկագին հնութիւնները—սաղաւարտը և սկիհը... Չկարողացանք տեսնել գէթ ձեռաց խաչը: Միայն լսած էինք թէ հանուած շուրջառի աղիւն գտնուում է Գեօյ-բէկլու գիւղում և ունի արձանագրութիւն: Այս ևս չ'կարողացանք տեսնել:

Գեօյ-բէկլու գիւղում ծուխ 50, ար. 139, իգ. 129, ար. ծն. 6, իգ. 5, պսակ 3, ար. ննջ. 3, իգ. 2, երկար կեանք 70:

Յ Ը Ք Ի Ք Ը Ղ Ը Ք

Ինչպէս յայտնեցինք կանխաւ է. դարի բ. քառորդում քաղաքս շինուած է Շաթ խազրի անուամբ ըստ Գանձակեցուն: Պատուական է օգն, կլիման և ջուրն (բայց ոչ պղտորած ժամանակ) քաղաքիս, որ շինուած է Կովկասեան սարի լեռնաբազուկների մէջ մտած մի լեզուահովտի վերայ: Քաղաքի արևմտեան կողմից, սրբնթաց խոխոջում է Գիսի գետակն, որ կոչուում է Ղուրու-չայ, իսկ միջով մի այլ գետակ,

¹⁾ Ջափարաւատի արժ. Գանիէլ քահանայ Տէր-Ներսիսեանն պատմեց. «Զայդիտի մահմետականացեալ հայերից ոմն մի օր գալով յայտնեց. «Պառաւ մայրս գիտէ Ջալդիտի եկեղեցու անօթները թաղած տեղը. ինքը հիւանդ է, ինձ զրկեց որ գամ քեզ իմացնեմ, եկ, որ հանես, բերես»: Աճապարելով գնացինք, բայց տեսանք, որ նոր մեռած էր մայրն, վերագարձանք գատարկ»:

որ կոչուում է Գուջանա: Միջին գետակս Հայոց բնակարանները բաժանած է 2 թաղերի, որք կազմում են Համարեա թէ քաղաքի ստորին մասը: Արևելեան թաղումն է Շաքուայ գաւառների յաջորդարանն և մայր եկեղեցին. իսկ արևմտեան թաղումն՝ պանդուխտ Հայոց եկեղեցին, որ կոչուում է զարիբականաց եկեղեցի: Մէն մի Հայոց բնակարան շինուած է գեղեցիկ պարտիզում, որոց մէջ կան տանձի, խնձորի, սևկեիլի, զղեարի ծառեր և որթեր:

Քաղաքումս բնակում են գլխաւորաբար 3 ազգեր — Հայ, Սուլնու և Շիա, Ռուս քաղաքապահ զօրք և պաշտօնական անձինք: Մեծամասնութիւնն է մահմետական տարրն:

Չկան բնիկ Հայեր, այլ այժմեան բնակչաց նախնիքն գաղթած են Արցախից, Ագուլիսից և Խոյից: Հայք զբաղուում են վաճառականութեամբ, գերձակութեամբ, կոշկակարութեամբ, հիւսնութեամբ, մետաքսեայ ժապաւէն հիւսելու արուեստով, նպարավաճառութեամբ, ևն.:

Քաղաքումս կայ 16 շոգեշարժ գործարան, որք պատրաստում են բոժոժներից մետաքսեայ թել: Գործարաններիցս պատկանում է Հայոց միայն 6-ն:

Կայ նաև երկսեռ 2 երկդասեան ուսումնարան: Տղայոց ուսումնարանում ուսանում են 178 աշակերտ, թոշակատու 130, ձրիավարժ 48: Իսկ ս. Մարիամեան օրիորդաց երկդասեան ուսումնարանում 112 օրիորդ, թոշակատու 75, ձրիավարժ 37: Երկսեռ ուսումնարանաց Համար 2 աւագ ուսուցչաց, 5 վարժապետաց և 1 վարժուհու միամեայ ռոճիկ 4500 բուբլի: Մտից աղբիւրներն են.

Աշակերտաց և աշակերտուհեաց թոշակ.

Ուսումնարանապատկան անշարժ դրամագլխի տոկոս.

Մոմավաճառութեան արգիւնք.

Երկու եկեղեցիներից նպաստ.

Ուխտատեղեաց արգիւնք և

Սրբադրամ:

Արևմտեան թաղի եկեղեցին ս. Աստուածածին, Հոյակապ, պայծառ, մաքուր, մանուկանդ փառաւոր է կաթուղիկէն: Եկեղեցիս ունի 4961 ր. 87 կոպ. և կրում է սոյն արձանագրութիւնը. Սկսեալ 'ի 1808 թուէն մինչև 'ի 1833 թիւն և աւարտեալ սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս արգեամբ զարիբականաց: Եկեղեցուս ընդարձակ բաւում ամփոփուած են պանդուխտ Հայոց ննջեցեալներն, որոց մէջ է Հանրահռչակ (Լազրև) զեներայ Յովհաննիսի Հօր մարմինն, որի մահարձանի վերայ քանդակուած է.

«Հանգչիմ աստանօր 'Իաւիթս Լազարեանց,
Ծնունդ Արցախու երկրին քաջազանց,
Սերունդ իշխանաց Քշտաղ գաւառի,
Մելիք-Հալկազին և Բհաթուր-բէկի.

Պանդուխտս տարաբաղդ մտի յայս տապան,
Կարօտ դեռահաս որդւոցս սիրական,
Հեղլով զարտօսը 'ի ծանր մահճի,
Յանձնեցի զնոսա երկնային Տեսչի:

Երեսնամեալ կենօք վախճանեցաւ 'ի սեպ. 1823 ամիս: Եկեղեցուս աջ ու ձախ կողմերում են երկսեռ ուսումնարաններն, նորաշէն, միայարկ և զեղեցիկ է օրիորդաց ս. Մարիամեան ուսումնարանն:

Իսկ արևելեան թաղի եկեղեցին Ս. Մինաս, նոյնպէս Հոյակապ, կանգնած 4 Հաստ սեանց վերայ, բայց աւելի ընդարձակ և բարձր, որ ունի 2106 բուբ. 97 կոպ: Երկու եկեղեցիքս միասին ունին 6 քահանայ:

Կարևոր է յայտնել, որ քաղաքս խիստ վաճառաշահ եղած է 1860 թուականներից առաջ, մանաւանդ ամրան և աշնան եղանակներում: Այստեղ վաճառուում էին Շաքուայ ամբողջ դաւառների մետաքսեայ թելերն և Գաղտանի ամենատեսակ շալերն: Այս պատճառաւ յաճախում էին մետաքս գնողներ Եւրոպայի ամեն կողմերից և շալ գնողներ Արարատեան, Թիֆլիսեան, Արցախեան նահանգներից և Պարս-

կաստանից: Բայց այժմ ընկած է Եաքի գաւառական քաղաքիս առւտուրն և նսեմացած է իւր նախկին փառքից:

Քաղաքումս Հայոց ծուխ 906, ար. 2200, իգ. 1763, ար. ծն. 90, իգ. 75, պսակ 40, ար. ննջ. 45, իգ. 31, երկար կեանք (Հայոց մէջ) 80—90:

Գ Ե Տ Ն Ի Տ Ը Կ Ի Յ Ե Լ Ը Թ Ժ Ը Ը Ո Յ

83) Արգէն Կապաղակ գաւառի Ղութղաշէն աւանում շատ էինք, որ մօտակալ Նովուր-Ղշլաղ գիւղում մահմետական ոմն գտած է մի Հին ճաշոց գիրք: Հետամուտ եղանք գտնել և տեսնել այդ Հայկական թանկագին Հնութիւնը: Պատմեցին թէ գիւղացին գետինը փորելիս Հանգիպեցաւ մի Հին շինութեան, որի ձեղունի մօտ մի պահարանում գտաւ մի մեծ կազմուած գիրք և վախելով որ յետոյ կենթարկուի խիստ Հարցափորձութեան, տարաւ, յանձնեց գաւառապետի օգնական Միքայէլ-բէկ Ղազար-Բէկեանցին, իսկ Ղազար-Բէկեանցն զրկեց Եաքի մարմնաւոր կառավարութեան քարտուղարին:

Եաքի քաղաքումս, շնորհիւ արժ. Ս. քահանայ Տէր-Պօղոսեանցին, յաջողեցանք ձեռք բերել ճաշոցը, որ տպագրուած է 'ի ս. Էջմիածին 1686 թուին: Բոլորովին անվնաս մնացած է ճաշոցս գետնի տակ, միայն վնասուած են խոնաւութիւնից սկզբի մի քանի թերթերի լուսանցքներն երկու մատնաչափ տեղ: Թերթերն Հաստ Հաստ, տառերն խոշոր և գլխագրերն թռչնագիր են: Վերջին թերթի վերջին երեսի վերայ գրուած է փետրագրչով.

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եսայի Կաթուղիկոս Աղուանից սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարայ ի ոճկ. թուխ Հայոց յուսվարի ին. քանզի կամէի նաւել յերկիրն Ըռուսաց և ըստ խնդրոյ Ըռոմանոս քեխային գայս սուղ ինչ յիշատակարանս

գծագրեցի ձեռամբ իմով 'ի փառս Աստուծոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Այս ինքնագիր տողերից վերև կարմիր թանաքով կընքուած է Հայրապետական կնքով: Կնքոյ անջինջ մնացեալ բառերից կարդացուեցան միայն «Աղուանից կաթուղիկոս Եսայի Չալախանց . .»:

Արդէն յայտնի է, որ ճաշոցս տպուած է 1686-ին. Եսայի կաթուղիկոսն գրած է 1711-ին. Մեծ-Սօկութլուի եկեղարձանագ. ասպցուցանում է որ սաստկացած էր Հաճի-Չալապու ¹⁾ կրօնափոխական Հալաճանքը 1751-ին: Եթէ ընդունենք որ ճաշոցս մնացած է գետնի տակ 1751-ին Նովուր-Ղշլաղ գիւղի Հայոց մահամետականութիւն ընդունելուց յետոյ, իսկ գտնուած է 1887-ին, ուրեմն 136 տարի ճաշոցն մնացած է գետնի տակ:

Շաքի քաղաքի հանգստարանում

Այստեղ կայ ս. Հռիփսիմէ անուն, չիչ տաշուած քարով շինուած մի մատուռ, հիմնուած մի տեսարանաւոր բլրի վերայ: Հոյակապ մատուռս ունի գեղեցիկ կաթուղիկէ, սեղան և 2 խորհրդարան: Յայտնի չէ շինութեան տարեթիւն, այլ միայն նորոգութեան: «Լարաբաղցի Չարղչի Մուսիս նորոգեցի սուրբ Հռիփսիմէ կուսի եկեղեցիս՝ Մուսուն և ծնողացրն հոգուն ռմձբ (1833-ին):

Հանգստարանիս մուտքի աջ կողմում կայ մի նահատակի գերեզման, որի մահարձանի վերայ փորագրուած է.

«Այս է տապան Նիժ գիւղացի

Պետրոս անուն նահատակի.

Սա էր որդի քահանայի,

Օ՛վ հանդիսողք տո՛ւք ողորմի.

1826 ամի 13 սեպտեմբերի»:

1) Բացատրութիւնն յետոյ:

Գաւառիս վանքերն եւ բերդերը.

84) Ս. ԳԷՈՐԳՎԱՆՔ, որ գտնուում է Սրաբան գետի աջ կողմում, Պտէզ (Պարտէզ) գիւղի մօտ, որի բնակիչք մահմեդականացեալ հայեր են: Վանքս, որ կառուցեալ է մի սարի հարաւահայեաց ստորոտում մի հարթակի վերայ, արտաքուստ շինուած է ամբողջապէս տաշուած չիք քարով, իսկ ներքուստ անտաշ որձաքարով: Ամբողջապէս կանգուն է բացի տանեաց սալկախից: Ունի աւազան և 2 խորհրդարան, խորանի վերելակ սանտուղն շինուած է բեմի մէջ տեղից: Բայց չունի արձանագրութիւն և ոչ շինութեան թուական: Ուխտի համար յաճախում է մեզ բազմութիւն ոչ միայն հայերից, այլ մահմեդականութիւն ընդունած հայերից: Վանքս ունեցած է և շրջապարիսպ, և միաբանից սենեակներ, որոց հետքերն երևում են որոշակի:

Տաճարիս հիւսիս-արևելեան կողմից, մի քանի քայլ հեռի, ժայռից բխում է մի անուշահամ և բազկաչափ հաստութեամբ պատուական աղբիւր: Իսկ հիւսիսային և արևմտեան կողմերում ամփոփուած են միաբանից մարմիններ, սակայն անարձանագիր են տապանաքարերն:

Ս. ԳԵՂԱՐՎԱՆՔ, որը մահմեդականացեալներն անուանում են *Դամիւրով*, շինուած է, ս. Գէորգ վանքի հիւսիս-արևմտեան կողմի սարի մի սեռի վերայ, կոփածոյ չիք քարով: Արտաքուստ չափելով երկարութիւնն է 23 քայլ և լայնութիւնն՝ 13: Կանգուն մնում են միայն ամբողջ խորանն իւր վերնակամարով և խորհրդարաններով, հիւսիսային և հարաւային որմերն կիսով չափ: Մնում է և աւազանն, բայց չունի արձանագրութիւն: Ուխտատեղի է և այս:

Սրաբանի հանդէպ, գետի աջ կողմում է Քունգիւտ գիւղն, որի հայազաւան բնակիչներն մօտ 130 տարի առաջ ընդունած են մահմեդականութիւն: Գիւղիս մօտ մի բլրի վերայ դեռ մնում է եկեղեցին, որ շինուած է տաշուած չիք քարով: Բայց քանդուած են դուռն, ձեղունի կամարն արև-

մտեան կողմից և աւագանի տեղն: Հիւսիսային կողմի խորհրդարանի միջից ունեցած է գաղտնի դուռն, որի ետեւն է թաքուն պահարան:

Եկեղեցու Հիւսիսային կողմում կայ ընդարձակ Հանգստարան, որի տապանաքարերից արձանագրութիւն ունեցողները տարած են թրքացած Հայերն և մնում են անարձանագիր անթիւ քարեր: Բայց բարեբաղդաբար մնացած է միայն մի երկար, տաշուած, սպիտակ մահարձան, որ ունի այս արձանագրութիւնը. «Այս է Հանգիստ Արզրուսցի Մովսէսի որդի Իփակչի-Խօճա-Սաքարին, որ փոխեցաւ ՌձԼԵ. թվին»:

Լ. բերդն Աղուանից գտնուում է Հանգստարանիս կից, 20 քայլ դէպի արեւմուտք հեռի եկեղեցու աւերակից: Պարիսպներն շինուած են կրաշաղախ ցեխով և անտաշ որձաքարով: Պարսպից այժմ մնում են կանգուն միայն մարդաչափ բարձրութեամբ Հարաւային կողմից և մի կանգուն արևելեան կողմից: Երևում են միայն հիմունքներն մնացեալ կողմերում, քանզի քանդած և քարերը տարած են թրքացեալ Հայերն: Պարիսպներն թէև չունին բուրգեր, բայց ունին սափէնից աւելի հաստութիւն և խիտ ամրութիւն: Երկարութիւնն է մօտ կէս վերստ, իսկ լայնութիւնն 110—180 քայլ: Բերդիս միջում երևում են շատ շինութեանց Հետքեր: Բայց յայտնի չէ բերդիս անցեալն, պատմութիւնն և շինութեան տարեթիւն:

Չայգիտ զիւղի եկեղեցին, համարեա թէ գիւղս գտնուում է Օրաբանի և Շաքի քաղաքի միջև: Գիւղս բաղկացած է մօտ 461 ծուխից, որոց նախնիքն եղած են Հայ: Գիւղիս գլխին մի գեղեցիկ սարահարթի վերայ շինուած է սրբատաշ չիչ քարով մի խաչաձև եկեղեցի: Խոնարհուած է կաթուղիկէն, արևմտեան խաչաձևի գլուխն, դուռն և խորանի ետևի 3 լուսամուտներից 2-ն: Անքակ մնում են 2 խորհրդարաններն: Ունեցած է և աւագան, բայց նորոգելու ժամանակ լցրած և ծեփած են երեսը: Երևի թէ նորոգող վարպետն յոյն եղած

է, զի զեռ երևում են պատերի վերայ լուծնաձև նկարներ: Հիւսիսային որմին արտաքուստ կից են 2 սենեկանման խուցեր, շինուած նոյնպէս հոյակապ, որք աւելի նման են պատուաւոր անձանց հանգստարանի: Եկեղեցու շուրջն ամփոփուած են շատ ննջեցեալներ, բայց անարձանագիր են և անտաշ պատանաքարերն:

Գ Ի Ս Վ Ը Ն Ք ¹⁾

Ըստ վկայութեան Կաղականգուացու (եր. 8—9) այս է Աղուանից Ա. և մայր եկեղեցին հիմնուած Եղիշէ Առաքելից Քրիստոսի Ա. դարում: Վանքս, որ առաջ եղած է եկեղեցի, կառուցեալ է Շաքի քաղաքից վերև, Կովկաս սարի ստորոտում, Գիս գետակի աջ ափի վերայ: Ե. դարում Ս-ն Մեսրոպի իւր աշակերտներով գալիս է այստեղ, նորոգում է եկեղեցու հաւատը և դաւանութիւնը, ապա ստիպեալ չարագործների երկիւղից, գետնը մէջ ամփոփում է այն արծաթեայ խաչը, որի մէջ կար կենաց փայտի մասն: Ամփոփուած տեղում նահատակում է ս. Մեսրոպի աշակերտներից կէսն, սրոց մարտիրոսութեան տեղի վերայ հաւատացեալ ոմն շինում է մի հողեայ, չորեքիւսի մատուռ, որի մէջ մի փայտեայ արկղում զետեղելով նահատակելոց մարմինները, ամփոփում է խնամքով: Ապա նոյն առաքելահիմն հին եկեղեցու տեղում հիմնարկում են եկեղեցի և Մեսրոպի խաչը զետեղում եկեղեցու աղիւսաշէն զմբեթի մէջ: Է. դարում Ս. ռանշահիկ ցեղից Վարազ-Պերոժ իշխան կամենալով նորոգել հին եկեղեցին՝ գտնում է Մեսրոպի խաչը (Մով. Կաղ. Ա. հատ. ԻԵ. գլ.): Աղուանից Եղիազար կաթուղիկոսն բոլոր եկեղեցական ուխտով աճապարում է Գիս, կատարում մեծահանգէս նաւակատիք և Մեսրոպեան խաչի կենաց փայտի մասնից փոքր ինչ կտոր զետեղում իւր ձեռաց խաչի մէջ

1) Տեղական արտասանութեամբ կոչւում է Բիշ:

(Մով. Կաղ. բ. Հատ. ԼԳ. գլ.)։ Այն օրից ցարդ մեծ ուխտատեղի է ոչ միայն շրջակայ Հայոց, այլ և մահմետականաց Համար, որք յաճախակի խռնուում են մեծ բազմութեամբ։

Մէջ բերուած պատմական Հատուածներից երևեցաւ, որ եկեղեցիս նախ Ա. դարում Հիմնուած էր Եղիշ-Առաքելից. ապա Ե. դարում բարեպաշտ անձինքներից, և ապա նորագուած է է. դարում Վարազ-Պերոժ իշխանից։ Սլոժմ յայտնում ենք որ վանքիս ներքին և արտաքին ձևն ու ոճն արգարացնում են պատմութեան ստուգութիւնը, վասն զի արտաքուստ կիսակլորակ է տաճարիս արևելեան կողմն, քառանկիւնի արևմտեան կողմն, խաչաձև վերի կողմն և Հնադարեան ձևով շինուած կաթուղիկէն։ Այնչափ միացած է կրաշաղախ ցեխն տաշուած չիչ քարի Հետ, ասես թէ ձուլուած և եղած է միապաղաղ քար։ Միայն թէ չունի արձանագրութիւն և ընդարձակ մեծութիւն։

Վանքս ունի մի քանի սենեակներ, մի թթենեաց պարտեզ, նշանաւոր օդ, կլիմա և ջուր և 2273 քառակուսի սաժէն Հող, որ կապալով տուած են 100 բուբուլ։

Վանուցս կից է Գիս գիւղն, որի Հայադաւան բնակիչքն ընդունած են մահմետական կրօնը գաւառիս միւս բնակչաց Հետ, նմանապէս և շատ մերձակայ գիւղերի բնակիչներ։

ԼՍ. բերդն Աղուանից կոչուում է Անուշ բերդ, որ գրտնուում է Գիս վանքից փոքր ինչ վերև գետակի աջ կողմում։ Թէև մեծ չէ ամրոցս, բայց ունի քարուկիր և Հաստատուն պարիսպ և ամուր գիրք։ Տեղ սեղ քանդուած են պարսպի պատերից։ Բայց մեծ մասամբ մնում է Հարաւային պարիսպն։

ԼԲ. բերդն Աղուանից գտնուում է Մալղ շինի մօտ, դաշտակի վերայ։ Դղեակս, որի տարածութիւնն շատ մեծ չէ, ունի քարուկիր պարիսպ և միայն մի գուռն։ Ամբողջութեամբ անքակ մնում է պարիսպներն շնորհիւ Մալղցի Հայոց։

Դղեկիս արևմտեան կողմին կից կայ մի Հիմնայտակ կոր-

ճանուած աւերակ, որ երևի թէ եղած է փոքր գիւղաքաղաք: Գիւղաքաղաքիս շուրջն փորուած է խոր և լայն խրամ, գուցէ պատերազմի ժամանակ ջրով լցնելու և թշնամեաց մուտքը արգելելու համար: Գղեկի դուռն բացուած է ուղղակի գիւղաքաղաքիս միջով: Այժմ հերկում են գիւղաքաղաքիս տեղը, այսուամենայնիւ դեռ երևում են թրծեալ աղիւսների և քարերի բեկորներ և երբեմն երբեմն գտնոււմ են հրնադարեան գրամներ հերկուած տեղերից:

Գ. ԿԱՒԱԻԱՆ գիւղաքաղաք. 34 վերստ հեռի Շաքի քաղաքից, շինուած մի երկրալեզու հովտի վերայ, որ սահմանադրուի է Շաքի գաւառի: Պատուական է օդն, կլիման և ջուրն, զարգարուած այգեստաններով և պարտէզներով. բնակիչք հայ, վրացի և մահմետական. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, որիզ, տանձ, խնձոր, արքայակաղին, ընկուզ և խաղող: Կան և խանութներ և վաճառանոցներ իբրև ամենօրեայ առևտրավայր և հեռագրատուն և փոշտ:

Հայք, որ գաղթած են Ագուլիսից, Արցախից և Գանձակից, զբաղոււմ են վաճառականութեամբ և ունին մի եկեղեցի ս. Աստուածածին և մի քահանայ: Կան և պանդուխտ հայեր:

- Ծուխ 40, ար. 266, իգ. 116, ար. ծն. 12, իգ. 8, պսակ 4, ար. ննջ. 3, իգ. 2:

Ճ Ա Ռ Ի Գ Ա Ի Ա Ռ

85) Գաւառս, որ ընկած է Կախաւան և Զաքաթալի արևմտեան գետակների, Գարբանդեան պարսպի շարունակութեան և Բաղասական հարաւային դաշտաբերանի շարունակութեան մէջ, ստացած է Կամընխնան, Կամըննան, Կապլինան, ճար, այժմ ձառ և Զաքաթալա անունները:

Ցաւօք սրտի ստիպուած ենք ասել, որ բացի ձառի հայերից գաւառոււմս չկան այժմ ուրիշ հայեր, զի շատ գիւղերի հայերն ընդունած են մահմետական կրօնը:

Ա. Մարտան գիւղի բնակիչներն, որ Կախաւանից ներքեւ է, եղած են Էջմիածնապատկան և ամեն տարի վճարած են զաւազանապտուղ մայր Աթոռին, ինչպէս վկայում են ծերունիք:

Բ. Ղուճ գիւղի բնակիչներն, որք ընդունած են մաՀմետականութիւն: Եկեղեցին, որ շինուած է մեծ մեծ և Հաստ Հաստ թրծեալ աղիւսով, մնում է կանգուն. միայն խոնարհուած է գմբեթն և ճաքած է գագաթնագծից՝ արևելքից արևմուտք:

Գ. Թալա¹⁾ գիւղն, որ մօտ է ձառին, եղած է, Հայ, բայց այժմ մաՀմետական է:

Դ) Դիպան աւերակ գիւղատեղի, որ գտնուում է ձառի արևելեան կողմում: Գիւղիս Հայ բնակիչներն անճարացեալ լեկզիների անընդհատ աւերմունքներից, փոխադրուած են Սղնախի կողմն և Հիմնում մի գիւղ Դիպան անուն՝ չուզելով մոռանալ իւրեանց նախնի գիւղի ցանկալի անունը: Բայց թողած են մի եկեղեցի, որ շինուած է երկյարի, մին բոլորովին գետնափոր և միւսն շինուած նորա վերայ: Գետնափորն ունի միայն մի մուտք վերնայարկի արևմտեան կողմից իբր գաղտնի դուռն: Երևի թէ գետնայարկումս պաՀած են եկեղեցուս զարդերը և անօթները աւարառուներից զգուշանալու Հեռատեսութեամբ: Վերնայարկն ըստ ամենայնի ունի Հայաստանեայց տաճարների բոլոր յատկութիւնները: Կամարներն շինուած են կոփածոյ չիչ քարով, իսկ մնացեալներն անտաշ: որձաքարով: Բայց այժմ խոնարհած է եկեղեցուս գաւիթն: Տակաւին մնում են գիւղատեղումս ընկուղի և շագանակենի ծերունի ծառերն:

1) ձառից վերև կայ մի լեկզիարնակ գիւղ, որի գլխաւորի անունն եղած է Չաքարա: Ռուսներն տիրապետելուց վերջն ճանոր փոխած են Չաքաթալա-միացնելով Չաքա կրճատեալ անունը: Թալա անուան Հետ:

Ե) ձառի Հիւսիս — արևելեան կողմում, լեռների մէջ կայ Բուխովու անուն հայ գիւղատեղի, եկեղեցի և հանգստարան, որի բնակիչներն նոյն պատճառով տեղափոխուած և Սղնախի կողմերում հիմնած են Բուխով անուն գիւղը:

Բացի տեղափոխուած հայ գիւղերից, բազմաթիւ են մահմետականութիւն ընդունած գիւղեր, հանգստարաններ, եկեղեցիներ և մինչև անգամ վանքեր, զորս ձանձրալի համարելով Տէջ բերել մի առ մի բաւականանում ենք այս չափով: Միայն յայտնում ենք թէ մահմետականութիւնն, որ ճրգնած է ոչնչացնել քրիստոնէութեան ներքին և արտաքին նշանները և յիշատակները, ցարդ չէ կարողացած անհետացնել հայկական անունները և տիպերը իւր միջից, ինչպէս են «Թունիլար, Եաղուբ օղլի, Կարապետ ուշաղի, Պետրոս բաղի, Մալքում երի, Ամիրջան ալի, Արզուման օղլը և այլ շատ ազգանուններ:

Ճառ քաղաք

Քաղաքս շինուած է Կովկաս լեռնաշղթայի լեռնաբազուկների ծոցն մտած մի երկրալեզու հովտի վերայ, որ փոքր ինչ թեքուած է հիւսիսից հարաւ: Բնակիչք են հայ, վրացի, մահմետական և լեկզի: Պատուական է օդն, կլիման և ջուրն: Քաղաքն գրեթէ ծածկուած է գեղեցիկ մշակուած պարտէզներով, ծառաստաններով և այգիներով: Առատ է ջուրն տարուան բոլոր եղանակներում, վասն որոյ ջրաբի են բոլոր ցանքսերն, ծառատունկերն և բանջարանոցներն և առատ ամեն բերքերն, ինչպէս էին Շաքի քաղաքում:

Ներկայ դարիս Ա. քառորդում թէև ուսաններից գրաւուած էր ձառս, Կախաւանն և Շաքին, սակայն հիւսիսային սահմանակից դրացին — անգրաւ մնացեալ Իսղստանն, յաճախակի և անակնկալ յարձակումներ գործելով ձառիս և Կախաւանի վերայ, վրդովում էր երկրիս խաղաղութիւնը, գործում շատ վնասներ և գերի տանում աւազակօրէն բազմա-

Թիւ սլառուաւոր անձինք և ժողովրդականք: Նէլիս-Շամիլն, դեռ իւր յաղթուելուց մի քանի տարիներ առաջ, անձամբ արշաւեց ձառիս վերայ այն լեռնային, նեղ ճանապարհով, որ հանում է քաղաքիցս վերև եղած լեռն: Բայց երբ 1859-ին գրաւուեցաւ ամբողջ Գաղստանն, այնուհետև խաղաղութիւն գտաւ երկիրն:

Ռուսաց կառավարութիւնն շինած է այստեղ ամուր քերզ, ուր մնում է քաղաքապահ զօրքն:

Հայք, որ կազմում են բնակչաց մեծամասնութիւնը, գաղթած են Արցախից, Ագուլիսից, Գանձակից և Սղնախից և զբաղւում են վաճառականութեամբ և ամեն տեսակ արուեստներով: Ունին ս. Գէորգ անուն մի հոյակապ, փառաւոր և մեծ եկեղեցի, որ իւր հարաւային դրան ճակատին կրում է սոյն արձանագրութիւնը. «Նինեցաւ եկեղեցիս հայոց 1851 թվին՝ Ջաքաթալու զարիպական հայոց վաճառականաց տրօքն և արդեամբն՝ անուամբ սրբոյն Գէորգայ զօրավարին՝ ՚ի ժամանակս ռուսաց թագաւորութեան՝ Նիկայայ Պաւլովչին և ՚ի հայրապետութեան հայոց տեառն Ներսիսի Ն. կաթուղիկոսին. ՚ի ժամանակս սոցա փոխարքայն էր գնեազ Վարանցովն և տեղւոյս զօրագլխապետ Ղեներայ Գրիգոր գնեազ Որբելեանովն և քահանայն էր Տէր Մարտիրոս Տէր Գանիելովն և թուականն հայոց ՌՅ. »:

Աւազանի նակատին

«Յիշատակ է Գաշտեցի Հօհանիսի որթօց Ստեփանօփնէրին 1851»:

Դասի աջակողմեան սեան վերայ

«1852 կանգնեցաւ սիւնս տրօք Կանչեցի Սարգսի, Պօղոսի, Յարութիւնի Նահպարտնեանց ՚ի յիշատակ իւրեանց»:

Դասի ձախակողմեան սեան վերայ

«1852 կանգնեցաւ սիւնս ծախիւք Ղարաբաղցի Սարգսի,

Պաւլոսի և Մարգարի Բարխուղարեանց ՚ի լիշատակ իւրեանց:

Մաքուր դէրքի մէջ է եկեղեցին, սեղանն, խորանն, աւազանն և անօթներն և ունի մի քահանայ, բայց չկարողացանք ստուգիւ իմանալ եկեղեցուս սեպհական դրամագլուխը, արականաց, իգականաց, ևն. ճիշտ թիւը, զի ճառս ստորագրեալ է Թիֆլիսի Հոգևոր կառավարութեան:

Եկեղեցուս մօտ է ս. Վարդանեան տղայոց միդասեան ուսումնարան, որի մէջ ուսանում են 58 աշակերտք. որից թօշակատու՝ 48, իսկ ձրիավարժ 10 աշակերտ, վարժապետաց միամեայ ուսճիկ 964 ըուք.:

Ծուխ 170, երկար կեանք 100:

Քաղաքումս արժ. Սեդրակ քահանայ Տէր-Յովհաննիսեան Տէր Մարտիրոսեանցի տանը տեսանք Ներսէս Ե. կաթողիկոսի մի ինքնագիր նամակը, որը գրած Նորին սրբազնութիւն իւր Թիֆլիսում առաջնորդ եղած ժամանակ 1821-ին: Այս նամակով պատուիրում է Մարտիրոս քահանային (որ էր պապ ներկայ քահանային), որ աշխատէ ուսում և կրթութիւն տալ իւր որդի Յովհաննիսին, եթէ մտադիր է քահանայ ձեռնադրել տար: Ապա գրում է վճաբար. «այլ թէ ոչ՝ չէ յուսալի առանց ուսման նորա, ըստ առաջին Հին սովորութեանցն արժանացուցանել զնա քահանայութեան Հանդերձ տգիտութեամբն»:

Հիանալի են այստեղի պտուղներն և բերքերն: Արժ. Սեդրակ քահանայի պարտիզում տեսանք մի դդում, որի ծանրութիւնն էր 1 փուտ և 10 ֆունտ: Կեղևն մոխրագոյն է, ձևն կլորակ, մեծութիւնն զարմանալի և քաղցրութիւնն գովելի:

ԹԱՐԻՔՆԵՎՈՒԹԻՒՆ ԳԱՐՐԵՆԳԵՆ ՊԱՐՍՊԻ

86) Գաւառս ոտք դրած ըոպէից՝ մեր անզուսպ Հետաքրքրութիւնն ձգտում էր անհամբեր Հետախուզել և գտնել Պարբանդեան պարսպի շարունակութեան Հետքը: Եշխապա-

ձև պարսպի շարունակութիւնն Համարեա թէ, Կախաւանի և շառի միջով, մի սարի գլխից անցած է Կովկաս սարի Հարաւային կողմն, իջած Ղանլու-ղորի կոչուած ձորն: Ապա նոյն մեծ սարի Հարաւային լանջերով շարունակուած անցնում է Թալալի գլխով և շառի միջով և ձգւում նոյն դիրքով մինչև Բալաքեան: Պարիսպն ուրեք ուրեք կանգուն է, ուրեք ուրեք կիսաւեր և տեղ տեղ քանդուած, սակայն բացի գետակների անցքերից գրեթէ ամեն տեղ պարզ երևում են շարունակութեան Հետքերն և Հիմունքներն: Չկարողանալով գտնել Թալալում այն ամուր դրան տեղը, որ նշանաւոր տեղ գրաւած է պատմութեանց մէջ, դիմեցինք Հայ և մահմետական Հարիւրամեայ ծերունեաց: Միևնոյն են սոցա պատմածներն առանց տարբերութեան. ահաւասիկ.

«Երկաթ մեծ, ամուր և ծանր գուռն կախուած էր Թալալի արևելեան կողմի գետի մօտ եղած դարպասից ¹⁾, որ միշտ մնում էր փակ: Ռուսներն գալուց շատ տարիներ առաջ լազկիներն (յէկզիք) գալիս էին Դաղստանի կողմից, Հաւաքում Հասարիցս (պարսպից) գուռս բնակող լազկիները, յարձակում Նուխու և Շամախու գաւառների և քաղաքների վերայ, կոտորում, սպանում, թալանում և ետիրներ (գերիներ) տանում և երկիրը քանդում: Այդ ժամանակ քանդուեցան մի քանի գիւղեր, ինչպէս են Պաշինճաղ, Պասպարաթմա, Բոթուկլու ²⁾, Ժողովուրդներից փախչողն փախաւ, ազատուեցաւ լեռներում, կռուողն սպանուեցաւ, ձեռք ընկնողն ետիր տարան: Աստուած Հեռու տանի այն տարիները, թշնամիս էլ, սատանան էլ տեսնան ոչ այն օրերը . . . : Յետոյ, Հա՛, լետոյ Շամախու և Նուխու խաներն միաբանելով գալիս են զօրքով և մեծ վնասներ տալիս հասարիցս գուռս ե-

1) Տակաւին մատնացոյց են անում տեղը:

2) Այժմ աւերակ են գիւղերս, որ վերաբերում են Խենի և Էաբի գաւառներին:

ղած լազկիներին: Վերջից դարձեալ միաբանում են լազկի-
ներն, բարկացած Հանում երկաթը. մեծ դուռն և տանում
մինչև Շամախի և ձգում այնտեղ ¹⁾ և աւելի մեծամեծ վը-
նասներ տալիս:

Այժմ ևս կան պարսպի Հիւսիսային կողմում լեկզու շատ
գիւղեր:

Բ Ա Ղ Ա Ս Ե Կ Ը Ն Գ Ե Ի Ը Ռ

87) Նշանաւոր է գաւառս իբրև անասուն դարմանելու
արօտատեղի և իբրև գեղեցիկ դաշտ, որի Հիւսիսային կողմն
առատաջուր է և հարաւայինն անջրտի կամ սակաւաջուր:

Գաւառումս չկայ հայ բնակիչ, այլ բնակում են մազ-
մետականներ և վրացիներ, բայց ամենամեծ մասամբ դաշտի
Հիւսիսային կողմերում և ջրարբի տեղերում:

Գարբանդեան պարսպի շարունակութիւնն հասած է Բա-
լաքեան, ուր ռուսներն շինած են նշանաւոր ամրութիւններ
և ուր պահում են զօրքեր:

Ս Տ Ո Ր Ի Ն Գ Ե Ի Ը Ռ Ն Ե Ր

Ա Ր Ա Ը Գ Ա Ի Ը Ռ

88) Գաւառս, որ բնկած է¹⁾ Կոկիսոն գետակի, Բօղ-դաղի
հարաւահայեաց լանջերի և Կուր գետի մէջ, ստացած է
Հաքանդ, Հաքանք, Աղքերդ, Աղ-դաշ, այժմ Արաշ անուն-
ները:

Ամենամեծ մասամբ թրքաբնակ է գաւառս, որի մէջ
կան միայն հայոց հետեւեալ գիւղերն.

¹⁾ Այժմ երկաթ դուռն գտնւում է Շամախում մահմետա-
կանաց թաղում:

ա. ԽԱՆԱԽԱՏ գիւղ. շինուած Արջկան գետակի աջ ափի մօտ, Աղուանից դաշտից Բօզ-դաղի ծոցն մտած մի լեզուա-հովտի վերայ: Ամրան ծանր է օգն և կլիման. բայց ոչ այնքան վնասակար, հողն արքունի և արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի, կորեկ, որիզ, բամբակ, մետաքս, խաղող, թուզ, նուռն, թուլթ, ծիրան, դամոն, սալոր, կեռաս ևն: Բնակիչք զաղթած են Խաչեն գաւառի Խանապատ գիւղիցն և Արաշի Խալդան գիւղից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, որ ունի մի քահանայ:

Ծուխ 40, ար. 106, իգ. 91. ար. ծն. 6, իգ. 5, պսակ 2, ար. ննջ. 3, իգ. 2, երկար կեանք 70—75:

բ. ՔԱՆԳԱԿ ¹⁾ գիւղ. հիմնուած Կուր գետի ձախ ափի վերայ, Աղուանից դաշտի սրածայր վերջացած տեղի մօտ, ամրան ծանր օգն և կլիման, բայց պատուական ջուրն, որ է Կուր գետն: Հողն արքունի և բարեբեր, բայց ամրան սակաւ ցանքսերի ջուրն, որ գալիս է Արջկան գետակից, տեղական բերքերն միւսնոյն: Բնակիչք բնիկ տեղացի, աշխատասէր և քաջ որսորդ: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, նոր կառուցեալ, ձեզունն փայտաշէն, որի քահանան գալիս է Հաւարիկ գիւղից: Եկեղեցուս բակում կայ հին հանգստարան, որի մէջ է հետևեալ արձանագրութիւնը կրող տապանաքարն. «Այս է տապան Մելիք-Մելքոնի, որ էր որդի Չալապօվին. Օվ ոք կարգա, դա ոլորմի, 1840 ամի»:

Հարկ է յայտնել, որ ոչ սորա նախնիքն մէլիք եղած են և ոչ սորա յետագաներն, մելիքութիւնն սկսուած է իրանից և մեռած իւր հետ: Պատմում են թէ, սա մելիքութիւնը

¹⁾ Աղուանից Ես. կաթ. եր. 23, գրած է թէ Ճառի և Կախաւանի կողմի լեկզինների գլխաւորն—Ալի-սողգան, որ Շահի հրամանաւն նստած էր, ապստամբեցաւ և գերեվարեց Շաքուայ Պաշնձաղ, Մուսպարաք, Չարղաթլու և Քանդակ գիւղերի բնակիչները:

ստա
նաւ
Չալ
Մել
մու
այժ
ըէկ

իշա
եալը

էր,
ւան

տարե

ձեռա

մող

ծաթ

յայտն

ծաթ

կազմ

(Երաս

28, պ

գակից

նոյն օ

¹⁾
դունու
1319
տարբեր
սիրաց

ստացած է Նուխու խանիցն իբր վարձատրութիւն իւր նշանաւոր քաջութեանց: Այսպէս է Մելիք-Մելքումի ծագումը. Չալապի, որից ծնուած է Առաքելն և Առաքելիցս Մելիք-Մելքումն: Վերջինս 1826-ին ռուս-պարսկական պատերազմում մեծ ծառայութիւններ արած է ռուսաց, վասնորոյ այժմ սորա յետագաներն կոչուում են անհարկատու բէկեր և բէկզատաներ:

Գիւղումս մի տան մէջ գտնուած գրչագիր աւետարանի լիշատակարանից բարւոք համարեցի ընդօրինակել հետևեալը.

«ՌՅԻԱ (Փրկչական), յորում թուականս հայոց էր 24Ը¹) էր, գրեցաւ սայ (սա) ՚ի մայրաքաղաքիս, որ կոչի Նախիջեւան մեծ նահապետին Նոյի շինեալ ձեռամբ տունս իւր, կատարեցաւ սայ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զաւրավարին ձեռամբ Յովսէբայ անարժան ծառայի նորայ: Երկրորդ կազմող Տէր-Ոսկանն յայտնում է թէ աւետարանս եղած է արծաթապատ կազմով և ոսկեզօծեալ: Իսկ Վլաս վարդապետն յայտնում է թէ գողերն կտորած և տարած են ոսկեզօծ արծաթապատը, իսկ ինքն (Վլաս վարդապետն երրորդ անգամ) կազմած է ՌՅԻԶ-ին Նախավկայի Ս. Ստեփաննոս վանքում (Երասխի աջ կողմում եղած ս. Ստեփ. վանքում):

Ծուխ 120, ար. 433, իգ. 392, ար. ծն. 31, իգ. 28, պսակ 15, ար. ննջ. 8, իգ. 5, երկար կեանք 80 տարի:

գ. ՀԱԻԱՐԻՎ գիւղ. կէս ժամու ճանապարհ ցած է Քանդակից, նոյնպէս շինուած Կուր գետի ձախ ափի վերայ, միևնոյն օղն և ջուրն և տեղական բերքերն և արքունի հողն,

¹) Անկասկած սխալ է այս թուականներից մին, եթէ ընդունուի ուղիղ հայոց (24Ը) 768+551 հաւասար կը լինի Փրկչ. 1319 թուականին, իսկ եթէ ընդունուի (ՌՅԻԱ) 1321, սխալ տարբերութիւնն է 2 տարի: Թողնում ենք ապաստան բանասիրաց ընտրութեան և ընդունելութեան:

բնակիչք բնիկ, բացի 10 տնից, որ գաղթած են Արցախից: Եկեղեցին ս. Աստուածածին, նորաշէն, հոյակապ, շինուած Հասարակութեան տրօքն, որ ունի մի քահանայ:

Ծուխ 112, ար. 391, իգ. 361, ար. ծն. 25, իգ. 16, պսակ 12, ար. ննջ. 8, իգ. 6, երկար կեանք 80 տարի:

գ. ՄԱԶԲՂՈՒ գիւղ. նոյն չափով ցած է Հաւարիկից, ամենայն ինչ միւսնոյն, միայն գիւղն վերստաչափ հեռի է Կուր գետից, ժողովուրդն բնիկ, գործօն և քաջ որսորդ: Եկեղեցին ս. Եղիշէ, հողաշէն, քահանան գալիս է Խանաւարից:

Ծուխ 47, ար. 161, իգ. 143, ար. ծն. 13, իգ. 11, պսակ 8, ար. ննջ. 3, իգ. 2, երկար կեանք 75 տարի:

Ուխտատեղի Ս. Եղիշէ մատուռն.

Կուր գետի ձախ ափում, մոշայ 1) ծառերի մէջ շինուած է ուխտատեղիս: Ի նախնեաց հետէ արդէն եղած է մատուռս, բայց մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ 'ի հիմանց նորոգուած է, որ ունի այս արձանագրութիւնը. «1867 թուին սկսեալ 'ի նոր շինութիւն փոքրագոյն մատուրի վերայ Սուրբ Աւագ նշանի, որ է շինողն Մազրղուեցի Յօվսէփի որդի Բաղրամ, Շիրին, Գասբար որդի Խուշուդ և Մազրղու ժողովուրդ Աստուած օրհնի, որ մեզ օգնեցին: Գրեցի Տէր Խաչատուր, ով կարգացող ողորմի ասս»: Երկու խնդրի մասին թէև շատ հարցափորձեցինք, սակայն չստացանք գոհացուցիչ պատասխան:

ա) Ինչ պատճառաւ Հասարակութիւնն անուանում է մատուռը ս. Եղիշէ. իսկ արձանագրութիւնն՝ ս. Աւագ նշան:

բ) Քանի որ Մազրղուեցւոց բարբառն խառնուրդ է Խո-

1) Տաճկերէն Իլղըն աղաջի: Բայց այնքան հաստ-հաստ և բարձր են այս ծառերն, որոց նմանը տեսած չենք բնաւ ուրիշ տեղերում: Մինչդեռ թուփեր են Տաճկաստանում և Պարսկաստանում մեր տեսածներն, իսկ ծառեր են Կուր գետի եզերքում բուսածներն:

յի և Զոկերի լեզուներից, քնչպէս բնիկ տեղացի են համարում զիրենք և նախնեաց նախնիքները:

Ե. ԱՐԱՇ կամ ԷՐՄԱՆԻ-բազար գիւղ, շինուած գաշտի հիւսիսային կողման մօտ, Արջկան գետակի ձախ ափի վերայ, արքունի ճանապարհի մօտ, կից Արաշ թրքաբնակ գիւղին: Միւսնոյն են օդն և կլիման և տեղական բերքերն, միայն նշանաւոր են գիւղիս և շրջակայից սելսն, ձմերուկն, սոխն, սխտորն, վարունկն և սլատլիջան, տանձն, խնձորն և ընկուզն: Հողն կիսով չափ արքունի և կիսով չափ բէկական և աւելի արգիւնաւէտ: Գնակչաց բարբառն խառնուրդ է Արցախի, Զոկերի և Խոյի բարբառներից. բայց ծերունիք վկայում են թէ փոխադրուած են այստեղ Խալգան գիւղից, որի աւերակն հեռի չէ գիւղիցս:

Գիւղիս եկեղեցին է այժմ այն նշանաւոր հնութիւնն, որի մասին ասում է աւանդութիւնն թէ հիմնուած է Եղիշ-առաքելից: 1830 թուականներում լուսահոգի Բաղդասար մետրապոլիտ Ջալալեանն հոգ տանելով հաւաքագրել տուած էր Արցախի, Շամախու և Շաքուայ վանօրէից արձանագրութիւնները, որք տպագրուած են բազմաշխատ Շահխաթունեանցի բ. հատ. եր. 356—382: Հաւաքագրողն Ուրեկայ տաճար է անուանում եկեղեցիս, հետեւելով Կաղականգուցուն (եր. 9—10), որ գրում է թէ Եղիշէ Առաքելի մասունքներն գտնուելուց յետոյ՝ Ուռեկան գիւղացի Ստեփաննոս անուն քահանայ ոմն Առաքելի գլուխը յափշտակելով փախաւ և տարաւ ամփոփեց իւր գիւղում: Տաճարիս շինութեան արձանագրութիւնն ¹⁾:

Շի քահանայապետութեան Տէր Ստեփաննոսին (Աղուանից), զշինող եկեղեցւոյս զտէր Յովհաննէս լիշեցէք 'ի Քրիստոս. նաև զծնողսն և զեղբարսն իւր չիւր. (1279) թուինս:

Գաւթի արձանագրութիւն կրող քարն թէև ընկած է

1) Տես նաև Շահխաթ. նոյն հատ. եր. 378:

իւր տեղից, սակայն պահուած է բարեբաղդաբար. բայց խիստ դժուարաւ է կարգացուում խառն փորուած լինելու պատճառաւ: Կասկածելով որ սխալ կը լինի մեր ընդօրինակութիւնն, վասն որոյ թողինք ուղիղ ընդօրինակողներին, այստեղ մէջ բերելով տպագրեալի օրինակը.

Յաշխարհակալ տէրութեան Ապաղայ խանին և 'ի Հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսին. և 'ի պարոնութեան Նորազինին և Սրաջադինին և Գուրգադինին ես տէր Յովհաննէս շինեցի զգաւիթս յիշատակ ինձ և եղբարց և ծնողաց իմոց չլգ. (1284) թվին»:

Աւազանի որմի վերայ, գաւթում մի խաչարձանի վերայ քանդակուած է. «Խաչս Պարխաս Խուպիճանին»:

Սկեղեցին և գաւիթն շինուած են տաշուած չիչ քարով, սալկախներն ամբողջապէս հնագարեան խաչքարեր են, շարուած արտաքուստ որմերի վերին եզերքներով:

Ամենայն ուրբաթ գիւղումս լինում է օրավաճառ:

Ծուխ 35 ¹⁾, ար. 103, իգ. 74, ար. ծն. 8, իգ. 6, պսակ 4, ար. ննջ. 3, իգ. 3, երկար կեանք 70:

գ. ՆԵՄԻԹԵՊԸՏ գիւղ. մօտ Ս. գիւղից, ամենայն ինչ միւսնայն. բնակչաց լեզուն՝ Էրմանի-բազարի և միւս յիշեալ գիւղերի բարբառների նման՝ խառնուրդ Խաչենի և Զոկերի լեզուից: Սկեղեցին ս. Աստուածածին, վերնամասն փայտաշէն:

Ծուխ 69, ար. 222, իգ. 202, ար. ծն. 18, իգ. 16, պսակ 8, ար. ննջ. 8, իգ. 7, երկար կեանք 65—70 տարի:

ԱՂՊԸԹ ԳԻՒՂԱՔԸՂԱՔ

Ընդհանրապէս մահմետական են գիւղաքաղաքիս բնակիչներն, որ շինուած է Գուրկան գետակի աջ կողմում, Աղուանից դաշտի վերի կողման մօտ: Գիւղաքաղաքս համա-

1) 15-ն բնիկ, իսկ մնացեալն եկած Խալթանից:

րուած է գաւառիս գաւառագլուխն, ուր կան հեռագրատուն, փոշտ, արքունի դատարան, գաւառապետ, բժիշկ, հիւանդանոց և օրավաճառ շուկայ, որ տեղի է ունենում ամեն կիրակէ օրեր: Այգիներով և պարտէզներով ամբողջապէս ծածկուած է գիւղաքաղաքս, բայց ամրան ծանր է օդն և անախորժ գետաջուրն, վասն որոյ և անպակաս դողի և ջերմի հիւանդութիւնն: Այս տեղի օրավաճառն աւելի բազմամարդ է լինում քան ամեն տեղի օրավաճառներն, զի կետրոն լինելով խռնուում են ամեն կողմերից, մինչև անգամ Արցախի ստորին գաւառներից բազմաթիւ լաճախորդներ:

Տարուան երեք եղանակի արտադրած պտուղները և բերքերը կարելի է տեսնել այստեղ կոյտ կոյտ զիզուած խանութների առաջ, որք են թուփ, կեռաս, դամոն, տանձ, խնձոր, թուղ, խաղող, գեղձ, ծիրան, սև կիւիլ, անուշ և քաղցամախց 1), նուռն, վարունկ, ձմերուկ, սեխ, պաթլիջան, արքայակաղին, ընկուզ, շագանակ, զղեար, խոռնիկ ևն. ցորեն, գարի, որիզ, բրինձ, ոսպ, լուբիա, մաշ, սիսեռ, որոռն, բակլայ, խաշխաշ, գազար, սոխ, սխտոր, գետնախնձոր, ճակնդեղ, բողկ: Բաց յայսցանէ նախիրներով կով, երինջ, արջառ, եզն, գոմէշ, գոմշակով, հօտերով արու ոչխար և այծ, վերջապէս ձի, ջորի, աւանակ, ուղտ, գորգ, կարպետ, մափուաշ, խուրջին, մետաքսաթել, բամբակ, բուրդ, ուղտերուրդ, սամուր, աղուեսնի, արջենի, գայլենի, ընձենի ևն.: Այստեղ վաճառուում են և մեծ քանակութեամբ մատուտակ, որ տեղական բարբառով կոչուում է ըրան: Ահա Աղուանից երկրի բերքեր են այս ամենն:

Գիւղաքաղաքումս բնակում են և շատ պանդուխտ հայեր, եկած Արցախից, Գանձակից, Շաքուից և Շամախուց, որք զբաղուում են վաճառականութեամբ, առևտրով, գերձակութեամբ, հիւսնութեամբ, որմնահիւսութեամբ, սեղա-

1) Բառ գաւառական, որ նշանակում է բաղադրեալ քաղցրից և թթուից, տաճկերէն մարխոշ:

. նաւորութեամբ, կօշկակարութեամբ, մանրավաճառութեամբ
 և պաշտօնական (արքունի) ծառայութեամբ: Հարկ է յայտ-
 նել որ գիւղաքաղաքիս շէնքերի ամենպատուական մասն
 պատկանում է հայոց, մանաւանդ Շուշեցի Գանջեցեանց
 եղբարց, որք այստեղ կառուցած են երկյարկ (կրաշաղախ ցեխով
 և թրծեալ աղիւսով) ընդարձակ իջւան, որի գետնայարկն
 ծառայում է իբր վաճառանոց և վերնայարկն պատուաւոր
 անձանց բնակարան:

Հայք չունին եկեղեցի: Դեռ 2 տարի առաջ պ. Կարա-
 պետ Գանջեցեանցն մտադիր էր՝ իւր սեպհական հողերից մի
 յարմար տեղի վերայ՝ կառուցանել իւր ծախքով միջակ մե-
 ծութեամբ եկեղեցի և քահանայի համար սենեակներ, որ-
 պէսզի ապահովէր հոգևոր հովուի գոյութիւնը: Անբախտա-
 բար վաղահաս մահն խափանում է մտադրութիւնը, բայց
 ազգասէր հանգուցեալն մահից առաջ կտակում է 10000 ռ.
 իւր բարի նպատակը՝ ի կատար ածելու:

Գաւաւիս վերայ հաշուելու է և Գեօգ-չայ նոր քաղա-
 քը, որի մասին գրած ենք կանխաւ:

Ի վերջոյ կարևոր է յայտնել, որ այստեղ կան անգլիացի
 և լոյն ընկերութեանց անդամներ, որք գնում են մատու-
 տակի արմատներ, իսկ Գանձակի, Լաքի և Ուջարի երկաթու-
 ղու կայարանների մօտ գործարաններ, որոց մէջ պատրաստե-
 լով մատուտակի հեղուկները, զրկում են արտասահման:

ԱՐԵՎԻԿԱԿԱՆ ԲԵՐԳԵՏԵՂԻ

89) ԼԳ. բերդն Աղուանից գտնուում է Գուրկան գե-
 տակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ Բօգ-դաղ սարի ընդ-
 հատուած տեղի դաշտաբերանում: Բաւական ընդարձակ է
 բերդիս ծաւալն, որ շինուած է եղել կրաշաղախ ցեխով և
 թրծեալ աղիւսով, որի հաստութիւնն է չորս մատնաչափ,
 լայնութիւնն՝ քիչաւ և երկարութիւնն՝ թղաչափ: Մերձա-

բնակ մահմետականներն քանդած և տարած են սլարիսպների աղիւսներն, բայց ամբողջապէս նշմարուած են Հիմքերի Հետքերն երեք կողմերից բացի գետակի կողմից. քանզի Դուրկանն ևս քանդած և տարած է յորդած ժամանակներում իւր բաժինը: Բերդատեղուս տարածութեան վերայ նշմարուած են շատ շինութեանց Հետքեր, վասն որոյ կարծուած ենք որ բերդաքաղաք եղած է այս: Բերդիս լեռնակողմերում կան շատ սպիտակ Հողեր, որք ունին աղի նման աղիակաւն զօրութիւն: Սուրբ և անսուրբ կենդանիներն կանաչ խոտով յագենալուց լետոյ՝ ամեն օր սովորաբար գալիս են լիզում և ուտում աղի Հողերը: Գաւառիս շատ տեղերում, մանաւանդ բերդիս մերձակայ լեռներում առատ են աղանման Հողեր, կենդանեաց կերած և լիզած տեղերն այնքան խորնկած են, ասես թէ բնական Հողայրեր են: Հաւանական է երևում մեզ, որ այս յատկութիւնից առնուած լինի Աղ-բերդ գաւառ անունս: Բայց թէ Աղ-բերդ եղած է և բերդիս անունն. չգիտենք Հաւաստեալ:

Մի քանի տարիներ առաջ մի քանի լէկզիներ փորում են բերդաքաղաքիս մէջ իսազնա-թէափա կոչուած բլուրը, Հանում բաւական Հին արծաթ դրամներ, դատարկ թողնում 2 կարասները, որոց մէջ եղած են դրամներն, և անհետանում: Բաց յայտցանէ մօտ անցեալում, Ղարախանեան Սարգիս բէկի և Հանգուցեալ Շոյկովնիկեանցի առուն փորելու ժամանակ, որ անցնում է բերդիս միջով, մշակ լէկզիններն գտնում են մի ահագին կարաս, լիքն թանձրացեալ զինով: Բայց առանց կանխաւ իմաց տալու Սարգիս-բէկին, թափում են լէկզիններն թանձրացեալ նիւթը, որի պատճառաւ սաստիկ զայրանում է նոյն բէկն՝ լսելուց լետոյ:

Բերդիս ստորոտում կայ մի ծերունագարդ կաղամախի ծառ, որից փօքր ինչ ներքև և Հայոց Հանգստարան, որ ծածկուած է փշալի թուփերով: Իսկ բերդիս արևմտեան կողմում արաբական Հանգստարան:

ԼԳ. բերդն Աղուանից գտնուում է Արաշ և Նեմիթապատ գիւղերի մէջ: Հողեայ ամրոցս չունի ընդարձակ մեծութիւն, բայց ունի ամրութիւն: Երջապատում փորուած են խիստ լայն և խորագոյն խրամներ և ելած Հողերն դիզուած են խրամների ներսի եզերքներով, որով ստացած է ծովում բարձրացած կղզեկի դիրք: Կասկածելի ժամանակներում ջրով լցրած են խրամները, երևի թէ ունեցած է և շարժական կամուրջ: Ազգի Հնութիւնները սիրող Հայ ոմն գնած է բերդս ոմն մահմետականից, ուր Հերկում և ցանում է ցորեն: Պատմում են թէ ակոսած ժամանակներում գտնուում են սովորականից շատ Հաստ, կարծր և կոպիտ կարասներ և խեցեղէն անօթներ:

ԼԵ. ամրոցն Աղուանից, որ կոչուում է այժմ Եիլեան, գտնուում է Արաշից վերև, Արջկան գետակի ձախ կողմում, Եիլեան անուն թրքաբնակ գիւղի մօտ: Ամրոցս ամեն մասամբ յար և չնման է լք. բերդին. տարբերութիւնն և եթ այն է, որ երկար ժամանակ ակոսուելով լցուած են խրամներն և վերստին հաւասարուում է եզերքների Հողերի հարթութեանց:

Ահաւասիկ այսչափ են գաւառիս Հայ բնակիչներն: Բայց եթէ ամբողջ գաւառիս տարածութիւնը բաժանենք 10 մաս, Հողի 1 մասի բնակիչք Հայ են միայն, իսկ 9 մասինն՝ մահմետական:

Ք Ա Ղ Ա Պ Ա Յ Ց Գ Ա Ի Ա Ռ

90) Գաւառս, որ ընկած է Աղ-սու և Կոկիսոն գետակների, դաշտաբերանի և Կուր գետի մէջ, ստացած է *Քաղա*, *Քաղաղաղաշտ*, *Բելղանատ* այժմ Բարկիւշատ անունը: Բացի երկաթուղու կայարաններում եղած պանդուխտ և մասնաւոր Հայերից, ամենեւին չկան գաւառումս Հայ բնակիչներ: Ընդարձակ գաւառս ծայրից ծայր լի է մահմետական բնակիչներով:

Գաւառիս բերդերն

ԼԳ. բերդն Աղուանից, որ գտնուում է երկաթուղու Ուշար կոչուած կայարանի մօտ, շինուած է տորոնագոյն տաշուած քարով և կրաշաղախ ցեխով: Ամրոցս շատ մեծ չէ, բայց ունի գեղեցիկ և ամուր շինուածք, ինչպէս յայտնի է արտաքին երևոյթներէց: Բայց հետզհետէ քանդոււմ և տանոււմ են քարերէց:

ԼԷ. բերդն Աղուանից, որ կոչոււմ է Խազնա-գաղ¹⁾ (Գանձասար), գտնոււմ է Աղ-սու աւանի արևմտեան կողմում: Գարդման գետակն, ընդունելով իւր աջ ու ձախ կողմերէց զանազան վտակներ, այստեղ բաժանուած է 2 ճիւղ, որք հոսում են բերդիս արևելեան և արևմտեան եզերքներով և կրկին միանում բերդիս ստորոտում: Կատարեալ կղզի ձևացած է ամրոցս՝ Աղուանից գաշտի հիւսիսային վերջացած տեղում: Գարերի ընթացքում գետակս յորգած ժամանակ՝ փոխելով իւր գնացքը՝ արևելեան կողմից բացած է ուրիշ խորագոյն խրամներ ևս, այնպէս որ երևում են 4 կղզի ձևացած բերդեր: Արևելեան կողմից համարելով 4-ն է Խազնա-Գաղն, որի երկու կողմերով այժմ հոսում է սրընթաց գետակն: Բերդիս երկարութիւնն ընկած է գետառաջների ընթացքի համեմատ, իսկ լայնութիւնն՝ գետաբաժնից գետաբաժին: Ջրերի դարաւոր հոսանքներն հետզհետէ խորացնելով յատակները՝ բերդի շրջապատը ձևացրած են բարձրագոյն վիհեր: Բերդի միջից տեղ տեղ բացուած են գէպի ջրերն ներքնուղիներ. երևի թէ ջուր առնելու, զի ջուր չկայ բերդում:

Բոլորովին հարթ է բերդիս մակերևոյթն, որը այժմ հերկում են մահմետականներն: Բայց տակաւին նշմարոււմ են բնակարանների ստորերկրեայ մասերն, որք շինուած են գե-

1) Ասում են աւանդաբար թէ բերդումս պահուած են Աղուանից թագաւորների և իշխանների գանձն:

տաքարով և եփած հաստ հաստ և մեծ մեծ աղլւսով: Մի քանի տարիներ առաջ մի քանի մահմետականներ բերդիցս գտած են շատ արծաթ հին դրամներ:

Բերդիցս շատ հեռի չէ այն հողաբերդն, որի մէջ Նազր-Շահն բնակեցրած էր հայերը Շամախին կործանելուց յետոյ, որի մասին գրած ենք արդէն Շամախի քաղաքի նկարագրութեան մէջ:

Հ Ե Ջ Ը Բ Գ Ը Ի Ը Թ

91) Գաւառս, որ ընկած է Փիր-սհաթ և Աղ-սու դե-տակների, դաշտաբերանի և Կուր գետի մէջ, ստացած է Հե-ջար, Համբասի, Հեճարի, իսկ այժմ Ղոշունի կամ Գիւռ-Դա-միր անունները: Գաւառս, որ կազմում է Աղուանից դաշտի ստորին, բայց ընդարձակ մասը, ունի միայն մահմետական բնակիչներ: Միւսնոյն են Քաղաղաշտ և Հեջար գաւառներիս տեղական բերքերն, ինչ որ էին Արաշ գաւառինն: Բայց տար-բեր են երեքի օգն և կլիման գարնան և ամրան եղանակ-ներում, այս է Հեջարի գաւառս աւելի տաք է Քաղաղաշտից և Քաղաղաշտն Արաշից:

Չորքոտանի, ընտանի անասնոց նկատմամբ ամենահա-րուստ են ստորին գաւառներս: Բնակիչներն իւրեանց անա-սուններով միասին շարժական են, ամեն տարի շարունակ չու-ում են ձմերանոցից ամարանոց և ամարանոցից ձմերանոց: Ապրիլի կիսից սկսեալ չուում են Կովկասեան լեռներն, վա-լելում լեռնասուն օգերը և պատուական ջրերը՝ սզատ ամ-րան արեգակի հրակէզ ներգործութիւնից: Իսկ ամեն սեպ-ամսի իջնում են ձմերանոցներն և ասլում հանգիստ, զի դաշտս գրեթէ ազատ է ձմրան խստութիւնից: Ամալի լեռ-ներն պատրաստում են կոյս խոտեր անասնոց համար ամրան եղանակներում, իսկ դաշտերն, որ մնում են անմարդաբնակ, ուռճանում են խոտերով՝ ՚ի դարման անասնոց և փետ. ամ-սից սկսեալ հասցնում նոր խոտ: Այս պատճառաւ անհամե-

մատ առաւելութեամբ աճում են գաւառներիս սուրբ և անսուրբ անասուններն քան միւս բոլոր գաւառներինն:

Ամրան դաշտումս լինում են շատ թոււնաւոր օձեր, կարիճներ, քառասնոտանիներ և մորմեր, մանաւանդ Հեջար գաւառումս: Շատ անգամ մեռնում են մարդիկ սոյն սողունների հարուածներից:

Դաշտիս ամենազուարճալի ժամանակն են փետ. և մարտ ամիսներն: Ամեն կողմերում արածում, խայտում, ուտոտում, կուռում են տաւարների և գոմէշների, որթերի և մոզիների նախիրներն, ոչխարների և այծերի, գառների և ուլերի հօտերն, ձիերի, աւանակների և քուռակների ջոկերն, ուղտերի և կողակների երամակներն:

ՅԵՔՈՒՆՑ ԳՆԻՆՈՒՆԵՐԻ ՏԵՃԿՆԵՐԸ ՀՆՏՈՑ ՄԵՍԻՆ

Աւանդաբար պատմում են կապաղակ և Շաքի գաւառների բնակիչներն թէ հայ և թէ մահմետական, «Ղուլթղաշէնում մի ժամանակ լինում է մի շատ հարուստ թուրք մէլիք, որ յետոյ իւր եղբօր հետ՝ սպանում է Շամախու Հիւսէին-խանից՝ պարսից Շահի հրամանով: Սպանուած մէլիքի որդին մէլիքութիւնը ստանում է Շահից և նստում իւր հօր տեղն Ղուլթղաշէնում. բայց մի քանի տարուց վերջն այս մէլիքն էլ է սպանում Շամախու նոյն խանի ձեռքով: Որովհետև սուննու է լինում մէլիքների ցեղն, այն պատճառաւ վերջին սպանուած մէլիքի եղբայրներն փախչում են Դաղստան, բերում շատ լազկիներ (լեկզի), գրաւում Շամախին, բռնում և սպանում իւրեանց հայր և եղբայր մէլիքները սպանող խանը, լուծում արեանց վրէժը, աւարում և կողոպտում Շամախին և ապա քաշւում, գնում Դաղստան¹⁾:

¹⁾ Աւանդութեանս յար և նմանը պատմում է և Աղուանից Եսայի կաթուղիկոսն (Ե. գլխում), նշանակելով եղելութեանցս ժամանակակէտ ՌՃԿ—ՌՃՀԱ (1711—1722):

Մի քանի ժամանակից լետոյ՝ Դաղստանից գալիս է Ղուլթ-
 զաշէն Հաճի-Չալապի¹⁾ անուն ոմն, որ լինում է Դաղստան
 գնացած երկու մելիքազուն եղբարց մէկի որդին, և բերած
 լազկիներով կրկին տէր լինում իւր պապենական և Հայրա-
 կան կալուածներին: Ապա մի քանի տարուց լետոյ սկսում է
 Հաճի-Չալապին գործ դնել բռնութիւններ լազկիների (լեկզի)
 ուժով, այս է՝ մարդասպանութիւն, աւարառութիւն, տան-
 ջանք, կախաղան և ամեն տեսակ չարութեան հնարքներ:
 Այս միջոցներով դարձնում է մահմետական կրօնին Հայագա-
 ւան Վանտամ, Ղուլթաշէն, Զարդուն, Բում, Խաչմաս, Փա-
 տառ, Վարդանլու, Էրմանիտ, Մուխանց, Օրաբան, Քունգիւտ,
 Պտէզ, Զալգիտ, Քիշ (Գիս), Կոխմուխ, Մալլ²⁾ ևն. գիւղա-

¹⁾ Յայտնի չէ թէ ո՞ր աղբիւրից առնելով Ս. եպ. Զալա-
 լեանցն գրած է, «Պատմի վասն բնակչաց գաւառիս (Ապաղաղիս)
 թէ Հայագզի ոմն Հաճի-Չալապի և Հայր նորա Ղարա Քեշիշ
 ընկալեալ զօրէնս մահմետի, ևն.»: Վերի աւանդութեամբ և
 կաթուղիկոսի պատմութեամբ արդէն ուղղում է Զալալեանցի
 սխալն:

²⁾ Բարեմիտ ընթերցողաց ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք
 հետևեալ հայկական տեղանունաց վերայ.

Վանտամ — Վանտամ, իջեան, բնակարան տալ.

Ղուլթաշէն — Խութաշէն (հին Ղուլթաշէնն շինուած է
 Խութի վերայ).

Խաչմաս — մասունք կրող խաչ.

Վարդանլու — Վարդանի գիւղ.

Էրմանիտ — Հայկաշէն կամ Հայի գիւղ.

Մուխանց — Մուխն անցած.

Օրաբան — Աւուր խօսք կամ օրուան գործ.

Պտէզ — Պարտէզ.

Քունգիւտ — Քունը գանող.

Մալլ — Մալուխ.

Կոխմուխ — մուխը կոխել օտքով.

Քունրմուղիս — բաղմութիւն քրմաց կամ սանտուխ քրմաց:

Այս ամենն գտնուում են Ապաղաղի և Շարի գաւառներում:

Զալա
 ՌՄ.

քաղաքների, աւանների և գիւղերի հայ քրիստոնեայ բնակիչ-ները ¹⁾»:

Հետաքրքիր ընթերցողաց մի գաղափար մատակարարելու նպատակաւ զետեղում ենք այստեղ տաճկացեալ հայոց այժմեան ծխաթիւը, բայց ոչ լոժարութեամբ, այլ վշտալի սրտով և տիրալի գրչով: Զետեղում ենք ոչ ամբողջը, այլ գլխաւորները:

Խաչ-մաս գիւղաքաղաքում		1004	ծուխ
Վանտամ	»	766	»
Փատառ	»	680	»
Ղուծղաշէն	»	532	»
Բում աւանում		416	»
Թիքեանլու	»	231	»
Զայգիտ	»	461	»
Զարաղան (Զարղուն)	» և շրջակայքում	262	»
Նովուր-Ղշլաղ գիւղում	և »	200	»
Էրմանիտ	» և »	311	»
Վարդանլու	» և »	260	»
Մուխանց	»	261	»
Թուրք-Օրաբան	»	150	»
Բաշ-Քունգիւտ	»	203	»
Ղշլաղ-Քունգիւտ	»	171	»
Պտէզ	»	150	»
Գիս և շրջակայ	»	330	»
Կոխմուխ	»	200	»
Թալաստանում և շրջակ. (Գեօզ-չայգաւառ)		5000	»
Խալխալում	և »	1000	»
Ղում գիւղում	և »	446	»

¹⁾ Մեծ-Սոկուլթուրի եկեղեցու մի արձանագրութիւնն Հաճի-Չալապու բռնութեանց ժամանակի սկիզբը նշանակած է Հայոց ՌՄ, (1751) թիւը:

Մալղ գիւղում և շրջ.	111	ճուխ
Թալա » և »	200	»
Բաշ-Կեօնուկ աւանում	652	»
Քիւլքեալ և շրջակայ գիւղերում	200	»
Արաշ և »	504	»
Ղապալա և »	250	»
Մարսան, Զոռլու և Կեօրազլար	218	»
Աղջա-Ղալա և իւր շրջակայ գիւղերում	311	»

Ընդ ամենն ճուխ 15480 ճուխ

Թէպէտ մահմետականութիւնն ճգնած է անհետացնել իւր միջից Հայագաւան նշանների հետքերը, այսուամենայնիւ դեռ ցայսօր կան այդ բոլոր գիւղաքաղաքներում, աւաններում և գիւղերում կամ մօտերքում եկեղեցիների աւերակներ, հանգստարաններ, խաչարձաններ և արձանագրութիւն կրող տապանաքարեր կամ սոցա բեկորներ: Մինչև ցայսօր գիւղաքաղաքներից, աւաններից և գիւղերից շատերն պահպանած են իւրեանց Հայկական անունները: Տակաւին մինչև ցայսօր Հայ մահմետականների մէջ լսուած են Կարապետ օղլը, Մարտիրոս օղլը, Գիւգի ուշաղը (Գրիգորեանց ընտանիքն), Թորոսն թոռնը, Բաղդասար կիլ, Թիւնիլար (Յարութիւնեանք), Խաչատուր բաղը, Աւանըս թոռընլարը, Զանը կիլ (Զանազանեանց ընտանիքն, Ուսէփ ¹⁾ օղլը (Յովսէփ), ևն ևն: Տակաւին պահպանած է Հայ-մահմետականն իւր Հայկական ջերմեռանդութիւնը — որոշեալ ուխտագնացութեան օրերում հաւատով լաճախել ուխտատեղիներն,

¹⁾ Ինչպէս վկայում են ականատեսներն և ականջալուրներն. «Գեռ անցեալ տարի (1890) վախճանեցաւ Գիսի տաճկացեալ հայերից 115 ամեայ զառամեալ Յովսէփն, որ ականատես է եղել Հաճի-Չալապու հալածանքներին և նոյն ինքն տասնամեայ Յովսէփն, ստիպեալ մահուան երկիւղից իւր ծնողաց հետ ահամայ ընդունել է մահմետականութիւնը: Այս պատմութիւնից երևում է որ Հաճի-Չալապու հալածանքն տևած է 1751—1783 թիւն:

սիրով համբուրել խաչքարերը և յուսով վառել մոմեր և ազօթել սրտագին: Արգէն սովորական է կանանց խաչակնքել նոր քնացրած երեխայոց, նոր հունցած խմորների և կրակից նոր վար առնուած կերակուրների վերայ: Բաց յայսցանէ ամեն ուրեք նշմարուած են թէ արականաց և թէ իգականաց վերայ հայկական տիպեր և հայկական պատկերներ, հայկական արտասանութիւններ և հայկական հնչիւններ, որք բնաւ չեն նշմարուած բուն մահմետականաց վերայ:

Կարեւոր տեղեկութիւնք.

Հող. ընդհանրապէս գաճային են Աղուանից դաշտի և Վասնեան դաշտի հողերն, որք են մոխրագոյն, պինդ, ջրարբի և բազմարգիւն: Զրարբի են նաև Գարբանդի, ձղբաց, Լփնաց, Բագուի, Շամախու, Շաքուայ, Կախաւանի, ձառի և Բաղասականի գաւառների հովիտներն: Սակայն Կապաղակ գաւառի դաշտակի հողն, որ ունի գլխովին տարբեր պտուղներ և տարբեր ազնիւ բերքեր, երկնագոյն է, կամ ունի կանաչ և բաց կապուտ գոյներից բաղադրուած մի անբացատրելի գոյն: Իսկ մեծաւ մասամբ տորոնագոյն փխրուն և անջրգի են Գարբանդի, Շամախու, Գարգմանի և Կոկիսոնի լեռնային գաւառների հողերն, այսու ամենայնիւ հացաւէտ և այգեւէտ: Բօզ-Գաղի վերայ ընկած շատ գիւղերի ջրերն հազիւ թէ բաւականանում են մարդոց խմելու, մանաւանդ ամրան եղանակներում անասուններն կամ բոլորովին մնում են ծարաւ և կամ գնում են ջուր խմել հեռաւոր գետերից: Սակայն նշանաւոր են այս անջրգի գաւառների գինիներն աւելի քան ջրարբի դաշտերինն: Բաց մոխրագոյն, փխրուն և անջրգի են Հողի և Խենի գաւառների դաշտային հողերն, իսկ երկաթագոյն լեռնային հողերն և միանգամայն անջրգի երկու տեսակ հողերն ևս, բայց հացաւէտ: Անօգուտ ապառաժներ են Լփնաց երկրի լեռնավայրերի մեծ մասն և անպէտք հող Բօզ-Գաղի հարաւային ամբողջ լեռնաշղթան:

Որթ. բացի Դարբանդի և Բագուի որթերից, դաշտային որթերն առհասարակ ծառերի վերայ են, իսկ լեռնային խաղողներն ընդհանրապէս առանց ծառի են, միայն թէ ամեն տարի մարտ ամսում յապաւում են որթերի ծայրերը և կապում մարդաչափ բարձրութեամբ լեռնաբանների, որ կոչւում են սարի: Աւելի բարձր արժէք ունի Շամախու լեռնային գաւառների գինին քան դաշտայիններն:

Ջուր. բացի Կուր գետից, որ հոսում է ապարդիւն, մընացեալ բոլոր գետերն և գետակներն օգտակար են մանաւանդ դաշտաբնակ հասարակութեան: Ամեն գետակներից և վտակներից վերցրած են առուներով ջուր, որով ջրւում են բոլոր ցանքսերն, այգիներն, պարտէզներն և բանջարանոցներն, բնակիչներն և անասուններն: Գետերն և գետակներն, գրեթէ, յորդած ժամանակ միայն են թափւում ծովին և Կուր գետի մէջ, իսկ միւս ժամանակներում անջրդի են գետերի և գետակների հեղեղատներն, զի հոսում են միայն առուներով: Երաշտ տարիներում տեղի են ունենում կռիւներ ջրաբաժանման մասին:

Յորեն. դաշտային հողերն համարեալ թէ մի ցորենը աճեցնում են 45—60 ըստ տեղւոյն. մինչդեռ լեռնային հողերն 15—30, ըստ տեղւոյն: Միայն Հողի գաւառի միջիմասն աճեցնում է 60—100 ըստ տարւոյն (եբբ կանոնաւոր իջնում են անձրևներն 'ի պահանջել հարկին): Հարկ է յայտնել որ աւելի համով, աճեցնող և սննդաբար են լեռնային ցորեններն քան դաշտայիններն. իսկ դաշտերի բրինձն, սեխն և ձմերուկն՝ քան լեռնայինն: Դարբանդի և Ղուբայի հողերն աւելի արգիւնաւորում են տորոն ներկը, որ ընկած է այժմ:

Մնացորդ ցեղեր. Իւրաքանչիւր Աղուանից երկիրն արշաւող օտար տէրութիւն թողած է այստեղ իւր ցեղից մընացորդ: Պարսիկներն թողած են պարսիկ ժողովուրդ, որք

բնակում են թէ բոլոր քաղաքներում և թէ դաշտային գաւառներում:

Արաքների մնացորդներն բնակում են միայն Քաղա-
դաշտ և ստորին գաւառներում և Լփնաց երկրի Գաւազի
գետաձորում:

Թաթարների մնացորդներն բնակում են ձառի և Կա-
խաւանի կողմերում:

Օսմանցոց մնացորդներն բնակում են Բագու, Շամախի
և Շաքի քաղաքներում և դաշտային գաւառներում:

Լեկզիների մնացորդներն բնակում են Կովկասեան մեծ
լեռնաշղթայի Հարաւային լանջերի վերայ ձառից սկսեալ մին-
չև Կովիսոն գետակի ափունքներն:

Ռուսաց աղանդաւորներն, որք ընդհանուր անուամբ
կոչուում են ժալական, բնակում են միայն Գարբանդի և Շա-
մախու գաւառներում, որոց մասին գրած ենք արդէն:

Բարբառներ. իւրեանց բարբառները ցարդ պահպանած
են լեկզիներն, թաթարներ և մալականներն: Արաքներն,
պարսիկներն և օսմանցիներն իւրեանց լեզուները և հնչիւն-
ները փոխած են կոչտահնչիւն թուրքերէնի:

Գարբանդի, Աուբայի, Բագուի, Շամախու, Շաքուայ և
ձառի և սոցա բոլոր գաւառների (բացի Կապաղակից) հայե-
րէն ընդհանուր տիրող բարբառն է Արցախի այժմեան գոր-
ծածական լեզուն, քանզի, ինչպէս գիտենք կանխաւ, բնակչաց
ամենամեծ մասն գաղթած և տեղափոխուած են Արցախից:
Սպահանից, Խոյից և Թէշրանից երկիրս գաղթողներն ևս
պահպանած են իւրեանց նախկին հայրենեաց գաւառական
հայերէն բարբառը: Բնիկ Շամախեցոց բարբառն թէև տար-
բեր է Արցախի բարբառից, այսուամենայնիւ հետզհետէ առա-
ջինն տեղի է տալիս երկրորդին:

Հագուստ. արականաց հագուստն առհասարակ 2 տե-
սակ է—տեղական և եւրոպական, որք արդէն ծանօթ են
ամեն տեղ: 4 տեսակ է կանանց հագուստն:

Ա. Սրբախի կանացի զգեստի ձևն, որը նույնութեամբ պահած են Դարբանգ, Ղուբա, Բագու, ձառ քաղաքների մէջ և Հոդի ու Խենի գաւառներում բնակող Սրբախեցի ընտանիքներն: Պահած են նաև գլուխների շինուածքի ձևը:

Բ. Իւրեանց երկրից բերած զգեստների ձևերը պահած են նաև խոյեցիք և սպահանցիք և թեհրանցիք, ինչպէս են Ղայա-բաշու, Ջափարաւատի, Կարմախանու, Մատրասայի, ևն. բնակիչներն:

Գ. Թիֆլիսի կանացի զգեստի և գլխի զարդերի ձևերն, զորս զործ են ածում միայն Շուշուց վերոյիշեալ քաղաքներն տեղափոխեալ ընտանիքներն:

Դ. Շամախու և իւր գաւառների ընտանիքներն բոլորովին հագնում են թրքական հագուստներ և զործածում թրքական զարդեր, այնպէս որ գոլուարին է Շամախում և գաւառներում որոշել հայ ընտանիքը թուրք ընտանիքից: Երանի թէ մեր մայրերն և քոյրերն զգային, որ պատիւ չէ բերում հայութեան այդ թրքական զգեստն և գէթ թողնէին այսուհետև այդ հեթանոսական հագուստները:

Բնակարաններ. միատեսակ են Ղուբայի, Շամախու և Շաքուայ բոլոր գաւառների հիւրասենեակներն: Վերի պատերում շինուած են մի մի վառարան, որ բուխարի է կոչուում տեղացիներից: Միւս պատերի մէջ շինուած են ծալքատեղ, որոց մէջ միշտ դարսուած են հիւրերի համար առանձնապէս պատրաստուած անկողիններն, պահարաններ, որոց մէջ գետեղուած են սյնակներ, գդալներ, աղամաններ, ևն: Իսկ չորս պատերի վերի կողմանց մօտ, կէս կանգուն բարձրութեամբ և լայնութեամբ քիւեր, որոց վերայ շարուած են շիշեր, փարչեր, բաժակներ, նուռն, սեկեիլ, տանձ և խնձոր: Իսկ բնակչաց բնակարաններն շինուած են հետևեալ ձևերով. չորս պատերն կամ քարովիր են և կամ հիմքերն չոր քարով և սոցա վերայ անեփ աղիւսով, գերաններով. իսկ տանիքներն ծածկուած հողով: Բայց վառարաններն աւելի մեծ

մեծ, որոց մէջ եփում են կերակուրները: Շատ գիւղերում Հարուստներն շինած են քաղաքի նման տներ: Կապաղակ գաւառի գիւղաքաղաքների և գիւղերի տանց և սենեկաց տանիքներն ծածկուած են եղեգներով: Բայց Հարկ է լայտնել, որ շատ անգամ պատահում են հրդեհներ: Արցախից գաղթած Հայերն պահպանած են իւրեանց պապենական գետնափոր, քառասուն և երգիւաւոր տների ձևերը: Բայց հիւրասենեակներն ունին վեշեի նկարագրած ձևը:

Կերակուրներ. Հայկական կերակուրներն պահուած են ամեն տեղ: Ուտիք օրերում եփում են ձու, ձուազեղ, հաւ, վառեկ, միս ճարուած միջոցներում խաշու, խճողակ, կլոլակ, սև և կարմիր պաթիլջանով, պամիայով, սոխով, լուբիայով, բակլայով, մաշով, սևկեիլով, մսախառն կերակուրներ, կորկոտ (մսախառն ձաւար), բանջար, ոտ և գլուխ (խաշ), թոքերով և դգմով բորանի, տհալ (ղաւուրմայով), խորոված, ձուկն (եփած կամ խորոված), խաշիլ, շփոթ, խաւիժ, փլաւ, շիլա, կաթնաւ, թանաւ, չորթանաւ ևն: Պահոց օրերում կերակուրներն եփում են կանաչ կամ չոր ընդեղէնով, կանաչիներով, բրնձով, ձաւարով—օր. չոր կամ կանաչ լուբիայով, բակլայով, մաշով, դգմով, խաշխաշով, ճակնդեղով, բազկով, ևն: Ուտեաց օրերում սովորական են սեր, կաթն, մածուկն, պանիր, կարագ, մեղր և կարագ խառն (շատ տեղերում):

Հացերն մի քանի տեսակ են

Ա. Հասարակ թոնրահացն գործածական է առհասարակ գառառներով, նոյնպէս շրեշով կամ բանջարեղէններով հաց, որ ասում է տեղացիներից կոտապ: Բարեկենդանի, հարսանեաց և մեռելոցի օրերում գաթա, եղահունց, կաթնահունց, ձուերես, լաւաշ, թերթերուտ, բարակ (սաճով եուխա), ապանջ, բլիթ ևն.:

Բ. Քաղաքներում պատրաստում են լաւաշ և պուոզ (կըլոր հաց թոնրի) և զանազան ձևերով և մեծութեամբ հացեր, որք պատրաստում են փռան մէջ: Սակայն Հարկ է

լայտնել որ քաղաքներում աւելի մաքուր և համով են պատ-
րաստում գաթան, եղահունցը, կաթնահունցը, ևն:

Գ. Ամարանոց և ձմերանոց երթևեկողներն գրեթէ տա-
րուան մեծ մասում ուտում են անխմոր, բարակ հաց, որը
սաճով են եփում և անուանում են *տուխա*:

Հիւանդութեան տեսակներ, արդէն լայտնի են քաղաք-
ների հիւանդութեանց տեսակներն, վասնորոյ մենք խօսում
ենք միայն գաւառների հիւանդութեանց մասին, որք են
գլխաւորաբար.

Ա. Ծաղիկ կոչուած փոխադրական հիւանդութիւն, որ
շատ զոհեր է տանում մանուկներէ: Ծաղիկներն պատուաս-
տուածներից հազիւ թէ 100-ից զոհ է գնում միայն 5—8-ն:
Շատ աղքատ կամ ժլատ ծնողներ, խնայելով մի քանի կո-
պէկ տալ պատուաստի, պատճառ են լինում իւրեանց զաւա-
կաց կորստեան: Հետեւապէս այս անհոգութեան վերագրելու
է այն միակ պատճառը, երբ տեսնում ենք օդն, կլիման և
ջուրն պատուական եղած գիւղերում չափազանց է ննջեցե-
լոց թիւն:

Բ. Կարմրուկ կոչուած փոխադրական հիւանդութիւնն,
որ նոյնպէս հնձում է մանկանց կեանքը: Կան հոգատար
մայրեր, որ գիշեր ցերեկ տաքից, ցրտից և վնասակար կերա-
կուրներից պահպանելով հիւանդ մանուկները ազատում են
մահուան ճանկերից: Բայց կան անփորձ և անհոգատար մայ-
րեր, որք չպահպանելով մատնում են մահուան, մանաւանդ
աւելի շատերն անձանօթ են առողջապական պայմաններին:

Գ. Պոկուռեցք հիւանդութիւն (պարանոցի հիւանդու-
թիւն ներսի կամ դրսի կողմից), որը բժշկում են ծնողք կամ
պառաւ կանայք կաթ խմացնելով և արտաքուստ եղալաւաշ
դնելով: Բայց համարեա թէ 100-ից վախճանւում է 20 երա-
խայ գիւղական բժշկութեամբ:

Դ. Խոռոկ (պոկուռեցքի սաստիկ տեսակն, որ պատճա-
ռում է շնչարգելութիւն, խզում է ձայնը), որ պատահում

է ըստ մեծի մասին մանկանց, բժշկում են այսպէս.— Իսկոյն հրաւիրում են սափրիչը, որ ածիլում է գլխի առաջի կողմը, ճակատի ուղղութեամբ և ածելիով մի քանի տեղերից կոտորում ածիլած տեղի մօրթը: Արիւնն վազելից լետոյ կանոնաւորում է շնչառութիւնն և բացում խզուած ձայնն և վերջապէս ազատում է հիւանդն:

Ե. Խեղդելահազ—խեղդող հազ,—որով տղայք այնքան անընդհատ և երկարատե հազում են, մինչև անգամ ընկնում են թուլացեալ: Հիւանդութեանս առաջը առնում են տեղացիք եփած սեկեիլ և խնձոր և փթրուկ ապուր¹⁾ տալով մինչև լաւանայլ:

Մեծերի եւ փոքրերի պատահող ցաւեր.

Զ. Եսթալաղ—տիճ—գաւառացիք մաքառում են անել հիւանդութեանս առաջը հոնի թթուով ապուր խմցնելով և քրտնցնելով: Բայց չիմանալով հիւանդութեան փոխադրական զօրութիւնը, շատ անգամ վարակում են տան ամբողջ անդամներն: Պատահած է այնպէս տուն, որ դատարկ մնացած է վախճանեալ ամբողջ գերդաստանից՝ փակուած դռնով:

Է. Սաթլջամ, որ առաջանում է սաստիկ մրսելուց: Այս տեսակ հիւանդներից գիւղացի սափրիչներն բժշկում են 100-ից 95-ը հիւանդի աջ ձեռնի երակից չափաւոր արիւն առնելով և հոնի թթուով ապուր խմեցնելով և քրտնեցնելով:

Ը. Փորահարինք—լուծողութիւն—երբ լինում է երկարատե, նստեցնում են հիւանդը տաքացրած աղիւսի վերայ կամ տաք ջրի վերայ և մի քանի օրեր խմեցնում կոճարանքով²⁾ չայ և տալիս պինգ խաշած ձու:

¹⁾ Յուրա ջրով շաղախում են ցորենի ալիւրը, մանրում սիսեռի մեծութեամբ, եփում ջրով և կերցնում հազողներին:

²⁾ Նարին ծեծուած և միախառնուած հիլ, միխակ և կինամոն, զորս երկար եռացնելով տալիս են լուծողին:

Թ. Փորացաւ. հալածում են ցաւը օղի և կոճարանքի չայ տալով և ցաւելիս տեղին տաք տաք մոխիր կապելով:

Ճ. Գլխացաւ. եթէ թեթեւ է, բժշկում են յաճախակի բարկ քացախով շփելով կամ քացախաթաթախ թաշկինակ կապելով գլխին: Իսկ եթէ ծանր է, նստոյ տեղին 10—20 տըզրուկ կպցնելով:

Ճա. Աչքացաւ. բժշկում են ոչխարի սպիտակ թոքի կըտոր դնելով կամ աղջկամօր (աղջիկ ծնած մօր) կաթը բամբակով աչքերի վերայ կապելով:

Ճբ. Ականջացաւ ¹⁾, դժուարաւ են առնում ցաւիս առաջը. այսու ամենայնիւ գործ են դնում բժշկութեան սոյն միջոցը:—նախ դնում են եղալաւա ²⁾ և օրական փոխում 4 անգամ: Ապա երբ հասնում է ականջի ներսի ուռեցքն և պատառում, այնուհետեւ դնում են ականջի մէջ ակնամում ³⁾, որ հետզհետէ դուրս ծծելով մաքրում է թարախը կամ շարաւը և առողջացնում:

Ճգ. Ատամնացաւ. շատ անգամ յաջողում են կտրել ցաւը այս դեղերով. կամ անելիով կոտորել են տալիս լնդերքը և կամ կաղնի ծառի կեղև, շպլեղ, ցամաքագաղձ և ջուր միախառնելով եփում են. երբ մնում է եփուած ջրի կէս բաժինն, ապա քամում են, որի մէջ լցնում կէս թէյի բաժակ բարկ քացախ, որով և քանիցս ողողում բերանը և թափում: Վերջին դեղն է աքցանն:

Ճդ. Մէջկացաւ. բժշկում են մէջլի վերայ պուլիկ փակցնելով: Պուլիկն, հաջամաթի նման որպէս թէ, վնասակար

¹⁾ Տեղական բարբառով ասում են. ականջս ծնում է:

²⁾ Զրով շաղախում են անխմոր ալիւր, եփում սաջի վերայ, իւղամածում հացի երեսը և տաքտաք կապում ականջի վերայ:

³⁾ Ընտիր բառ գաւառական, նշանակում է մեղուների շինած այն մոմն, որով ձմրան մօտ ամրացնում են փեթակի մուտքը ցրտից պաշտպանուելու: Հեռուապէս բարդուած է ակն և մում բառերից:

արիւնները կենտրոնացնում է բլրակ ձևացած տեղում, որը կոտորում են կամ ածելիով կամ կտրիչ մեքենայով. ապա 2—3 անգամ ևս փակցնելով պուլիկը՝ հանում են վատ արիւնները և բժշկում:

ժե. Պալար (չիբան). սկզբում կապում են ուռեցքի վերայ մածնալաւաշ ¹⁾. երբ հասնում է ուռեցքն, ապա կապում են վերան կամ մոշատերև (մորենու տերև) և կամ տախտակոռնը կոչուած վայրի բոյսի տերև (տերևներն կարճ, լայն և կոնաձև են և ունին ձեռնաթաթի երեսի ջիլերի նման ջիլեր: Տերևների միջից բարձրանում է քլաչափից մինչև թղաչափ մի բարակ ձողուն) և փոփոխում յաճախակի նոր տերևներ, որովք բացում է ուռեցքի բերանն և հետզհետէ մաքրուելով բժշկում:

ժգ. Բամի (յօդացաւ). բժշկում են գաւառացիք ջերմուկների ջրերում լողացնելով:

ժէ. Մայասլ. այս ցաւը դժուարաւ է կարողանում բժշկել գաւառացին, միայն թեթեւացնում է ամեն տարի 1—2 անգամ տղրուկ փակցնելով նստոտեղին:

ժը. Մատնաշօշ (տաճկ. դօլամա). բժշկում են շարունակ դմակի ճարպ կապելով ցաւագար մատի վերայ:

Մենք գասաւորեցինք այստեղ միայն սովորական հիւանդութեանց գլխաւոր տեսակները: Բայց պատահական են խօլերա և սորա նման մահատու ցաւեր. սակաւ ուրեք գտնում են քարակացաւ, իսկ կաթուածք խիստ նուազ:

Ա Ր Տ Ա Հ Ա Ն Ո Ւ Մ Ն

Աղուանից երկիրն արտահանում է առատ ցորեն, գարի, բրինձ, լուբիա, բակլայ, սոխ, սխտոր, գետնախնձոր, ստեպ-

¹⁾ Նման եղալուաշի բայց ինչի տեղ լաւաշի երեսը օծում են մածնով:

դին, բողկ, ճակնդեղ, տանձ, խնձոր, չիր, դեղձ, թուզ, խա-
խող, գինի, օղի, սևկևիլ, նուռն, գրեար, ընկոյզ, արքայա-
կաղին, շագանակ, խոռնիկ, վարունկ, սեխ, ձմերուկ, մեղր,
ձուկն, ձկնհաւկիթ, ձկնապուխտ և սուժաղ: Արտահանում է
նաև կով, եզն, գոմէշ, ոչխար, այծ, ձի, ջորի, ուղտ, բօժոժ,
մետաքս (ապրշում), բամբակ, բուրդ, ընկուզի կոճղ, կովի,
եզան, գոմէշի, ձիու, ուղտի կաշի, ոչխարենի, այծենի, ըն-
ձենի, արջենի, գայլենի, աղուեսենի ևն մորթեր և շատ
նաւթ:

Ն
Պ
Թ
Ա
Ղ
Ճ
Կ
Խ
Փ
Հ
Ձ
Հ
Կ
Ձ
Ա
Բ
Հ
Բ
Ն
Կ
Բ
Փ
Ձ
Գ
Գ
Ճ
Ղ
Խ
Ա
Բ
Բ
Բ

Նպատակ	Ա.
Պետրովսկ	7
Թէմիրխանշուրա	8
Արկազ աւերակ գիւղատեղի	13
Ղունիւ	—
Ճոխ	15
Կիրճ	17
Խունձախ	19
Փաթանող	20
Հայկական եկեղեցի	21
Ջանկի խարիթոն օղլու ցուցմունքը	24
Հայկական թէ յունական	26
Կարևոր տեղեկութիւններ	28
Ջեկուցումն	43
Աղուանից երկրի սահմանները	46
Բնական նկարագիր	47
Հանքեր	57
Բարահանքեր	58
Նաւթահանքեր	67
Կասպից ծով	70
Լճակներ	71
Բնակիչներ	73
Կրօնական նկարագիր	79
Քրիստոնէական կրօն	82
Քաղաքական նկարագիր	85
Բարբառներ	91
Փոփոխումներ	97
Չողա Ա. Ճայրաքաղաք Աղուանից	105
Գարբանդ	110
Գարբանդի գաւառներն	123
Ճղբաց գաւառներ	126
Ղուբա	127
Խաչ-մաս	130
Արքունի ձմերանոց	135
Թալարի	136
Քիւլվար	139
Քիւլարի շուրջը	141

	<i>երես.</i>
Խաչնի 142
Ուլփար —
Գի-խան 143
Շիհար-երի-ցոի —
Խալթանի ամարանոց 145
Լփնաց երկիր —
— Ճայրաքաղաք 147
Աւշարան 148
Բագու 150
Ոստանի գաւառ 154
Շամախի 156
— գաւառ 162
Ս. Ստեփաննոսի վանք 175
Գարդման գաւառ 180
Բերդեր 185
Գարդման բերդ 186
Կոկիսոն գաւառ 190
Հողի գաւառ 212
Խենի գաւառ 229
Ղապալա գաւառ 239
Եղիշ Առաքել 256
Շաքէ գաւառ 260
— քաղաք 262
Գեանի տակից Ելած ճաշոց 265
Գիս վանք 269
Ճառի գաւառ 271
Շար. գարբանդեան պարսպի 275
Բաղասական գաւառ 277
Ստորին գաւառներ. Արաշ գ. —
Աղգաշ գիւղաքաղաք 282
Աւերակ բերդատեղի 284
Քաղաղաշ գաւառ 286
Հեջար գաւառ 288
Շաքուայ գաւառների տաճկացեալ Տայոց մասին 289
Արտաշանուճն 301

nlv.

42

43

45

47

48

50

54

56

62

75

80

85

86

90

2

9

9

6

0

2

5

9

1

5

7

2

4

3

3

9

1

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆ

Տ Պ Ն Ա Լ

- 1) Միրզա և Աննա (սպառեալ)
- 2) Արազը տարին կտարի (սակաւ)
- 3) Պլլը-Պուղի (սպառեալ)
- 4) Չնաշխարհիկ տղայ (սպառեալ)
- 5) Քննադատութիւն քննադատութեանց
- 6) Քաղտնիք Ղարաբաղի (Թարգմանութիւն)
- 7) Աղուանք և Կրօնիք:

Ա Ն Տ Ի Պ

Նախապաշարմունք

Պատմութիւն Աղուանից

Ուսումն Քրիստ. վարդապետութեան

Արցախ (կիսատ):

ԳԻՆՆ Է Ի ՐՈՒՐԻՒ

